

Саидвафо БОБОЕВ

ҚОНЛИ ҚИЛИЧ

роман

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2010

84(5Ў)6

679

Бобоев, Саидвафо.

Қонли қилич: роман /С. Бобоев. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. — 184 б.

ББК 84(5Ў)6

Инсоният пайдо бўлибдики, ҳақ билан ботил, яхшилик билан ёмонлик мудом курашда. Инсоннинг кечмиши эса, ана шу курашлар ва ўзига хос мужодалалар ичига кечади. Зеро, тириклик курашлар ила мазмунли ва қадрлидир.

Қўлингиздаги китобни мутолаа қилар экансиз, ана шу курашлар маҳорат билан қаламга олинганига амин бўласиз. Муаллиф воқеалар силсиласини ўқувчига кенг қамровда етказиш учун тарих билан боғлайди. Натижада, ўзига хос воқеалар композицияси вужудга келади. Ўйлаймизки, бу ҳол ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди.

ISBN 978-9943-06-281-1

©Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2010 й.

1

XX аср, 80-йиллар.

Кузнинг борган сари чўзилаётган яна бир туни поёнига етмоқда. Шафақ оқариб қолган.

Шаҳар чеккасидаги деворлари ва томи яқинда сувоқдан чиқарилган, атрофи озода, ғарибгина кулбадан, ёмғир-у қор таъсирида бўёқлари рангсизланган темир дарвозани очиб, нигоҳлари нурсиз, ҳиссиз, оқарган юзига қон сачраган, сочлари тўзғиган, ёши ўн етти-ўн саккизда бўлган қиз чиқиб келди. Бир-икки сония кўча бошида қайга боришини билмай туриб қолди. Талмовсираб, кип-қизил қўлларига боқди. Уст-бошига ҳам қон сачраган... Нимагадир тараддудланар, бироқ кучи етмагандай, қўрққандай аланг-жалаң қилар, йиртқичдан ҳадикланган оҳуга ўхшарди.

Ниҳоят, қиз тош кўчанинг нариги томонидаги уйга қараб юрди ва дарвозани қаттиқ-қаттиқ тақиллатди. Бироқ овоз чиқармади.

Ичкаридан «ким?» — деган товуш келди.

— Мен, — деди қиз ва оёқлари ҳолсизланиб, синч тупроққа ўтирди, сўнг ўзини ташлаб юборди.

Ичкаридан ўрта ёшлардаги эркак чиққанида, у шу кўйда — тупроқда узала тушиб ётарди.

Киши қизни кўриб, каловланди:

— Ие, қизим, Муҳаррам, нима бўлди?! Биров урди-ми? Ҳаммаёғинг қон-ку!

Шундай деб қизнинг устига энгашди, дастлаб қўлини чўзиб, кўтармоқчи бўлди, бироқ бармоқлари кўйлагига тегар-тегмас, игна санчилгандай сесканиб, тортиб олди, бир ичкарига, бир қизга қаради. Ҳайрат билан қўшнисининг уйига боқди, кўчаларга термилди. Атроф тинч ва осуда, тирик жон кўринмайди.

Ниҳоят, ҳалиги киши орқасига, ҳовли томонга бури-
либ, бақирди:

— Кампир, ҳов кампир! Бу ёққа қара, қўшнимизнинг
қизига нимадир бўлган-ов!

Ичкаридан бошига рўмол ўраган, эғнидаги ранги униқ-
қан, кўк, қизғиш ва оқ ранглар уйқашлигидаги, пахта
матодан тикилган кўйлаги ҳалвираган, ўрта ёшлардаги
аёл чиқди ва қизни кўриб, сесканди:

— Вой ўлмасам, нима қилиб қўйдингиз?!

— Мен эмас, овсар, ўзи... Ўзи бўлган. Қара-чи, нима
қипти? Мен отасини айтиб чиқаман.

Эркак кўчани кесиб ўтиб, қўшнисининг уйига томон
юрди, аёл эса, қиз устига энгашиб, юзига авайлаб бир-
икки шаппати урди.

— Ҳой, нимага кетиб қолаяпсиз?! Буни бир нима
қилиш керак. Қаранг, ўзини билмаяпти, уст-боши қон,
ўлиб қолмасин...

— Калланг борми, мен нима қиламан, номахрам
бўлса... Ичкарига олиб кириб, «нўл уч»га қўнғироқ қилиш
керак.

Эркак шу гапни айтиб, яна атрофга олазарак боқди.
Сўнг очиқ дарвозани тақиллатиб, бақирди:

— Берди ака, ҳов Берди ака!

Ичкаридан сас эшитилмади, сув қуйгандек жим-жит.
Субҳон, эркакнинг исми шундай эди, бир кўнгли орқага
қайтмоқчи бўлди, бироқ у ёқда хотини билан қонга бот-
ган қўшни қиз турганини эслаб, фикридан қайтди. Бор-
ганда нима қилади?! Ичкарига кириб, уй эгаларини уй-
ғотиб, қизни топширгани дуруст. Бир кор-ҳол бўлса, ба-
лога қолади. Кошки булардан бир-икки оғиз сўз билан
кутилиб бўлса.

Субҳон қаттиқ овозда чақирганча, ҳовли ичкариси-
га кириб бораверди. Уйда биров борга ўхшамайди.
Ҳовли сув қуйгандай жим-жит. Йўқ, осуда эмас. Ай-
нан ваҳимали сокинлик чўмган эди. Тиқ этган овоз эши-
тилмайди.

Субҳоннинг юраги така-пука ура бошлади. Нима гап бўлди экан? Уй эгалари қайга кетган, нимага ҳеч кимнинг овози чиқмайди? Наҳотки, ҳамма ухлаб ётибди? Булар пешингача гафлат босиб ётадиган оилалардан эмасди-ку?!

Ниҳоят, кўндаланг уй — меҳмонхона ёнидан ўтиб, ҳовли супаси ва уй айвонига кўз ташлади! Кўзи тушдию, у ердаги манзарадан юраги орқага тортди, эти жунжикди, кўзларига ишонмади: даҳлизнинг қўш табақали нақшинкор эшиги очиқ, остонада икки қўлини ташқарига узатганча, Бердининг хотини — Ҳабиба опа чўзилиб ётибди. Танасининг ярми ичкарида, сочлари тўзғиган, яланғоч бошида чуқур жароҳат.

Субҳон довдиради. Аёл ўлган — юзини пойгакдаги чанг пўстакка қаттиқ босган, бошидаги жароҳат ҳам унга тирик қолиш имкониятини бермаган бўларди.

Бу уйда нима бўлган?!

Субҳоннинг бошидан шу савол чарх уриб, энди нима қилиш кераклигини билмай, тахта бўлиб тураверди. Оёқ-қўллари қалтирайди, юраги титрайди. Бир хаёл «буларнинг бариси кўзимга кўринаётган бўлса керак» деб ўйлайди. Бироқ кўзини неча бор очиб-юммасин, манзара умуман ўзгаргани йўқ.

У бир-икки сония ўзини йўқотиб қўйди.

Қайга борсин, кимдан мадад сўрасин? Ўлиб ётган қўшни аёлни кўтарсинми, унинг нима учундир саси чиқмаётган эрини, фарзандларини чақирсинми? Дарвоқе, улар қайда?! Бечора аёл чопилган ҳовли нега сокин? Қолганлар қайда?

— Эй, ким бор? — бақирди ниҳоят Субҳон.

Бирор сас чиқмади.

Субҳон, ниҳоят, сал ҳуши жойига келиб, кўчага қочиб чиқди:

— Кампир, буларникига босқинчи тушганга ўхшайди, ҳаммасини ўлдирган бўлса керак, - деди ваҳима билан қизнинг бошини тиззасига қўйиб, юзини сийпала-

ётган хотинига. — Бошқа қўшнилари уйғотиш керак...
Милицияга қўнғироқ қилмасак бўлмайди.

2

XVII аср. 80-йиллар.

Балх ҳокими Сиддиқ Муҳаммад қўлидаги тиғи ялти-
раётган қилични томоша қила туриб, завқланди.

«Ажойиб... Хон хурсанд бўлади, — деб ўйлади ичида.
— У бунақа нарсаларга қизиқади... Қизиқмай ҳар бало
бўлсин, тахтни ҳам бўшатмади... Мамлакатни буткул фарот
қилди. Халқ норози... Бир чорасини кўриш керак».

Сиддиқ Муҳаммад отаси бир пайтлар айнан шу ерда
— Балхда ҳоким бўлгани, сўнг тахтга ўтирганини яхши
билади, шу сабабли ўзини ҳам худди шундай тақдир,
шундай йўл кутаётганини ҳис қилиб яшайди. Субҳон-
қулихон эса ҳали-бери тахтни бўшатадиганга ўхшамай-
ди. Сиддиқ Муҳаммад ҳокимият иштиёқининг барча
туйғулардан устун бўлишини, ундан воз кечиш ҳар ким-
нинг ҳам қўлидан келвермаслигини тушуниб қолган.
Бунинг устига отасини яхши билади, ҳеч қачон ўз их-
тиёри билан тахтдан воз кечмайди. Шуҳратпараст, из-
затталаб бўлиб қолган, жаҳлини чиқарган борки, қатл
этиришга буюраркан, мақтанишдан бошқасига яра-
май қолган. Бухородан келган жосуслари шундай ха-
бар етказмоқда.

Ҳозир Сиддиқ Муҳаммаднинг қаршисига бош эгиб,
уст-боши афтодаҳол, қўллари қадоқ, юзи чўтир темир-
чи турарди.

— Яхши ясабсан, — деди темирчига боқиб. — Берил-
ган тилла ва жавоҳирларнинг барчасини ишлатдингми?
Темирчи ажабланиб ҳокимига боқди.

— Ҳаммасини, — деди ниҳоят юрак ютиб. — Лекин...

У шундай деб тилини тишлади. Нимадандир чўчи-
ган эди.

— Нима «лекин»? — Сиддиқ Муҳаммаднинг жаҳли
чиқди.

— Бу қиличнинг хосияти унинг тилла-ю жавоҳирларида эмас, — деди ниҳоят темирчи ва яна нафаси ичига тушиб кетди.

— Нимада? — сўради ҳоким ва қилич тифидаги араб ҳарфлари билан битилган ёзувга ишора қилди. — Манави «Сайид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодурхон» деган ёзувда, тўғрими?

— Йўқ, — деди темирчи. — Бу қиличнинг хусусияти унинг тифида. Бу зангламайдиган пўлатдан ясалган... Тошни ҳам кесади. Ҳеч қачон ўтмаслашиб қолмайди.

Сиддиқ Муҳаммаднинг жаҳли чиқди.

— Сенда калла борми? Бир парча темир падаримизнинг муқаддас номидан устун бўлибдими?!

Аслида ҳоким бу ҳақда гапирмоқчи эмасди, лекин бу ерда гап отаси ҳақида бораётгани учун эмас, балки хон тўғрисида кетаётгани учун ҳам жаҳли чиқди. Ана-мана унинг ўзи шу тахтни эгалламоқчи, бўлар-бўлмас темирчилар унинг ортидан ҳам мана шундай гапириб юришларини истамади.

Темирчи довдиради.

— Албатта, албатта, хон ҳазратларининг муборак номлари бу қилични табаррук қилиб турибди. Шунини айтмоқчи эдим... Яна айтмоқчи эдимки, бизнинг уруғимиз қадимий туркларга бориб тақалади. Улар эса Чин императорларига қурол сотиб кун кўришган. Улар темирга ишлов беришни яхши билишган. Ҳозир уларнинг зангламайдиган пўлат олиш сирлари йўқолиб кетган. Бу сир фақат менгагина маълум. Бобом айтган эди. Шу асосда ясаганман бу қилични.

— Ҳамма нарса кесадими? — сўради бирдан ҳовури тушиб Сиддиқ Муҳаммад.

— Ҳамма нарса, тошни ҳам, темирни ҳам... — мақтанди темирчи.

Сиддиқ Муҳаммад темирчини чиқариб юборди. Ёнига амирини чақирди.

— Бу одам падаримиз тўғрисида яхши гап қилмади,

менисимай муносабатда бўлди, бошини олиш керак, — буюрди унга. — Ма, буни ол. Ўзи ясаган қилични ўзининг бўйнида синаб кўринглар. Кейин қайтарасизлар. Хонга тортиқ қиламиз.

Амир эътироз билдирмади.

Аслида ҳокимга темирчи қилич яшаш учун унга берилган тилла ва жавоҳирлардан ўғирлаб қолгани тўғрисида хабар беришган эди. Ҳоким шундан ғазабланган. У қиличнинг хусусиятлари ҳақидаги гапларга деярли ишонмаган эди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин қилич ва бир қанча совға-саломлар ортилган карвон Бухорога етиб келган эди. Субҳонқулихон совға-саломларни қабул қилиб, хурсандчилиги узоққа чўзилмади. Хива хони Анушахон унга қарши юриш қилиб, Самарқандни эгаллади. Субҳонқулихон унга қарши юришга мажбур бўлди. Худди шу вақтда ортдан пичоқ санчгандай, ўғли Муҳаммад Сиддиқ ҳам исён кўтарди. У тахтни эгаллашнинг айни вақти келганини ҳис қилган, отаси урушлар гирдобида қолиб, заифлашган, деб ўйлаган эди. Бироқ ундан омад юз ўғирди. Хон Анушахоннинг қўшинини енгиб, Самарқанддан ҳайдаб чиқарди ва ўғлининг устига юриш бошлади.

Ўзининг муқаддас нарсасини тортиб олишга ҳаркат қилаётган ўғли хоннинг кўзига ўта разил инсон бўлиб, кўринди. Ўзини қўярга жой тополмади. Қандай қилиб фарзанди ўзига қарши қилич кўтаради? Нега шундай бўлди?! Қаерда хатога йўл қўйди?! Наҳотки, ўзига рақиб санагани ва ҳурмат қилишга мажбур бўлгани - Амир Темурнинг «ҳокимият ёмон хотиндай гап бўлади, унинг хуштори кўп бўлади» деган гаплари ҳақ бўлса? Майли, ўзга одам бунга тажовуз қилганда тушунса, чидаса бўларди, лекин ўз пушти камаридан бўлган ўғли?! Абдуллатифлар ҳали буткул қирилиб битмаган эканми? Шундайлар унинг замонида ҳам бормикан? Келиб-келиб унинг фарзандла-

ри ўша нобакор, падаркушнинг йўлидан борадиган бўлдимиз?

У шу саволларни ўзига берди, жавоб тополмади, ўғлини ҳам тушунмади, тушунишни-да хоҳламади.

Субҳонқулихон ўғли совға қилиб юборган, ўз исми туширилган қилични тиғидан чиқариб, ўшқирди:

— У нобакорнинг бошини танасидан жудо қиламан!

Хонга фарзанд муҳаббати деган туйғу ёт эмас, лекин ҳокимият ҳам фарзанддан кам бўлмас экан. Қолаверса, ўғли совға қилиб юборган қилич унга жуда ёққан эди. Уни қўлга олса, ўзида ғалати куч-қудратни ҳис қилади. Кўзига ҳеч нима кўринмай қолади.

Унга ўз севикли фарзандининг ўз севикли нарсаси — ҳокимиятига тажовуз қилиши ёқмади. У халқни бошқаришнинг ўз қонун-қоидаларини яратган. Унинг фикрича, ҳокимият ҳар нарсадан, ҳар нимадан қаттиқ ҳимоя қилиниши лозим, унга ҳеч ким тажовуз қила олмаслиги керак. Ҳатто энг сеvimли фарзандларинг ҳам. Кимки бунга кўз олайтурса, ҳеч қандай раҳм-шафқатсиз қатл эттирилиши лозим. У шу қоидага қаттиқ ишонади ва амал қилади. Биладики, шундай қилинмаса, халқ оёқости бўлади, ҳокимият қўлдан кетади. Шафқатсизликни у ўйлаб топган эмас, шусиз хонликни бошқариб бўлмаслигини жуда яхши билади. Агар у бошқалардан кўра кўпроқ хон бўлиб турган бўлса, бу ҳам унинг шафқатсизлиги ва қаттиққўлликдан.

У қўшин билан ўғлига қарши борар экан, шулар ҳақида ўйлади, кўп ўйлади. Бир хулосага келиши қийин кечди. Фарзанд азиз, лекин ҳокимият, давлат ҳам ундан паст эмас. Уни нафақат ҳокимият иштиёқи, балки шу халқ, шу давлат учун жавобгарлик ҳисси ҳам тинч қўймапти. Юрт эгасининг бунақа шаккокликларга эътиборсиз қарашга ҳақи йўқ. Хон биринчи навбатда давлатга тегишли, у хонликни оиласи, фарзандларидан устун қўймоғи лозим... Шулар тўғрисида ўйлади. Барибир бир хулосага келиш оғир.

Исён куч билан бостирилди, аёвсиз бостирилди. Сиддик Муҳаммад қўлга тушди. Уни амир Фанибий тутиб келтирди. Исёнчиларни бостиришда амирнинг лашкари жонбозлик кўрсатган эди, мана, ҳозир ҳам у иккиланмай хонбаччани олдига солиб келди.

— Ярамас, бу яна нима қилган ишинг? — Субҳонқулихон соқолини тутамлаб, ўғлига ўшқирди. — Ўз отангга қарши чиқасанми?

Сиддик Муҳаммад аввалигидай падари қаршисида бош эгиб турмади, мағрур бош кўтариб, тик боқди.

— Халқни эзиб юбордингиз, — деди. — Бунга кимдир чек қўйиши керак... Бу ҳол узоқ давом этиши мумкин эмас, тушунинг.

— Сенми менга ақл ўргатадиган? — хоннинг ғазаби қайнади. — Ўз отангга-я? Ўзингни кимлигингни унутиб қўйибсан. Тўрт кун ҳоким бўлиб, кўзингни ёф босиб қолибди, сен болани.

— Халққа қаранг, ота, — деди Сиддик Муҳаммад. — Одамларнинг аҳволига боқинг... Одамлар очдан ўляпти, халқ солиқдан қаддини тиклолмай қолди. Урушлар ҳамманинг жонига тегди... Буларнинг барчаси битта сизнинг инжиқликларингизни деб бўляпти. Атрофингизга лаганбардорларни йиғиб олгансиз, биров ҳақиқатни айттолмайди. Келгуси авлод сиз ҳақингизда нима дейди? Бундай ўйласангиз-чи? Худди ҳеч қачон ўлмайдигандай яшаяпсиз, умрбод яшайдигандай иш тутаяпсиз, охиратни ўйласангиз бўларди, ота!

Хонга ўғлининг сурбетларча гапириши ёқмади. Ҳали кўнглининг туб-тубида «балки шу ўғлимни кечирарман» деган ўй ҳам йўқ эмасди. Бироқ унинг барча амирлари, сарой аҳли ўртасида айтган бу гаплари иззатнафсига тегди.

— Фанибий, — деди ёнида турган амирига. — Бу нонкўр фарзандни зиндонбанд қилинг!

— Қўлингиздан келадигани шу, — деди Сиддик Муҳаммад. — Зиндонбанд қилиш, чопиш, ўлдириш. Бо-

шқа нимани ҳам билардингиз? Халқ бундай бошқарилмайди.

Хоннинг ғазаби қайнади. Қўли беихтиёр ёнидаги қиличга кетди. Унинг дастасидан ушлаб, қинидан ярим қарич суғуриб, бақирди:

— Фанибий, бунинг бошини танасидан жудо қил!

Хон учун бу гапларни айтиш осон кечмади. Бироқ ҳокимият ҳар нарсадан улуг. У шундай ҳимоя қилиниши керак, унга ҳеч кимнинг тажовуз этишига йўл қўйилмайди. Ўғли кечирилса, эртага шунга ўхшаган юзтами, мингтаси чиқади. Хоннинг иззат-номуси фарзанд ҳаётидан ҳам юқори бўлмоғи даркор.

Фанибий Сиддиқ Муҳаммадни олиб кетди.

Фанибий манғит уруғининг бекларидан бири эди. Хонга садоқати билан ажралиб туради. Бир айби — раҳбар бўлишга қизиқиши кучли. Лекин буни унинг айби демаса ҳам бўлади, балки айнан шу хислати туфайли ҳам у ўзига амал берган хонга садоқат билан хизмат қилишга тайёр. У аслида Балх ҳокимлигига кўз тиккан эди, бироқ хон бу лавозимни юз уруғининг беги Муҳаммад ҳожи оталиққа муносиб кўрди. Барибир Фанибий хафа бўлмади. Шундан ҳам ўзига яхши томонларни қидирди. Балки хон ўзига содиқ кишиларини Бухорода, сарой атрофида ушлаб туришни маъқул кўраётгандир. У ёқдаям ҳамма ишлар силлиқ кетмаяпти, ахир.

Сўнгги хабарларга кўра, Хива хони Анушахон Бухорога қўшин тортиб келаётган эмиш. Тезда ортга қайтмаса бўлмайдиган.

3

Муродали, жиноят-қидирув ходими, ишга ҳафсализлик билан келди. Айтишларича, бугун бўлимга янги бошлиқ тайинланади. Аниқроғи, тайинланган бошлиқни таништириш учун олиб келишади. Шунинг учун

мажлис чақирилган. Янаям худо билади-ку, бундайлар фақат ишга халақит беради. Жиноятчилик, қонун, ҳуқуқнинг фаҳмига етмайди. Билгани сиёсат ва формадагиларни сўзсиз буйруққа бўйсундиришга уриниш. Бу соҳада фаҳм-фаросатлари-ку йўқ, бироқ барчани ахлоқ санайди.

Бу биринчиси эмас, илгари ҳам шунақаси келган, ишни ўргангунча икки йил ҳаммани сарсон қилувди. Энди-энди тўғри йўлга тушиб олаётганда, негадир қамаб қўйишди. Ҳозир суриштирув кетяпти экан. Кимларгадир пора берганликда, кимдандир пора олганликда айб-лашаётган экан. Лекин бу ҳали аниқ эмас. Шунчаки гап-сўзлар, холос.

«Пахта иши» деган бало чиққанидан буён ички ишлар бўлими бошлиқлари кўпга бораётгани йўқ.

Муродалари аниқ билмайди, янги бошлиқ келаётгани учунми, ёки эскисининг орқасидан гап-сўз чувалашса ўзига таъсири бўлишидан қўрққаниданми, икки кундан буён кайфияти йўқ.

Машинасини бўлим олдидаги тўхташ жойига қўйиб, тушиб келаётганда ичкаридан бўлим бошлиғининг ўринбосари Қулман комиссар чиқиб келди. Неча-неча йиллардан буён сиёсий ишлар бўйича ўринбосар бўлиб ишлайди, «комиссар» лақаби шундан қолган. Кимдир мазах қилиш учун шундай атаган бўлса керак. Энди эса, у исмининг бир бўлагига айланиб кетган.

— Мошинангни қўш, — деди у ҳовлиқиб. — Шаҳар чеккасида бир оилани сўйиб кетишибди, бирга борамиз.

— Йўғ-э?! Неча киши?

— Етгитами, саккизтами, билмайман... Борсак кўрамиз...

У бошқа гапирмади, Комиссарни бошлаб, машинаси томон юрди.

— Янги бошлиқ тайинланишини кутиб турган эканда бу ярамаслар, — деди йўл-йўлакай Қулман комиссар. — Атайлаб қилгандай, тавба.

— Ҳеч ким ҳеч нимани кутиб тургани йўқ, — деди

Муродали. — Шунчаки мутахассисман деганни олиб, турмага тикяпмиз... Жиноятчилик билан курашадиган одамнинг ўзи қолмаяпти.

Комиссар унга олайиб боқди.

— Ўйламай гапирган, оғримай ўлади, — деди оҳиста.

— Очиладиганми? — сўради ниҳоят Муродали гапни чалғитиш учун.

— Билмадим... Айтишларича, оиладан фақат бир қиз омон қолган. Бутун оилани чопишган... Одамларни жўнатдим, ўзим янги бошлиқ келишига хонасини тайёрлатиб қўйдим...

— Чопишган дейсиз? Кетмон биланми?

— Йўғ-э, қилич билан, шекилли... Янаям билмадим... хабар беришди.

— Қилич?! — Ҳайрон бўлди Муродали. — Шу замонда қилич қоптими? Ўткироқ пичоқ топиб бўлмайдикун!

— Билмасам, — деди комиссар елка қисиб. — Шундай дейишди.. Борсак, кўрамиз... Ўзинг нимага кечикиб юрибсан?

— Бўйнимизда бир ўғрилик осилиб ётувди, шунинг орқасидан юрувдим. Хабарчим билан учрашдим...

Муродали ёлгон гапирди. У уйдан келяпти. Ҳозир жиноят очадиган вақтми, ҳамма ўз дарди билан. Келатган бошлиқ қанақа чиқади, булардан нима талаб қилади, кимни ишдан ҳайдайди — номаълум, ахир. Ҳамма ўз жонининг ташвишида юрибди.

Комиссар манзилни билар экан, Муродалини бошлаб борди.

Жиноят шаҳар чеккасидаги кулбалардан бирида содир этилган экан. Атрофни тумонат одам босган, ким йиғлаган, ким бақирган.

Жиноят-қидирув бўлинмаси бошлиғи - тепакал, ёши қирқларда бўлган Матмурод шу ерда экан, буларни кўриб, чехраси ёришди.

— Сиз ҳам келдингизми? Янги бошлиқни таништиришмадими? — сўради у Қулмандан, сўнг жавобни кут-

май, давом этди. — Булар ҳаммасини расво қилди. Ўлармикан яна икки кун кутиб турса... Шу жиноят билан ҳаммамизнинг ишимизга баҳо берилиб, орқамизга теппимаса гўргайди.

Муродалининг «эй, инсон, булар сенинг ҳисоботинг учун яшаб, уни бузиш мақсадида ўлгани йўқ, бу уларнинг ҳаёти эди, атайдан шу кунга тўғрилаб ўлиш хаёлига ҳам келмаган», дегиси келди-ю, тилини тишлади. Айтмадики, ўзининг ҳам кўнглида бу — ўлдирилган оилага нисбатан нафратга ўхшаш туйғу бўй кўрсатяпти. Биров ўлади, жафосини бошқалар тортади. Яшайверса нима қиларкин?..

— Нима бўпти? — сўради Муродали атрофни ўраган оломонга ҳадик билан боқиб. Бирор ҳақиқатни рўёбга чиқаришга кўзи етмай.

— Етти кишини чопишган. Фақат бўй қиз омон.

— Нега? — Комиссарнинг тилига чиққан биринчи савол шу бўлди.

— Мениям шу савол қийнаяпти, — деди Матмурод. — Нега ҳамма ўлади-ю, бир қиз тирик?! Шубҳали-да. Ҳатто ўн яшар болага ҳам раҳм қилинмаган, тарс иккига бўлиб ташлашган... — ўринбосарнинг ёдига нимадир тушдим, сесканди. — Бу ерда бир гап бор. Қизни яхшилаб текшириш керак.

Қулманнинг кўзлари ола-кула бўлди, шу гапнинг ўзидаёқ у бир хулосага келган эди:

— Шу қизга алоқаси бўлса керак-да.

— Биз ҳам шундай деб ўйлаяпмиз... — Матмурод «ортимдан юринг», дегандай имо қилиб, одамлар ора-лаб, уй томон юрди. Йўл-йўлакай гумонини баён қилди. — Ҳаммаси атай уюштирилгандай, уйда ёш келин-куёв бўлган, бутун оила уларнинг хонасига кириб ётган. Аслида бир ойлик келин-куёв алоҳида хонада ётмайдими? Қизиқ, тўғримми? Атайдан уюштирилгани кўри-ниб турибди.

Муродали чала-чулпа эшитганлари билан хулоса

чиқариш дуруст эмаслигини билади, бу иккаласи ҳозир қизни жиноятчига чиқариб, адашаётганини тушунди, лекин ўз кўнглидан ҳам шу каби шубҳани қувиб чиқаролмади. Ўша — нотаниш қиздан нафратланди. «Балки барчаси бошқача бўлгандир, уям ўз оиласини ўлдиртириб юборадиган даражада жоҳил эмасдир», деган ўй билан ўзига дакки бермоқчи бўлди, бироқ беҳуда. Матмуроднинг шубҳа билан айтганлари ўз ишини қилиб бўлган — бир тўхтама келди. Шундай — биринчи гапирган одам ҳар доим ҳақ ва унинг айтганлари ҳар доим мезон бўлиб қолаверади. Шунинг учун ҳам, одамларда биринчилардан бўлиб гапириш иштиёқи кучли.

Ҳовли ичкараси ит эгасини танимас даражасида гапаровур. Майит эгалари уввос солиб, соч юлиб, дилларни титратиб йиғлаяпти, кўни-қўшилар ҳовли бўйлаб куймаланган, ким тобутни тўғрилаяпти, ким бошқа ташвишда. Оломон орасида милиция ходимлари кўп. Олифта кийинган фуқаролик кийимидагилари ҳам анча-мунча. Булар прокуратурадан бўлса керак. Жиноят-қидирув ходимлари ҳам бор ораларида. Генерал ҳам шу ерда экан. Ана, бир чеккада қориндор, фуқаро кийимидаги киши билан гаплашиб турибди. Юзидан тундлик аломатлари уфуради. Ҳа, хурсанд эмас.

— Ўлик эгалари қайсарлик қиляпти, — деди жиноят-қидирув ходимларидан бири фуқаро кийимидаги Матмурод ва қолганлар билан қўл бериб кўришиб. — Ўликларни текшириш учун олиб бўлмаёпти, аёллари ёмон экан. Талаб ташлаяпти. Нима қиламиз?

— Нима қиламиз? — Матмурод савол билан ёнида турган Комиссарга қаради. У эса, «билмасам, ўзинг ҳал қил, бунга алоқам йўқ», дегандай елка қисди.

— Амалланглр, — деди Матмурод мужмал қилиб. У ҳам аниқ қарор чиқаришга чўчияпти. Майитлар зўрлаб олиб кетилса, оломон тўполон қилиши мумкин. Текширилмаса, ҳужжат тўлиқ бўлмайди.

— Дўхтир келганми? — сўради Муродали ҳалиги милиционердан. Қониқарли жавобни олгач, бошлиқ ўринбосарига ўтирилди. — Балки дўхтирнинг хулосаси билан ёпиб юборармиз. Ҳозир ўликларни олиб бўлмайди.

— Мумкинми? — сўради Қулман. Яна шубҳага борди. — Нима деяпсизлар? Экспертиза қилмаса бўлмайди... Ана. Генералдан сўранглар, бунақа масалада ўзбошимчалик қилиб бўлмайди. Эртага нақ бошимиз билан жавоб берамиз.

— Амалармиз бўлмаса... Катталарини чақириб, тушунтирамиз, — деди Муродали ва олдинга чиқиб, милиционернинг қўлидан тутди. — Ўликлар қаерда, бориб кўрайин-чи.

Дастлаб юрагида қизиқиш бор эди, кейин афсус қилди. Бироқ иложи қанча — касби шу, вазифа тақозо қилади.

Айвонда уч майит қатор терилган. Устларига кўрпача ташланган. Афтидан булар катта кишилар, дўхтир кўригидан ўтказилган. Уларга шу атрофдагилар ҳадик билан қараб-қараб қўяди. Ўртадаги қўш табақали эшик олдида икки нафар милиция ходими туриб, ичкарига бўйламоқчи бўлаётганларни қайтаряпти. Айвон бурчагида паранжи ёпинган аёллар уввос солиб йиғлайди.

— Қолганлари ичкарида, дўхтир кўряпти, экспертлар суратга оляпти, — изоҳ берди Матмурод.

— Кўриб чиқамизми? — сўради Муродали улардан.

— Ўзинг боравер, у ёқда қиладиган ишим йўқ.

Комиссарнинг ранги оқарган. Матмурод эса яна боришни истамади.

Муродали эшик ёнидаги милиция ходимларига яқинлашди.

— Дўхтир ичкарига ҳеч кимни қўйма деган, Муродали ака, — деди улардан бири — қорачадан келган, баланд бўйлиси, журъатсизлик билан.

— Сен мелисада ишлайсан, дўхтирга бўйсунмайсан, ҳеч ким сенга буйруқ беришга ҳақли эмас, — дакки берди Муродали ва шу билан масала ҳал, дегандай уларнинг ўртасидан ўтиб, пойгакка тўшалган, қон босган эшик олдидаги тўшакни четлаб, остона ҳатлади.

Ичкари қоронғи эди, кўзига ҳеч нарса кўринмади, қўланса ҳид димоғини ёргудай бўлди. Дастлаб чўнқайиб ўтирган шарпани илғади. Афтидан дўхтир ўликни кўздан кечираяпти.

— Нима гап? — сўради у ортига ўтирилмай.

— Ҳеч гап йўқ... Мен жиноят қидирувданман...

— Кўраверинг... фақат кийимга ҳушёр бўлинг, — деди дўхтир сахийлик қилаётган кишидай ва ўз ишида давом этди.

Муродалди кўзи қоронғуликка мослашгунча шу ерда туриб қолди.

«Ё, Худо! Не гуноҳлари учун бундай ўлим топишди экан?!»

Тезкор ходимнинг хаёлига келган илк савол шу бўлди.

Борган сари юрагини аллақандай ижирғаниш аралаш қўрқув эгаллайверди: тўрт ўлик хона бўйлаб палапартиш чўзилиб ётибди. Барчаси қонга ботган, қайсининг қорни ёрилган, қайсининг боши кесилган, бир ёш бола эса белидан қоқ иккига бўлинган... Ҳаммаёққа - лойсувоқ деворлар, тахмонга қоқилган кашталар, ерга тўшалган гиламга қон сачраган. Бу ерда тўрт-беш киши жазава билан қиличбозлик қилганга ўхшайди.

Рост экан! Қилич, аниқ қилич билан ҳаракат қилган! Қайдан олди экан? Йигирманчи асрга келиб, ким қилич ясаб юрибди?

Муродалининг кўнглига келган савол шу бўлди.

Муродалининг кўнгли айниди. Синчиклаб разм солган эди, қон ҳалқобининг устида турган экан. Этигини кигизнинг бир четига артиб, ўзини четга олди.

— Ҳаммаси ўлганми? — сўради бу ерда қўққайиб ту-

ришдан орланиб, нимадир қилиш керак. Ҳар ҳолда давлатнинг одами, шунинг учун келган.

— Ҳаммаси, — деди дўхтир ва ўгирилиб, ёнида турган қоғозларни олиб, алламбалоларни ёзишга тутинди.

Бу кексайган, юзи буришган, чўққисоқол рус кишиси эди. Ўзбекчани яхши талаффуз қиларкан. Афтидан бу юртда кўпдан буён ишлайди.

Муродали ўликларни кўздан кечирди. Кўнглидан эса бир савол нари кетмаяпти: нима гуноҳ қилган булар, бунчалар аянчли ўлим топмаса?

Қўлига қоғоз-қалам олиб, дастлаб хона тузилиши, ундаги жиҳозларининг жойлашувини чизди, кейин ўликларнинг ётишини ифодалади. Сўнг, ишини тугаллаган дўхтирни саволга тутди. У гапга унча чечан эмаскан.

— Яхшиси, сиз менга қолган ўликлар ҳолатини манави қоғозга чизиб беринг, — деди унинг қўлига қоғоз тутқазиб.

Дўхтир чарчаган эди. Бироқ жиноят-қидирув ходимининг гапини рад этиб бўлмаслигини яхши билади. Шу сабаб қоғозни олиб, унга ўзи келганда ўликлар қандай жойлашганини чизди.

— Қолганини экспертнинг сурати чиққанда билиб оласиз, — деди чол.

— Раҳмат, — деди Муродали унга. — Қолганини гувоҳлардан сўраб тўлдирамиз.

Шундан сўнг Муродали бу оила тўғрисида маълумот йиғди.

Саккиз кишилик оила экан. Оила раҳбари Берди ака, новвойлик қиларкан. Унинг турмуш ўртоғи Ҳабиба опа тикувчилик қиларкан. Тўнғич ўғил — Умрзоқ, йигирма икки ёшда, пахта тозалаш заводида ишларкан. У бир ойча бурун уйланган экан, келинчакнинг исми Нозик. Булардан ташқари балоғатга етмаган уч нафар бола ва бўй етган қиз — Муҳаррам. Бутун оиладан шу қизгина омон қолган.

Муродали чизмаларига, ўликларнинг ётишига қараб, шундай хулосага келди:

Жиноятчи қўлда қилич билан хонага бостириб кирган ва дастлаб пойгақда ётган Берди акага ҳужум қилган. Қилич унинг ўнг қошидан ўтиб, чап юзини кесиб ўтган. Зарб билан урилгани кўриниб турибди, уйқудан уйғонмаёқ ҳаётдан кўз юмган.

Сўнг қотил ойнинг ёруғида, сал нарироқда, алоҳида тўшакда ётган ўфилга ташланган. У ҳам уйғонмай ўлган бўлса керак, тўшакдан чиқмаган, сўнг жиноятчи тўрроқда, катта тўшакда ётганларга ҳужум қилган, бунда илк зарба Нозикка тўғри келган бўлса керак. Тўшак четида ётибди. Орада тириклар уйғонган, ажал уларни ҳар ерда учратган. Бир бола пойгақда, бири бошсарида, биттаси кўндаланг ётибди, уй бекаси эмаклаб чиқаётганда остонада қолган. Буларнинг орасида Муҳаррам соппа-соғ?!

Жиноятчи эса ёлғиз бўлган — айвонда икки хил из бор — бири оёқяланг кичик из, Муҳаррамники. Иккинчиси этиқдан қолган.

— Жиноят қуроли топилдими? — сўради Муродали шу ердаги милиционерларнинг биридан. Афтидан бу участка вакили бўлса керак, жон куйдириб чошиб юрибди.

— Ҳеч нарса йўқ, — деди у елка қисиб.

— Қилич! — деди Муродали ўйланиб. — Қайдан келган бўлиши мумкин? Бирор изини топса бўладими?

Участка вакили яна елка қисди.

4

Анушахон Субҳонқулихон ўз ўғли билан уришаётганидан фойдаланиб, Бухоро атрофини талаб юрган эди. Хон ўғлини қатл эттириб, Бухорога қайтди ва маккор фанимни юртидан қувиб солди. Уни қаттиқ жазолашни кўнглига тугиб қўйди.

Шу ўй, шу фикр бир неча йил Субҳонқулихонга

тинчлик бермади, Анушахонга қарши очиқ-ошкора уруш қилишга эса ҳадди сиғмади. Шусиз ҳам урушлар кўпайиб кетган эди. Хонликнинг вилоятлари ҳали у ердан, ҳали бу ердан исён кўтариб қолаётган эди. Қўшин шуларни бостириш билан овора. Ниҳоят, шундай имконият пайдо бўлди. Хива хонлигида сиёсатга қаршилар кўпайиб бораётгани тўғрисида хабар келаятган эди. Қарши кучлар бирлашиб, исён етилиб келаятган эди.

Субҳонқулихон ўз жосусларини юбориб, уларнинг раҳбарларини топтирди, ўз фикрини етказиб, ёрдам беришини маълум қилди.

Тезда Анушахон тахтдан қулади, унинг кўзига мил тортдилар. Субҳонқулихон бир-неча бор Хива хонларини алмаштиришга эришди.

Ниҳоят ҳокимиятпараст бу хонлар жонига тегиб, ўзининг мустақил фикри бўлмаган Шоҳниёзни хон этиб тайинлаш чораларини кўрди. У «балки шу менга содиқ қолар, ҳар ҳолда давлатни бошқариш уқуви йўқку, чизган чизифимдан чиқмас», деб ўйлаган эди. Бироқ адашганини кейинроқ англади. Шоҳниёз унга хиёнат қилди. Илгариги хонлар хиёнат қилса, унинг устига қўшин тортиб келарди. Буниси эса унақа қилмади. У Хива хонлигини Россия ихтиёрига олиш тўғрисида Рус подшосига мурожаат қилди. Субҳонқулихон бунини эшитганда кеч бўлган эди. Энди унинг илгариги шижоати йўқ, қариб қолган эди. Уришиб, енгишига ишончи етмади. Қолаверса, унинг кучдан қолаётганини англаган вилоят беклари ҳам кетма-кет исёнлар уюштираётган эди.

Субҳонқулихон мачитда ҳар хил мавзуларда маърузалар ўқишни ёқтирарди. Бугун тиббиёт тўғрисида маъруза қилиб, халқ орасидан ўтиб кетаётган эди.

У ёши ўтган сари ўз иш тутумини ўзгартирмоқда. Илгари фақат жангларда юрган бўлса, энди кўпроқ илмга берилган. Китоблар битади, халқ ўртасида маърузалар

қилади. Лекин бир одатини тарк этгани йўқ. Ҳар доим ёнида ўша — ўғли совға қилган қилични олиб юради. Уни ҳеч қачон ёнидан қўйган эмас.

Бугун ҳам қилич ёнида. Одамлар орасидан ўтиб бормоқда. Кўнглида ҳеч қандай шубҳа-гумон йўқ.

Бир маҳал юрагидан нимадир «шув» этиб ўтгандай бўлди. Кўзи одамлар орасидаги эгнига чопон кийган, бошига салла ўраган, норғул йигитга тушди. Нигоҳлар тўқнашди. Қарашни қарашдан фарқлай билади, бу йигит ниманидир режалаштираётгани аниқ. Нима бўлса ҳам, яхшилик эмас.

Хоннинг қўли беихтиёр қиличга йўналди. Унинг дастасидан тутиб, кўнглида хотиржамлик уйғонди, дадил одимлар билан йигитга яқинлашди.

— Хон ҳазратлари! — йигит шундай деди ва бирдан ёнидан катта пичоқ чиқариб, уни серпаганча бақириб, хонга ташланди. — Ўлдир ярамасни...

Хон ўзини йўқотмади, шарт ёнидан қиличини суғуриб, йигитнинг пичоқ кўтарган қўлига урди. Қўл ушлаб турган пичоғи билан бирга ерга тушди, у билақдан кесиб ташланган эди. Бу шунчалар тез юз берган эдики, йигит нима бўлганини ҳам англамай қолди. Бир ерда ётган қўли ва пичоққа боқди, бир хонга. Икки-уч сония нима қиларини билмай қолди. Довдиради. Сўнг ажали етганини англадим, эсини буткул йўқотдим, кучли оғриқ ҳаракат қилишга ундадим, шариллаб қон оқаётган қўлини олдинга чўзганча бақириб, хонга ҳамла қилди.

Хон ўзини четга олиб, йигитнинг бўйнига қилич солди. Унинг боши думалаб, одамлар оёғи остига бориб қолди. Тана эса яна икки-уч одим югуриб бориб, узаласига қулади. Унинг кесилган бўйнидан қон сачраб шу ердагиларнинг уст-бошини қонга беледи. Ҳамма сесканиб, ўзини ортга олди.

Хон эса ўртада ҳосил бўлган даврада туриб қолди. Бир кўзлари олайиб қолган бошга, бир узала тушиб ётган

танага боқди. Атрофни қон ҳалқоблари тутган, унинг устига ҳам сачраган.

Тезда навкарлар етиб келди, бироқ энди уларга қиладиган иш қолмаган эди.

Хон қиличини баланд кўтарди ва баланд овозда деди:

— Халойиқ, — деди. — Менга суиқасд қилганларни мана шу кун кутади. Энди билгандирсизлар, менинг Оллоҳнинг ўзи қўллашини... Кўриб қўйинглар, мана бу менинг қиличим бўлади. Тиғида номим битилган. Бундан ҳали бирор душманим қочиб қутилган эмас... Халойиқ, буни одамларга етказинг... Ҳамма билсин, мен Оллоҳнинг паноҳидаман, илоҳий қиличим бор қўлимда. Демак, менга қарши исён кўтариш, мени тахтдан афдаришга ҳаракат қилишнинг барчаси беҳуда.

Хон шуларни айтиб, эғнидаги қон сачраган тўнни ечди ва қиличининг тиғини унга артиб, тўнни шу ерда ётган тана устига ташлади. Қилични қинига солди.

5

Муродали хонада хомуш ўтирган эди. Эрталаб кўрган-кечирганлари, эшитганларини ҳазм қилолмаяпти. Кун бўйи хизматда бўлди. Уч махфий ходимини чақиртириб, бўлаётган гап-сўзларни пойлаш учун одамлар орасига киритди. Ҳамкасблари жиноятда қизнинг қўли борлиги тўғрисида тўхтамга келган бўлса-да, у ўзича бошқа чоралар кўрмоқчи. Ё қизнинг айбдорлигини тўлиқ, далиллар билан исботлайди, ёки унинг айбсиз эканини юзага чиқаради.

Аслида унинг қизга раҳми келаётгани йўқ, бир-неча йиллик тажрибасидан биладики, жиноят-қидирув ходими фақат кўнгил буюрганига қулоқ осиб, ҳис туйғуга берилиб, иш юритса янглишади. Бу кўнгил измида юриладиган касблардан эмас. Бунда қатъий қонун-қоидаларга амал қилиш лозим.

У пешингача маъракада юрди, сўнг таниш-билиш-

лари билан алоҳида-алоҳида учрашиб, улардан эшитган, кўрганларини сўраб-суриштирди. Жиноятга алоқадор нималарнидир қидирган бўлди. Бироқ омади юришди, деб бўлмайди. Ўзини қизиқтириши мумкин бўлган деярли ҳеч нарса, ҳеч қанақа янгилик аниқ-лолмади.

Мана, ҳафсаласи пир бўлган ҳолда, кайфияти бир пул бўлиб, ички ишлар бўлимига келди. Хонасида ўтириб қақшаб оғриётган оёқларини уқалаб, кун бўйи кўрган ва эшитганларини жамлаб, таҳлил қилишга уринаётган эди. Бироқ у гапни самарасиз — касбий ҳис-туйғу сўниб, ўрнини ҳаётнинг ўткинчилиги тўғрисидаги аллақандай ғамгин хаёллар эгаллаган.

Ҳовлиқиб Комиссар кирди:

— Янги бошлиқ ҳалиги қизни қўлга олиш тўғрисида кўрсатма берди, — деди у нафаси бўғилиб.

— Қайдан билипти?

— Тезкор-тергов гуруҳининг билдиргисини ўқиди... Аниқроғи, мен бўлган воқеани тушунтириб бердим.

«Ўл, тушунтирмай», — хаёлига келган гап шу бўлди. Бироқ овоз чиқариб айтолмади. Қўрқди. Комиссарнинг гапидан бошқа хулоса чиқарган эди: янги бошлиқ анча-мунча нарсага фаҳми етадиганга ўхшайди, фақат...

— Билдиргилардан шу хулосага келдимиз?

— Ҳа.

— Улар процессуал кучга эга эмаслигини, шунчаки маълумот учун айтилганини, уларда ҳали исботланмаган, кўчанинг гаплари битилишини айтмадингизми?

— Нима, у сену мендан аҳмоқми? — Қулман комиссар тағдор гап қилган эди, Муродалининг нафаси ичига тушди.

— Бир ўзим бораманми? — деди бу ерда ортиқча гап ўтмаслигини тушуниб, ҳафсаласизлик билан.

— Ҳозир бир-иккитасини топаман, сен чиқавер-чи.

Комиссар қандай келган бўлса, шундай кўздан ғойиб бўлди.

Муродали эринчоқлик билан ўрнидан турди, камарига осилган тўппончани тўғрилаб, ташқарига чиқди. Қулман жиноят-қидирувнинг яна бир ходими — даванг ва қўпол Хонимқулни олдига солиб келаётган эди.

— Иккаланг борасанлар, — деди у. — Бир қизга кучларинг етар. Тез бажаринглар, янги бошлиқ ҳазиллашишни ёқтирмас экан, баджаҳлга ўхшайди.

Иккаласи йўлга тушди.

— Қандай қиламиз? — сўради йўлда Муродали. — Ҳозир уй тўла одам... Бошига оғир кун тушган қизни қамашга виждон ҳам қийналади... Сал кутсак, икки-уч кун ўтиб... Қочиб кетармиди...

— Бизнинг ишда виждон керак эмас, — донолик қилди Хонимқул. У анча беғам ва совуққон. Ўзининг аниқ фикри ва билими йўқлигидан, ким нима деса дарров илиб, дастак қилиб юради. Ҳозир ҳам кимнингдир гапини айт-япти. — Жиноятчиларга раҳм қилсанг, қамоқда ўзинг ўтирасан... Ҳозир кўрасан, гапни айлантириб, шундай аврайманки, ўша қотил қизчанинг ўзи олдимизга тушиб, бўлимга чопқиллаб келади.

Қўни-қўшнилари, таниш-билишлари ўлик чиққан уйга келаётган экан. Бу иккаласи ҳам уларга қўшилди. Дарвоза ёнида белларини боғлаб, қизариб турган кишилар бу иккисини ичкарига таклиф қилган эди, киришмади. Маърака кайвонисини сўрашган эди, кун бўйи шу атрофда елиб-югурган кекса кишини кўрсатишди. Муродали бу уй эгасининг акаси эканини эшитувди.

— Хизмат, укалар? — сўради у.

— Биз жиноят-қидирувдан, — деди Хонимқул. — Мана шу жиноятни очиш бизга юклатилган.

— Биздан нима ёрдам?.. Балки ичкарига кирарсизлар, бемалол гаплашардик...

— Бошқа сафар, — деди Хонимқул. — Келишимиздан мақсад, эрталабки олатасирда қиз билан гаплашолмадик... Шуни...

— Ичкарида, ҳалиям гангиб ўтирибди...

— Бошлиқларимиз гаплашмоқчи эди шу қиз билан, қотилларни топишда керак... Айтиб чиқсангиз, бўлимга биз билан бирга бориб, бошлиқларимизга бор гапни айтиб берса.

— Балки сал кейинроқ... Ҳозир кўнглига қил сиғмайди.

— Эртага кеч бўлади, ака, кеч! Жиноятчилар сизу бизга ўхшаб сўланглаб юрмайди, шу оқшомдан қолдирсак, улар Владивостокнинг чегарасидан ҳам ўтиб кетади.

Хонимқул бу гапларни мулойим ва ғамхўрлик билан айтдики, ҳалиги киши эътироз билдиролмади. Ичкарига кириб, кўп ўтмай паранжи ёпинган, муштдек қизни етаклаб чиқди.

— Мен ҳам бирга бораман, — деди ҳалиги чол.

— Ҳозирча шарт эмас, сиз келиб-кетувчиларга бошқош бўлинг, одамлар тарқагач, олиб келишга борасиз, — деди Хонимқул.

Муродали гапирмади. Негадир бу ишга кўнгли чопмади. Ҳеч қачон жиноятчиларга кўнгилчанлик қилмаган, раҳм-шафқат кўрсатмаган, лекин бутун, мана шу, ўзиям танимайдиган, ҳали бир оғиз ҳам суҳбатлашмаган қизни ўйласа, негадир, кўнглида ғалати ҳислар туғён уряпти. Бу машмашаларнинг олдини ололмаса, ҳеч бўлмаганда, чеккада қолмоқчи.

— Амаки, булар билан бормайман, — қиз чолнинг пинжига суқилиб, майин ва хокисор овозда гапирди. У бу икковлон ўзини яхшилик билан олиб кетиш учун келмаганини юрак-юракдан ҳис қилаётган эди.

— Қўрқма, қизим, булар мелисадан, — деди чол. — Яхшиларга тегинишмайди. Бошлиқлари икки оғиз гапиришмоқчи экан. Бирпасдан кейин ўзим бориб, олиб келаман.

— Қўрқаман... — қизнинг овози яна-да паст чиқди. — Бир ўзим боролмайман.

— Қўрқма, булар ота-онангни ўлдирганларни топиб, жазолайди. Сен гапириб бермасанг, қайдан топади? Бор-

масанг бўлмайди, қизим... — чол шундай деб, ўзини оқлагандай Хонимқулга юзланди. — Айбга буюрмайсиз-да... Ҳозир аҳволи оғир... Қўрқиб қолган. Бирортасини қўшиб юборақолай...

— Ҳеч кимни қўшиш шарт эмас... Бизда бежавотир бўлади... Нимага мелисадан қўрқади? Биз фақат жиноятчиларни жазолаймиз, холос. — Хонимқул шу гапларни айтиб, Муродалини шоширди. — Тез бўл, кетамиз, бошлиқлар кутиб қолади.

Қиз кўнмасдан ўзга чораси йўқлигини тушунган эди, ортиқча гапирмади. Сукут — аломатини ризо деб англаган Хонимқул ўтирилиб, машина томон юрди. Муродали унга эргашди.

Барибир қизнинг юраги ҳадикда эди. Уйда нимасидир қолиб кетаётгандай, орқасига ўтирилиб, ўтирилиб қараб қўйди. Чол уни катта кўчагача суюб чиқди.

6

Субҳонқулихон йигирма йилга яқин хонлик қилди... Ақлли одам эди, давлатни бошқариш санъатини яхши тушунар эди. Фақат у яшаган долғали замонда бу сиеъатни ҳар тарафлама ишлата билиш имкони йўқ эди. Шундай замонда ҳам ҳокимиятни йигирма йил давомида ўз қўлида ушлаб қола билиши, мамлакат сарҳадларини кенгайтириши, марказий ҳокимиятни кучайтира билиши унинг катта иқтидор соҳиби эканини, хонлик учун ҳар нега тайёрлигини кўрсатади. Бу йўлда у ўз фарзандларини ҳам аямади. Душманларига-ку, умуман шафқат қилгани йўқ. Шундай давр эди — ҳокимият фақат куч билангина ушлаб турилиши мумкин эди.

Ниҳоят, ҳар қандай инсон тақдирида бўлганидек, унинг ҳам даври ўтди, ҳаётининг шоми етиб келди.

Хон ёлғиз қолганда ўғли Убайдуллахонни чақирди.

— Менинг ҳам кунларим санокли қолганга ўхшайди,

- деди у ҳазин овозда. — Одамнинг бўладигани шу экан... Ажалдан қочиб қутилишнинг иложи йўқ экан. Бўлмаса шунча ҳоқимият, шунча ваколат билан мен тирик қолсам бўлмасмиди? Энди биялпман, ожиз банда эканимни. Тахт сенга мерос бўлиб қолади...

Убайдуллахон нимадир дегандай бўлди.

— Жим, — деди Хон. — Бундай пайтда ҳар қандай гапнинг самимий чиқмайди. Шунинг учун индамай, гапларимга қулоқ осиб тур. Ҳар ҳолда шу ўлкани йигирма йилдан ортиқ бошқардим. Шундай серғалва, серташвиш замонда ҳоқимиятни шунча вақт қўлимда сақлаб қола билган эканман, демак, ибрат олса бўладиган ақлим бор, амал қилса арзийдиган тутумим бор. Биринчидан, хонларнинг ҳам ожиз банда экани тўғрисидаги гапимни унут... Буни кейинроқ эслаш учун унутишинг керак. Хон — халқнинг отаси... Ота дегани эса, фарзандларига ожизлигини кўрсатмаслиги керак. Одамлар ожизларга эргашмайди. Хонинг ордидан одамлар эргашмаса, хор бўлади. Шунинг учун сен ўзингни енгилмас ҳис қилишинг ва шундай тутишинг керак. Одамларнинг шунақа одати бор — киши ўзини қандай тутса, шунга ишониб кетаверади. Кучли бўла туриб, сен ўзингни ожиз ҳис қилсанг, одамлар кучсиз экан, деб ўйлайди. Хон учун эса, одамларнинг фикру ўйи жуда муҳим. Чунки сен полвон эмассан. Кимдир кучингга шубҳа қилса, бориб, йиқитиб, ўзингни исботлаб келолмайсан. Шундай...

Хон тўхтаб, ўғлига разм солди. Гаплари унга қандай таъсир қилаётганини билмоқчи эди. Қоникди чамаси, ўша оҳангда сўзини давом эттирди.

— Сенга осон бўлмайди, буни билишинг, тушунишинг, англашинг керак. Бир томондан Эрон, иккинчи ёқдан Рус кучайиб бормоқда. Ҳар иккиси ҳам бизни ютиб юборишга тайёргарлик кўряпти. Шунинг учун хонликни кучайтиришинг керак, ҳар қандай йўл билан бўлмасин, хонликни кучайтириш керак. Бу эса осонлик билан кеч-

майди. Чунки қўшниларибиз бизга дўстлик кўзи билан қарамайди, бундан ташқари, ипак йўли ҳам тобора заифлашиб бормоқда... Шундай... Мана шунақа муаммолар мерос қолмоқда сенга. Умуман, бу заминда хонлик қилган бирор кимсага осон бўлмаган. Сенга ҳам энгил бўлмаслиги аниқ.

Хон яна тўхтади, ўғлига разм солди.

— Сўнгги гапим, — деди у ва ёнидан қинга солинган қиличини олиб, ўғлининг олдига қўйди. — Бу менга ҳар доим омад келтирган қурол. Уни кўз қорачиғидай асрайсан... Бу хонлигимизнинг рамзи бўлиб қолиши керак. Сендан кейин келадиган хонга қолдириб кетасан... Бунда менинг исмим ёзилган. Бундан ранжимаслигинг, рашк қилмаслигинг керак...

— Ота!

Убайдулла эътироз билдирмоқчи бўлган эди, хон уни тўхтатди.

— Мени ҳеч нарсани билмайдиган, гўл деб ўйлама, сен ўйлаётган нарсаларни алақачон бошимдан ўтказганман. Ҳоқимият шунақа нарса. Уни ҳар недан, ҳар кимдан рашк қиласан... Вақти келиб, ўзингни бутун дунёнинг эгаси деб ҳис қила бошлайсан ва шунда «нега мен бировнинг қилични кўтариб юришим керак экан?» — деб ўзингга савол берасан ва қиличдан қутилишни ис-таб қоласан. Лекин сен бундай қилма... Бу бировнинг эмас, ўз падари бузрукворингнинг қиличи. Бу нафақат менинг қиличим, балки хонлигимизнинг рамзи. Билдингми? Уни қўлингга бир бор тутиб кўрсанг, илоҳий кучини биласан. Мана, энди бу сенга!

Убайдуллахонга серғалва хонлик мерос бўлиб қолган эди. Биринчи қилган иши отаси томонидан қатағон қабили ласи бошлиғи Маҳмудбийга берилган Балхни қайтариб олиш бўлди. Маҳмудбий Субҳонқулихоннинг ҳоқимияти ожизланиб қолганини ҳис қилиб, Балхни мустақил хонлик деб эълон қилиб юборган эди.

Убайдуллахоннинг уруши дастлаб омадли кечди,

Маҳмудбий қочди. Бироқ у ғалаба нашидасини узоқ суролмади, Маҳмудбий қайтиб келиб, Балхни қайта эгаллади.

Убайдуллахон қиличга таяниб, сиёсатни йўлга қўя бошлади.

7

Муродали қадрдон бино остонасидан ҳатлаб, негадир юраги музлади. Орқасидан келаётган хокисор қизга номардлик қилаётгандай туюлди. У биледи — бу ерга келиш осон, чиқиш ўлимдан оғир. Бу қизнинг, балки ростдан ҳам ўз ота-онаси, укаларини ўлдиришда қўли бордир, балки йўқдир, нима бўлса-да, ҳозир аҳволи аянчли. Айби бўлса, майли, бунинг учун жавоб беради, бўлмаса-чи?! Нима бўлади? Унда... унда айб-сиз эканини ҳеч ким билмайди. Мўъжиза рўй бериб, қотил аниқланмаса, бу қиз шу жиноятни бўйнига олишга мажбур.

Муродали бу соҳада биринчи кун ишлаётгани йўқ. Ўз ҳамкасбларини яхши биледи.

— Бу киши ким бўлди? — бақирди эшик ёнида турган қоровул қизга имо қилиб.

— Танишим, — Муродали уни тинчлантирмоқчи бўлди. — Иш билан келяпти.

— Танишлар мумкин эмас, меням тушунинг, янги бошлиқнинг вазоҳати ёмон. Қаттиқ оляпти, «бўлар-бўлмас одамлар бўлимда сандироқлаб юрса, бошинг кетади» деяпти. Ишсиз кўчада қолиб кетмайин, саккизта болам бор.

— Бу мелисахона, — деди Муродали. — Ҳар хил одамлар келади, партия ташкилоти эмас-ку, фақат бўйнига бўйинбоғ таққанларгина кирадиган.

Қоровул олайиб боқди. Хонимқул уни тушунди.

— Бу гумондор, — деди жаҳл билан. — Қотилликда гумон қилиниб, қўлга олинган.

Хонимқул шундай деб капчадай қўлини чўзиб, қизни туртиб, ичкарига итариб юборди. Қоровул анқайиб қолаверди.

Қиз бундай ҳаракатни кутмаган эди, довдираб туриб қолди. У бу ерда одамларга ортиқча марҳамат қилинмаслигини билади, лекин бу даражада деб сира ўйламаган. Хонимқулнинг гапларини аниқ-тиниқ тушунмаган бўлса-да, ички бир туйғу билан боши узра қора булутлар тўпланганини англади ва ичи-ичидан хўрлиги келди. Кўзига икки дунё қоронғи бўлиб кўринди. Яқингинада ота-онаси, укаларидан жудо бўлган инсонга нисбатан мана бундай менсимасдан муносабатда бўлишлари нимаси? Буни қандай тушунишни билмай, довдиради.

Қуёш ботиб бораётган, қизил нурлари очиқ эшикдан ўтиб, қиз юзига тушаётган эди. Унинг кун бўйи йиғлайвериби, қизарган катта-катта кўзлари нурдан йилтиллади.

Муродали қизни илк бор кўриши. Боя майин овозидан сеҳрланган бўлса, энди унинг чеҳрасидан ёғилаётган нурдан ажабланди, кўнглида илиқлик уйғонди. Шу билан бирга чексиз надомат ҳам пайдо бўлди. Бир надоматки, номаълумлик олдида турган, ҳуркак қизга раҳм қилиш ўрнига, ўзи истаб-истамай ёмонлик қилишдан афсусланиш...

Бу ориқдан келган, юзлари тиниқ, оқиш, қоп-қора сочларидан тўрт-беш тола пешонаси орқали, юзига тушган, ўрта бўйли, истарали қиз эди. Муродали фаҳмладики — бунинг қўлидан қотиллик келмайди. У жиноятқидирув соҳасида анчадан буён хизмат қилади, шу йиллар ичида кўп ўғри, каззоб, қотилларни кўрди. Шаллақи аёлларга дуч келди. Уларнинг барчаси куйиб-ёниб ўзининг айбсиз эканини исботламоқчи бўлади, лекин кўзларида, нигоҳларида беҳаёликка ўхшаш нимадир ёниб туради. Лекин бунинг нигоҳлари бошқача.

Шу йиллар давомида Муродали кишиларга фақат ни-

гоҳлари, кўзларига қараб баҳо беришга ўрганди. Чунки тил ҳам, ҳаракат ҳам фақат кўнглини яширишга хизмат қилади. Фақат кўзларгина алдамайди, уларгина ҳақиқатни айтади. Одам ўз нигоҳларини алдоқчиликка ҳали ўргатолмаган.

Қизнинг маъсум нигоҳига боқиб, Муродали тузатишмас гуноҳга аралашиб қолаётганини англади, агар қотилни топмаса, бу қиз жувонмарг кетишини сездди. Унга раҳми келди. Негадир чидаб туролмади. Тезроқ бу қизнинг ёнидан узоқлашишни истади. Ҳолбуки, кўнглининг туб-тубида аллақандай туйғу қизнинг сочларини силаб, эркалатиш, ўксик кўнглига тасалли беришни истаётган эди. Бироқ бундай қилолмайди... Бу гуноҳдан узоқроқ бўлиш учун, ўз хонаси томон юрди.

— Эй, сен қаёққа? — орқасидан бақирди Хонимқул.
— Буни нима қиламиз?

У қизни қўли билан кўрсатиб, буюмдай, нописандлик ила гапирган эди. Муҳаррам лол. Ахир боя муомала бошқача эди. Нега бунчалар нописандлик?

Эҳ, бечора қиз! У бу ҳали бошланиши эканини ҳали билмайди.

— Ўзингиз амалланг, зарур ишим бор... Комиссарга олиб боринг.

Хонимқул ҳамкасбини тушунмади. Туппа тузук келаётувди, нима жин урди экан?

Хонада ҳеч ким йўқ, Муродали жойига ўтириб, бироз нафас ростлади.

«Бу менинг касбим, жиноятчиларни ушлаш, бу ишни ҳеч ким бажармаса оламни ўғри, каззоб тутати. Ҳаммагаям раҳм қилавермаслик керак, одамзод ўзи шунақа — қўлга тушганда хокисор кўринади, ўзини беозор кўрсатади».

У шу ўйлар билан ўзига таскин бермоқчи, кўнглини тинчлантирмоқчи бўлди.

Орадан кўп ўтмай, хонага Хонимқул кирди:

— Анави қиз нима бўлди? Раҳбарлар нима дейди? — сўради Муродали.

— Навбатма-навбат тергов қилиб, айбини бўйнига қўйишимиз керак экан, Матмурод шундай деди.

— Илгарилари икки-уч кунлаб сўроқ қилмай қамаб ўтирардик-ку?! Нима жин урди, иш тартибимиз бунақа ўзгарди?

— Қайдан биламан, булар янги бошлиқнинг олдида лаганбардорлик қилмоқчи, чамамда, мана шундай оғир жиноятни бир кунда очиб ташладик, деб мақтанса керак-да.

— Қизни қайда қолдирдингиз?

— Камерага қамаб қўйдим... Бугун эрталабгача иш топилди, уйғаям кетмаймиз. Болалар хавотир олаган бўлди.

— Процессуал қонунчилик нима бўлади. Соат йигирма уч, нўл-нўлдан кейин сўроқ қилинмаслиги тўғрисидаги қоида?

— Қачондан бери процессуал кодекс билан ишлаб қолдинг? — Хонимқул кесатиб гапирди. — Сенга бир гап бўлдимиз? Ҳушинг жойидами? Ёки севиб қолдингми?

Хонимқул хунук тиржайган эди, Муродалининг эти жунжиқди.

— Аёл киши-ку! — деди зўрға.

— Бизда аёл, эркак деган гап бўлиши мумкин эмас. Гумондор, айбланувчи бор, лекин аёл йўқ. Наҳотки, тушунмасанг?

Муродалли ортиқча гап ноўрин эканини тушунди. Ҳозир яна тихирлик қилаверса, бу шубҳага бориб қолади. Яхши кўриб қопти, деб гап қилса гўрға, бир амаллаб ўзини оқлалиши мумкин. Бироқ қизнинг яқинлари билан тил топишган, «жиноятни ёпаман», деб тўрт-беш сўм ундирган, деган гап қилса, унда иши расво бўлади. Сўраб-суриштирамай, ўзиниям қамаб қўйишлари мумкин. Ахир, ҳозир ҳеч ким орқасини сўраётгани йўқ. Ўттиз еттинчи йилда бўлгани каби, гап бўлса бас, шунинг ўзи

асосий далил ҳисобланиб, суддан ўтиб кетяпти. Гап билан қанча одам қамалиб кетди, қанчаси ҳибсхоналарда муҳлати тугагини кутиб ётибди.

Шуларни ўйлаб, Муродали ортиқча гап қилмади. Ҳар кимга ўз жони ширин экан.

— Сўроқ қилишга олдин сиз борақолинг, — деди Муродали негадир қизнинг ёнига боргиси келмай. — Фақат... фақат...

У дилидаги гапни тилига чиқаролмади. «Бу қизга тегишишманг», демоқчи эди. Бунгаям ҳадди сиғмади.

— Нима «фақат»?

— Ўзим... Бирор натижа чиқармикан, демоқчийдим. Кўринишидан айбсизга ўхшайди. Янаям ўзингиз биласиз... Сиз анча тажрибали оперсиз-ку!

— Ташқаридан қараганда, мен ҳам фариштаман, — Хонимқул хохолаб кулди. — Нима бало, ўртада бир гап борми?

— Қанақа гап?! Ҳозир кўрдим-ку. Танимасам...

— Билмасам, гапинг шубҳали. Илгари эски бошлиғимиз бировдан тили қисиқ бўлса, мана шундай мужмалланиб қоларди. Унинг овози титрашидан кимдан пора олганини дарров билиб олардим.

— Ўзи отангиздан ҳам шубҳаланадиган бўлиб қолибсиз.

— Замон шунақа, ука, замон! Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейишади. Шубҳаланмасак бўлмайди. Ўзимиздан шубҳаланиб қўйишади.

— Замонниям сизу менга ўхшаганлар яратади...

Хонимқул кулди ва қўл силтади. У кетди. Муродали чарм камзулига ўралиб, бошини столга қўйиб, ухламоқ учун кўзини юмди.

Орадан қанча вақт ўтган, билмайди, бир маҳал уни кимдир қаттиқ туртди. Атроф қоронғи эди. Дастлаб у қайда ётганини тушунмади. Каловланди. Сўнг барчаси ёдига тушди. Девор тарафдаги китоб жавоннига ва унда териб қўйилган бир хил тусдаги китобларга кўзи тушиб, қайда ётгани англаган эди.

— Эй, тур, энди сени навбатинг, мен ишнинг ярмини бажариб келдим.

Бу Хонимқул эди. Муродали ҳамкасби нима тўғрисида гаплашаётганини фаҳхламади.

— Қанақа иш? — сўради ва жавоб айтилгунча бўлмай, ҳаммаси ёдига тушди. — Ҳа-я... Бўйнига олдими? Шу ўлдирганмикан?

— Деярли тан олди, фақат яхшилаб сўраш керак... Энди бор, мен дам оламан... Қолганини сен ҳал қиласан. Мабодо тан олса, ҳовлиқиб бошлиқнинг ёнига югурма. Аввал олдимга кел, бирга бамаслаҳат иш қиламиз. Менинг ҳам янги бошлиққа ўзимни кўрсатгим келяпти.

— Гапни нимадан бошлай? — Муродалининг боши ғувиллаб, кўзи ачишиб бораётган эди, ухлагиси келяпти, бироқ бормаса бўлмайди.

— Ўзингни овсарга солиб, айлантириб сўрайвер, сўрайвер. Тўғриси, ҳали тумшуғидан илиб оладиган бирор нарса тополмадим. Лекин тан олади, кўнглим сезиб турибди. «Нагрузкага» бериш керак.

Унинг «нагрузка» дегани «қийнаш» деганини билдиради. Хонимқул шунақа тезкор ходимлар тоифасидан. Калани эмас, кучни ишлатиб жиноят очадиганлар хилидан.

— Ҳозиргина деярли бўйнига олди, дедингиз-ку.

— Икки марта дўқласанг, айтиб беради... Боравер, сўроқ қилинадиган хонада қолди. Кўнглим сезяпти, фақат менда сабр етмади, холос.

Хонимқул бошқа гапиришни истамади. Шу ерда турган стуллари йиғиштириб, ётиш учун жой ҳозирлади.

Муродали сўроқ хонасига кетди.

Соқчи қалин темир эшикни очиб берганда, тор, зах, совуқ ва қоронғи хона тўридаги шарпа ўрнидан турди. Муродали қўлидаги қоғозларни стол устига қўйиб, тўридаги ўриндиққа ўтирди, деворга қапишган қизга «ўтир» дегандай ишора қилди. Бироқ у имони тушунадиган ҳолда эмас, кўрқувдан дағ-дағ титраб, бақ-

райиб тураверди. Девордаги хира чироқ ёруғида кўри-
ниб турган унинг катта-катта кўзлари қоронғилик аро
йилтиллайди, совқотганданми, қўрқувданми, икки
кўлини кўкрагига қисган.

— Ўтиринг, — деди Муродали. Бу сўздан ўзи ҳам
лол. У жиноятчиларни «сиз»лаб ўрганмаган. Шошиб гап-
ни тўғрилади. — Ўтир-чи, синглим.

— Мен нимага ўз ота-онамни ўлдираман? — қиз ўти-
риш ўрнига савол берди.

Муродали сездики, Хонимқул уни шу савол билан роса
эзфилаган.

— Мендан сўраяпсанми? Қайдан биламан? — Мур-
одали ўзини совуққон тутишга ҳаракат қилди. — Олдин
бу ерга ўтир, кейин бемалол гаплашамиз.

Қиз ўтирди.

— Совуқми? — сўради Муродали.

— Амаким қани? — жавоб ўрнига савол берди қиз.
— Мени олиб кетмоқчи эди.

Муродали қизнинг амакиси келганми, келмаганми
билмайди, бунақаларни эшик ёнидаги соқчи ичкарига
киритмайди. Орқасига қайтариб юборади. Бунинг ама-
киси ҳам эшиқдан қайтиб кетгандир, балки ҳозир ҳам
ўша ерда мўлтираб ўтирган бўлиши мумкин. Бошқа ило-
жи ҳам йўқ.

— Келмаган бўлса керак, — деди Муродали.

— Қўйиб юборсангиз, ўзим ҳам кетавераман, — деди
қиз ўтинч билан. — Қўрқмайман... Уйга бормасам
бўлмайди, одамлар нима дейди, гап-сўзга қоламан... Эр-
талаб мозор бошига боришим керак...

«Эй, содда қиз, энди сен ўликларни қўй, бу ташвиш-
ларни ўйлама, энди ўз ғамингни ейишинг керак, бошқ-
аларни ўйлайдиган, улар учун нимадир қиладиган аҳволда
эмассан», — деган хаёлни кўнглидан ўтказди тезкор хо-
дим. Бироқ гапиролмади. Қиз ҳали ўзининг қамоққа
олинганини билмаслигидан, шунга фаҳми етмаётгани-
дан ичи куйди. Ким айтади?

— Ҳозир қоронғи, — деди. — Эрталаб бўлсин, кўрамин...

Қиз индамай ерга қаради. Йиғлайвериб, кўзида ёш қолмаган. Муродали унга разм солиб, хаёли жойида эмаслиги, меровга ўхшаб қолганини илғади. Оиласидан жудо бўлган, уларнинг қандай ўлдирилишини кўрган, бунинг устига қамаб қўйилган қиз, агар хаёли жойида бўлганда, юраги ёрилиб ўларди. Демак, буларнинг барчаси тушимда бўлаяпти, эрталаб уйғонаман-у, ҳаммаси ўз изига тушиб кетади, деб ўйлаяпти.

— Бояги киши нималарни сўради? — деди Муродали. Уни кўпроқ Хонимқулнинг нима ишлар қилгани қизиқтиряпти. Негадир қизни рашк қилаётган эди.

— Ота-онангни ўлдиришда ким ёрдам берди, деди, — қиз шу гапни айтиб, титраб кетди.

— Совуқми? — боя жавобсиз қолган саволини такрорлади тезкор ходим.

— Ҳа.

Муродали ўрнидан туриб, эшик ёнига борди ва уни тепди.

— Нима гап? — соқчи шарақлатиб, эшикни очди.

— Навбатчининг ёнига бор, одеял бор, олиб келиб бер, — буюрди Муродали ва қайтиб жойига ўтирди. — Қотилни ўз кўзингиз билан кўрдингизми?

— Қоронғи эди... Кашта орқасида эдим, очиб қарашга кўрқдим.

— Қандай тирик қолдингиз? У ёшгина укангизга ҳам раҳм қилмабди-ку?

— Билмадим... Тахмонга чиқиб олувдим... Укамга ўхшаб бақирмадим, жим ўтирдим...

— У кимни ўлдираётганда яшириндингиз?

Қиз ходимга ҳайрон боқди. Саволни тушунмади.

— Қачон уйғондингиз? — саволни бошқача қўйди Муродали.

— Эшик ғийқиллаб очилганда уйғонувдим... Кейин... кейин у отамнинг бошига қилич солди...

— Бақирмадингизми?

— Қўрққанимдан овозим чиқмади... Чеккада ётувдим, ўша одам акамга ташланганда каштанинг орқасига кириб олувдим. Кейин ҳеч нарсани кўрмадим... Лекин у ҳаммани ўлдираётганини пайқадим, укам бақирди, кимдир пихиллади, гупиллаб қиличнинг овози эшитилди...

— Қилич... қилич... — Муродали ўзига-ўзи гапирди. Бу унинг ўйланаётганини билдирарди. Буни тушунган қиз индамай ерга боқиб тураверди. — Қайдан чиққан у? Уйларингизда қилич бормиди?

— Сандикда бўларди битгаси... Отам латтага ўраб яшириб қўйганди...

— Қанақа эди?

— Оддий... Дастанга оппоқ... жуда оппоқ, сариқ нақшлари ҳам бор, ялтироқ тошлар билан ҳам безатилган.

— Отангиз уни қайдан олган?

— Билмайман, — деди қиз елка қисиб. — Эсимни таниганимдан буён бор у.

— Уйдагилар у ҳақда бирор гап айтгармиди? — Муродали қизиқа бошлаган эди.

— Бизга ҳеч нарса дейишмаган, лекин бир марта отам акамга гапирганларини эслайман...

— Нима деган?

— «Болам, бу оиламизнинг энг азиз мулки. Уни асрашинг керак», деган. Яна, бу қилич бобомга бобосидан қолган экан.

— Нима, оилангиздагилар темирчи ўтганми?

Қиз елка қисди.

— Отам бир марта, ота-боболаримиз сарбоз бўлган, дегандай гап қилувди. Шулардан қолган бўлса керак-да.

— Ўша кечаси қилич қайда бўлган эди?

Қиз елка қисди: «Билмайман».

Муродали ўйлади, эрталаб тезкор-тергов гуруҳи воқеа жойидан қилични топгани тўғрисида эшитмаган эди. Қайга ғойиб бўлган экан? Ёки бирор жойга ташлаб юбордимикин? Жиноятчи жиноят қуролидан қутилишга ҳара-

кат қилади-ку. Шусиз унинг жиноятини исботлаш қийин бўлишини билади-да улар.

— Қотил кимга ўхшарди? — сўради у сўроқ мавзусини ўзгартириб.

— Қоронғи эди, ой ёруғида таниб бўлмади...

— Қўшнилар айтишича, уст-бошинг қон экан. Каштанинг орқасида эдим деяпсан... Мен кўрдим, қон тахмонга ўтмаган.

— Кейин, жиноятчи қочиб кетгач, ота-онамни, укаларимни бирма-бир кўрдим... Ёрдам бермоқчи эдим... Фақат катта укам тирик экан.

— Нима деди?

— Сув сўради, кейин ўлди.

— Жиноятчилар неча киши эди?

— Битта эди, адашмасам.

— Эркакмиди, аёл?

Муҳаррам сўроқ қилаётган кишининг фонуснинг хира ёруғида йилтиллаб турган бурнига, янада ваҳимали кўринаётган чандиқларига қараб, нигоҳини олиб қочди:

— Қизикмисиз, аёл киши қандай ўлдиради?!

— Шунча одам бир кишига қарши чиқолмагани қизиқ.

— Ҳамма ухлаётган эди... Отам, акам, икки укам уй-фонмай ҳаётдан ўтди! Уйғонолмади...

— Уйларингда қимматроқ нима бор эди? Пулми, заёмми бормиди?

— Эсимни таниганимдан буён отам пул камлигидан нолийди. Яқинда тўй қилиб, қарзга ботиб қолган эдик...

Муродали ўйланиб қолди.

— Гумонинг кимдан?

— Билмайман, душманимиз йўқ.

— Душмансиз одам бўлмайди... Демак, қотил уйдан ҳеч нарса олмаган?! Нега?

— Билмайман...

— Билмасанг, билиб қўй, гапларинг тўғри бўлса, у уйга ўғрилиқ учун, талончилик учун тушмаган, атай-

лаб сизларни ўлдиргани борган. Бунақа жиноятлар эса шунчаки қилинмайди. Унинг алами бўлган... Ёки кимдир кўриш лозим бўлмаган нарсага гувоҳ бўлган. Шундай воқеаки, етти кишининг ҳаётидан ҳам қўрқинчлироқ...

— Билмайман, — қиз пиқиллаб йиғлади. — Ҳеч нарса билмайман...

— Билмаганинг учун ҳам тирик қолгандирсан балки... Соқчи одеялни кўтариб келди.

— Ўраниб ол! — Муродали унга одеялни тутқазди. — Яхши кўрган йигитинг борми?

Қиз ҳеч қанақа саволдан ажабланмайдиган аҳволда чамаси, ёки уйқусизлик, ҳаяжон ҳиссиз қилиб қўйганми, эътиборсиз «йўқ», деди. Муродали шубҳаланди. Ахир ўзи шу саволни берганча минг истиҳолага борган эди. Қизиқ!

— Исминг нима?

— Муҳаррам.

— Чиройли исм экан, ўзингга ярашган...

— Ярашмай ўлсин...

— Ёшинг нечада?

— Олтмиш тўққизинчи йилда туғилганман.

Муродали чамалаб, ҳисоблаб кўрди — ўн етти.

— Бу ёшда қизни эрга беришади? Сен нега тўй бўлмагансан?

— Билмайман, буни мендан сўраманг... Нима демоқчилигингизни билапман... Ўйнашинг билан икковинг ўлдиргансан, демоқчисиз... Боя ўртоғингиз кўп айтди шу гапни. Лекин... лекин... — қиз ҳўнграб йиғлаб юборди. — Мен ўз ота-онамга қаттиқ гапирган одам эмасман. Ундан кўра ўзимни ўлдирардим... Нимага тушунмайсиз, нимага бунақа қиласиз?! Агар тирик қолганим малол келаётган бўлса, отиб ташланг... отинг... ёки беринг тўппончани, ўзим... Ўлгим келяпти...

Қизнинг гаплари самимий эканини Муродали англади. Уни камерага кузатиб қўяр экан, соқчига тайинлади:

— Икки кўзинг шу қизда бўлсин, ўзини ўлдириб қўйса, бошинг кетади.

8

Убайдуллахон отасининг васиятига амал қилиб, марказий ҳокимиятни мустақамлаш илинжида куйиб-ёнди. Қиличидан қон томди, бироқ бунинг ёрдами тегмади. Ҳокимиятни узоқ ушлаб туриш унга насиб этмаган эди. Қаттиққўллик сиёсати халқни оёққа турғазди. Унинг укаси Абдулфайзхон қўзғолонга бошчилик қилди.

Абдулфайзхон шаҳарни эгаллагач, ўзини хон деб эълон қилди. Шунда беклари ундан сўрашди:

— Акангизни нима қиламиз, хон ҳазратлари?!

Абдулфайзхон индамади, ўйлаётган эди. У билади, бир мамлакатга иккита хон сифмайди. Лекин нима қилса ҳам, ўз акасини ўлдиришга буйруқ беролмайди. Халқ ундан нафратланиб қолиши мумкин. Умуман, Абдулфайзхоннинг аниқ қарорлар қабул қилмайдиган табиати бор эди. Буни беклари ҳам яхши билади. Шунинг учун улардан бири гапга суқилди:

— У яна бир ғалвани бошламасидан бурун, бошини танасидан жудо қилиш керак. Етар! Халқни шунча хўрлагани!

Абдулфайзхон билади, тушунади, бекларнинг мақсади — ғалаённинг олдини олиш эмас, акасини ўлдириб, унинг мол-мулкини талаш. Шундай бўлса ҳам, бир қарор қабул қилишдан тийилди. Билади, омон қолса, акаси индамай кетмайди. Албатта, унга қарши бош кўтаради ва, агар қўли устун келгудай бўлса, укасини ўлдиртиради. Шундай экан, шу ишни у ва олдинроқ бажариши керак. Бироқ бунда ўзи иштирок этишни истамаяпти.

— Халқни шунча йил эзганлар муносиб жазосини олиши керак! — деди ниҳоят у.

— Ўлдирамизми? — сўради беклардан бири.

— Жазолаш керак, — деди Абдулфайзхон.

— Тушунарли, — деди беклардан бири ва қуйидагилардан бирига буйруқ берди. — Бошини танасидан жудо қилинглар. Хоннинг хоҳишлари шундай бўлди.

Убайдуллахоннинг оёқ-қўлига кишан солинган эди. Бир умр иззат-эътиборда, ҳурматда бўлган инсон учун бундан-да оғир хўрлик йўқ. Ҳаммаси тушида бўлаётгандай, кўриб турганларига ишонгиси келмайди. Ахир, ён-веридеда чопиб юрганлар яқин-яқингача суяк сўраган итдай унинг атрофида парвона эди. Булар, хоннинг марҳаматида юрган лаганбардорлар, энди бирдан унинг жабрдийдасига айланиб қолди. Гўёки, буларнинг барчаси хоннинг сиёсатидан жабр кўрган, буларни хон хўрлаган...

Убайдуллахон занжирларни шарақлатиб кетиб борар экан, ўзини мардона тутишга ҳаракат қилди. Нима бўлса-да, шу юрт, шу мамлакатга неча йиллар давомида хонлик қилди. Халқни бошқарди. Мана шундай одам энди манави ялоқиларга бўйин эгмаслиги керак. Хон бўлиб яшади, хондайин ўлиши керак.

Отда узоқдан бир навкар кўринди. Соқчилар тўхтади. Навкар келиб, отдан тушди. Ва соқчилар бошлиғи ёнига келиб, унга нимадир шипшиди.

— Фармон қани? — сўради соқчи.

— Хоннинг оғзаки фармони бу, — деди навкар. — Зудлик билан бажариш керак.

Убайдуллахон гап нима тўғрисида кетаётганини аңлади, уларга ўтирилди.

— Сизни ўлдиришимиз керак экан, — деди соқчилар бошлиғи унга қараб.

Хон елка қисди. Бу «қарши эмасман», деганга ўхшаш маънони аңлатар эди. У ўзини шу тақдир кутаётганини билади ва ич-ичидан бунга алақачон тайёр бўлган. Умуман, бу серташвиш замонда хонликни даво қилишнинг ўзи ўлимни бўйинга олиб, иш кўриш дегани эканини у жуда яхши билади.

Соқчи бошлиғи соқчига буюрди:

— Бажар!

Соқчи бир бошлиғига, бир хонга боқди.

— Довдирама! — бақирди соқчилар бошлиғи.

— Тиз чўкинг! — деди соқчи қинидан қиличини суғуриб.

Убайдуллахон унга ўткир нигоҳини қадади:

— Тиз чўкиб яшамаганман... Ўлсам ҳам тик ўламан...

Соқчи бир қўлидаги қиличига, бир хонга боқди. У ўткир нигоҳини тик қадаб турибди.

— Ма, манавини ол, — деди соқчи бошлиғи қўлидаги қилични унга тутазиб. — Роса ўткир экан.

Бу Субҳонқулихоннинг ўша қиличи эди. Унга кўзи тушган Убайдуллахоннинг кўзи чақнади.

— Ҳаммаси ўтгандан кейин буни хонларингга элтиб беринглар, — деди қиличга ишора қилиб. — Айтингларики, шусиз ҳокимиятни бошқариб бўлмайди. Бу отамиздан қолган мерос. Агар буни қўлдан чиқарсак, бизнинг ҳам бошимизга шайбонийларнинг куни тушади. Шуни тайинлаб айтинглар унга.

— Нимага ўз душманингизга бунақа ғамхўрлик қиляпсиз? — сўради соқчи бошлиғи.

— У менинг душманим эмас, укам бўлади... Агар хон бўлмаганимда жондай яхши кўрарди мени. Ўртага хонлик аралашиб, мана шундай бўп қолган. Аслида, у жуда кўнгилчан одам. Ва айнан шу хислати билан мамлакатни расво қилишидан қўрқаман... Шунинг учун ҳам, қилични унга беринглар, деяпман. Чунки бунинг сеҳрли кучи бор. Бу одамга куч-қувват беради... Кейин... унга ғамхўрлик ҳам қилаётганим йўқ. Шунчаки, аштархонийларнинг келажагини ўйлаяпман. Бизнинг ҳам бошимизга шайбонийларнинг куни тушмасин, дейман. Мени ўлимга юбораётган бўлса-да, у укам бўлади, аштархонийлар сулоласининг вакили...

Хон шуларни гапириб турганда бошлиғининг имоси билан соқчи қилични қинидан чиқариб, қаттиқ сермаб,

унинг бўйнига солди. Хон бўйнидан қон отилганча тупроқ кўчага йиқилди.

Соқчи бошлиғи янги хоннинг олдига киришга муваффақ бўлиб, бор гапни айтиб берди. Қилични унинг пойига қўйди. Хоннинг бу қуролдан хабари бор эди. Лекин унинг сеҳрли кучига ишонмасди.

— Шундай дедими? — сўради соқчи бошлиғидан. — Майли... нима қиламиз... Қилични ташлаб кет!

Соқчи чиқиб кетди. Шу ерда турган бек Муҳаммад Раҳимбий мийиғида кулиб қўйди.

— Сафсата, ўлаётган одам нималар демайди... Келиб-келиб шу одам сизга яхшилик қиладими? Устингиздан кулмоқчи бўлган. Бу қилични темирчиларга бериб, эритиб, отларга тақа ясаптириш керак. Шундан бошқасига арзимаёди.

Хон унга боқди. Бироз жим турди. Сўнг девонбегини чақирди ва пойида ётган қиличга ишора қилди:

— Бу бизнинг падаримиздан қолган мерос. Уни хазинага элтинг. Энг қимматбаҳо буюмдай авайлаш керак!

9

Янги бошлиқ ғирт аҳмоқ экан, келганининг эртасига бўлим шахсий таркиби билан йиғилиш ўтказди, учинчи куни эса, «махфий агентлар билан суҳбатлашаман, барчасини йиғинлар», деб туриб олди. Ҳеч нарсани тушунишни истамасди.

Минг амал-тақал билан, қўрқитиб, ялиниб, дўқ қилиб ёлланган барча махфий ходимлар бўлимга йиғилди. Бўлди тўполон, бўлди жанжал. Йиғилганларнинг кимидир қамалган, қўлга тушган. Ҳеч бўлмаганда ўзи ушланган ва агар ахборот бериб турмаса қамаб юбориш билан қўрқитиб, ёллашган. Шу йиғилишда улар ўзини ким сотганини билиб қолди.

Агентлар билан боғлиқ жанжалдан кейин ички ишлар бўлимида иш кўпайди — шаҳар чўп суқилган ари

инига ўхшарди. Бу шусиз ҳам иши бошидан ортган Муродалининг ташвишини оширди. Ҳар бир жанжал сабабини аниқлаш, айбдорларни топиш, расмийлаштириш керак. Бу машмашалар янги бошлиқнинг аҳмоқчилигидан келиб чиққанини бутун бўлим билади, лекин тилини тишлашга мажбур. Дод, деган билан, бировга арз қилган билан бирор фойдаси бўлармиди?

Ходимлар бутун шаҳар бўйлаб тарқалган. Ҳар бирининг бўйнида тўрт-бештадан жиноят, қўл-қўлга тегмайди. Бунинг устига кўплаб ходимлар махсус гуруҳга олинган, «пахта иши» билан шуғулланияпти. Буларнинг бўлимидан ҳам унча-мунчаси олинган. Шулардан бештаси вилоятларга жўнатилган, тўрттаси шу ернинг ўзида ишляпти. Шаҳарда пахта экилмаса ҳам, пахта тозалаш заводи бор. Қайсики, ҳозир раҳбарларининг барчаси ҳибсда ўтирибди.

Муродалини ҳам олишмоқчи эди шу гуруҳга, лекин рус тилини яхши билмаслиги сабабли, қолдиришди. Унга ҳозирда барча эътиборсиз ҳисоблайдиган, маиший жиноятлар, қотиллик, босқинчиликлар топширилаётган эди. Муҳаррам билан эса Хонимқул шуғулланияпти. Енг шимариб, ишга киришган. Барчаси мой кесгандай силлиқ кетяпти, чамаси, кайфи чоғ.

Шу кунлар давомида Муродали Хонимқул билан бафуржа гаплашолмади. Вақт бўлмади. Фақат қисқа гапсўзлардан билдики, жиноят ана-мана фош қилиниб, асл жиноятчи қўлга олинади. Муродали бундан бироз кўнгли кўтарилди. Ҳар ҳолда жиноятчи қамоқда ўтирган Муҳаррам эмас. Ходимлар бир-бирига сир айтмайди. Сўрагудек бўлса, шубҳадан қутилиш қийин. Муродали жиноят тафсилотлари билан қизиқмади.

Ниҳоят орадан уч кун ўтиб, ҳаммаси ҳал бўлганми, ёки қилган ишидан ўзи мағрурланиб, мақтангиси келиб юрибдими, Хонимқулнинг ўзи «ёрилди»:

— Эй, боладим, анави ишни охирига етказдим! Очиб ташладим.

— Ким қилган экан?

— Қиз бўйнига олди. Ҳамтовоғиниям айтди.

— Йўғ-э?!

— Ишонмасанг, ўзи қўл қўйиб берган қоғозларни кўрсатаман, — Хонимқул гердайди. — Жуда айёр чиқди бу қиз. Бир йигит билан дон олишиб юраркан, ўша кечасиям йигит буларникига келган, орадан нима гапсўз ўтган-у, қизнинг отаси буларни тутволган. Йигитга дўқ қилганми, қаматмоқчи бўлганми, ишқилиб, жанжаллашган, йигит ноилож буларни чошиб ташлаган.

Муродали лол. Бу нима деяпти ўзи? Ахир Берди ака тўшақда ўлдирилган.

— Хонимқул ака, гапингизга ўзингиз ишонмаяпсиз-ку?

— Қайдан олдинг буни? Нимага ишонмайман? Ҳаммаси шундай бўлган. Бир-икки «нагрузка» берган эдим, қиз ўз оғзи билан айтди, қоғозларгаям қўл қўйиб берди. Ана-мана йигитни ушлаймиз.

— Бошқаларга кўрсатиладиган ўйинни шу қизга қилманг, Хонимқул ака, илтимос, бечора экан, гуноҳи бўйнингизда қолади. Бу ишда ҳақиқатни очиш керак... Шунча одамнинг ўлими ёлғонни ҳазм қилмаса керак, деб ўйлайман.

— Нима бало, юракдан урганмиди? — Хонимқул хахолаб кулди. — Учраган аёлни яхши кўриб қолавериш шарт эмас. Бизарам бўйдоқ бўлганмиз, лекин бунча таъсирчан эмасдик... Майли ҳечқиси йўқ, тез ўтиб кетади... Лекин ростдан ҳам кўзга яқин қиз экан... Ёки кими биландир гаплашиб қўйганмисан, «шу қизни соғ-омон чиқариб бераман», деб? Қанчага гаплашгансан? Агар ростдан ҳам арзигулик бўлса, айтавер, келишамиз.

Муродали анқайиб қолди. Хонимқул унга кесатяптими, рост гапиряптими, билиб бўлмайди. Лекин нима бўлса ҳам унинг шаъни учун яхши гап эмас.

Муродали ўйланди: нима қилиш керак, қизга раҳми келяпти, унга чин кўнгилдан ёрдам беришни ис-

тайди. Бироқ қамоқда ўтирганга ёрдам бериш ўз оёғига болта уриш билан баробар... Ана, Хонимқул нима деб турибди. Уларнинг ишида бировга ортиқча яхшилиқ қилиб бўлмайди. Шунинг унутмаслик керак, лекин бир ҳаракат қилиб кўрмаса, бир умр виждон азобида ўтиши мумкин.

— Хонимқул ака, хато ўйлаяпсиз... Шунчаки, шу ишга қизиқаётган эдим, сиз менга устоздайсиз, балки шу ишни менга топширарсиз, — илтижо қилди Муродали.

— Биринчидан, буни бошлиқлар ҳал қилади. Иккинчидан, содда-муғомбир чиқиб қолдинг-ку, мен ҳал қилиб бўлган ишнинг нимасини якунига етказмоқчисан? Ҳаммаси очилган-ку? Заҳматини мен чекиб, ҳосилини сен териб олмақчимисан?

Муродални ўйланди. Ўз тинчини ўйлаб, индамай кетарсинми, ёки бир бегуноҳнинг ёнини олиш керакми? Минг бир балоларга қолиб кетиши ҳам мумкин. Билади, уларнинг ишида биров-биронинг ишига бурун суқмайди. Касб этикасига тўғри келмайди, лекин у ҳаракат қилиб кўрмаса бўларди.

— Бошлиқларга кираман, — деди Муродали. — Бу ишни менга олиб беради.

Аслида бу гапни ҳамкасбининг кўнглига озор етказмай айтмоқчи эди, бироқ Хонимқул буни ҳақорат, деб билди.

— Ука, сен устимдан шикоят қилмоқчимисан?! — бирдан ҳамкасбнинг кайфияти ўзгариб, вазоҳатли тус олди.

Муродални кутмаган эди. Тахмин қилдики, афсонани Хонимқулнинг ўзи тўқиб чиқарган. Бироқ бу вазиятни енгиллаштирамайди. Қайтанга ҳамкасбини душманга айлантиради. Агар ростдан ҳам қиз қотил экани тўғрисидаги гаплар сафсата бўлса, Хонимқул ҳар қандай йўл билан ўзига қарши чиқаётган ҳамкасбининг оёғига болта уришга ҳаракат қилади. Бунақа ишлар ҳеч қачон кечирилмайди. Ҳар ким фақат

ўзи учун жавоб бериши керак ва бошқаларнинг ишига бурун суқмаслиги лозим. Уларнинг хатосини тузатиш эса, инчунин.

— Шикоят қилмоқчи эмасман, шунчаки шу ишни охирига етказсам девдим, — Муродали вазиятни юмшатиш учун мулойим муомала қилди.

Бироқ Хонимқул тинчланадиганга ўхшамайди. Ҳамкасби ўзи билмаган ҳолда унинг энг оғриқли жойини босиб қўйган, чамаси.

— Сен, ука, мен билан ўйнашаман, деб хомтама бўлма. Барибир кучинг етмайди, маслаҳатим — жим юр.

— Сиз тушунмадингиз...

— Жуда яхши тушундим... Мен бир айтдим-қўйдимда. Янаям ўзинг биласан. Сўроқ хонасида қўлимга тушиб қолишинг мумкин, шуни биласанми?

Муродални бу инсон ўлардай қўрслиги, муомаласизлигини билар, бошқалардан кўп эшитган. Бироқ шу пайтга қадар ўзи билан бунақа совуқ муносабатда бўлмаган. Илгари кўп кўрган — қўлга олинган жиноятчилар, гумондорлар билан шундай гаплашарди. Бироқ Муродали шу муомалани ўзига ҳам қилишини ўйламаганди. Қўрқинчли экан-ку бу. Илк бор ўзини ожиз ва бечора ҳис қилди: тухмат уюштирса, бунга қарши қўллайдиган бирор чораси борми?!

Ичига титроқ кирганига қарамай, Муродали паст кетишни истамади. Уларга шундай ўргатишган — давлат сенларнинг овозларинг билан гапиради, ҳукумат сенларнинг қўл-оёқларинг билан ҳаракат қилади, бўйнингга пичоқ тақалганда ҳам паст кетиш керак эмас. Ўлимга тик бориш лозим, ҳеч қачон қўрқманг, чунки давлат қўрқмайди. Иккиланманг — ҳукумат иккиланмайди. У ҳар доим ҳақ.

— Мен жиноятчи эмасман, бунақа муомала қилманг. Шу гап-сўз билан иккаласи икки томонга кетди.

Шу куни барча ишларини йиғиштириб қўйган Муродали минг бор ўйланиб, бўлинма бошлиғи Матмурод-

нинг ёнига кирди. Бошланган ишни охирига етказмаса, кўнгли тинчимайдиган.

— Шаҳар чеккасидаги қотилликни менга олиб беринг, — деди у дангал.

— Нимага?

— Шу иш билан қизиқиб қолдим, охирига етмоқчи эдим.

— Қизик бола экансан-ку, қўлингдаларни эп-лолмаяпсанми ёки? — Матмурод унга шубҳа билан қаради. — Бу жиноят-қидирув бўлса, кўнглига қараб ишланмайди... Бу ишни Хонимқул якунига етказиб бўлди.

— Қўлимдаларниям, майли, ўзимда олиб қоламан. Тушининг, Хонимқул ака адашяпти...

— Ким ўлдиргани тўғрисида бирор маълумотинг борми? — шошиб сўради Матмурод.

Муродали сездики, бунинг ўзиям жиноят ишининг ҳаққоний очилишига шубҳаланяпти.

— Маълумот йўқ... Бироқ кўнглим сезяпти, изласам топаман. Воқеа жойидаги вазият билан Хонимқул аниқлаган нарсалар бир-бирига мос тушмайди.

— Сен ҳали бировнинг ишига баҳо берадиган даражага етганинг йўқ, тушундингми, — деди Матмурод ва сирли қилиб қўшиб қўйди. — Эртага эртaroқ келсанг, бир ишга борамиз.

10

Абдулфайзхон арқда бекиниб олган эди. Сарой ташқарисида бўлаётган гап-сўздан беҳабар.

Бир-неча бор амирлар кириб, хонга мамлакатдаги аҳвол тўғрисида ахборот бериб, бирор чора кўришни сўрашди.

— Ҳовлиқиш керак эмас, — деди у. — Мен учун сарой ва унинг атрофи тинч бўлса бас. Қолгани билан ишим йўқ, ўзлари ғалва қилади, ўзлари тинчийди. Ха-

лққа яшашга халақит берилмаса бас, ўз кунини ўзи кўриб кетади.

Шундай бир ҳолатда кенагас уруғидан бўлган Шаҳ-рисабз беги Иброҳимбий Ургут ва Миёнқол беклари билан тил бириктириб, Самарқанд хонлигини эълон қилди ва Бухорога юриш бошлади.

Уларга қарши Бухоро қўшинини Муҳаммад Ҳакимбий бошқариб борди, бироқ мағлубиятга учради. Шаҳарга беркинишга мажбур бўлди.

Шаҳар таҳликада қолган. Хон йиғин чақирди.

— Субҳонқулихоннинг қиличини хазинадан чиқариш керак, унинг илоҳий кучи бизга душман устидан ғалаба қилишда ёрдам беради, — деди беклардан бири.

Муҳаммад Ҳакимбий унга олайиб боқди.

— Қушночмисан, бек?! Ирим-сирим билан душманга қарши курашиб бўлмайди. Қўшин керак, навкар керак, кўп-кўп қурол топиш даркор.

— Қани ўша куч? — Абдулфайзхон унга қаради.

Муҳаммад Ҳакимбий елка қисди.

— Душманларимиз кўчманчиларни ёллаган...

— Биз ҳам шундай йўл тутишимиз керакми? «Менга ёрдам берсанг, беш-ўн йил халқимни талашга рухсат бераман», деган шарт билан ёллайинми қўшинни? Хива хонига бош эгиб борайинми? Эрондан ёрдам сўрайми. Бухоро остонасида турганлар-ку, яхшими, ёмонми, ўзимизнинг одамлар, лекин улар-чи, улар кейин бизга шафқат қиладими?

Хон ўйланиб қолди, сўнг девонбегига фармон берди:

— Хазинадан қилични келтиринг!

... Душман мағлуб этилди. Бу қутилган ғалаба эмасди, лекин ҳар ҳолда, мамлакат сақлаб қолинди. Ўзларини хон эълон қиладиган вилоятлар эса кун келиб марказий ҳокимиятни тан олиши бегумон...

Хон ўзгариб бормоқда эди. Ҳали-ҳануз давлат иши билан унчалар қизиқмаётган бўлса-да, ўз ҳокимиятига қаттиқ берилган. Уни ҳар кимдан, ҳар недан қизғанмоқда эди.

Унинг бундай иш тутиши, мамлакатни парчаланиб кетиш ёқасига олиб келиб қўйиши фарзандларига ёқмаётган эди. Бироқ уларнинг ҳам қўлидан ҳеч иш келмайди. Хондан тахтни фақат уни ўлдирибгина тортиб олиш мумкин, ахир. Шундан ўзга йўл ҳам, чора ҳам йўқ. Улар бир томондан ўз оталарига қарши чиқишни истамайди. Иккинчи ёқдан эса, мамлакат мустақиллигини ҳам сақлаб қолиш даркор. Бир-икки бекларга маслаҳат солиб кўришди. Бироқ бекларни шу хоннинг ўзи қониктирар эди. Улар учун қаттиққўл, ўз фикри ва сўзига эга хон зинҳор керак эмас. Саройда исён тайёрланаётгани тўғрисидаги гаплар хоннинг қулоғига бориб етди.

Хоннинг энг яқин кишилари ҳисобланмиш — қуллар ҳам унинг фарзандларига қарши эди. Улар ҳам фарзандлари хонга қарши чиқиши мумкинлиги тўғрисида ахён-ахёнда огоҳлантириб турар эди.

Хон фарзандларини қатл эттириш тўғрисида фармон берди. Бунга қарши эътироз билдирмоқчи бўлганларга эса аниқ далил келтирди:

— Бобом ҳам ўз фарзандини қатл эттирган. Ҳокимият шундай қаттиққўллик билан тутиб турилади.

Бу гапларни айтаётганда у ўша қилишни маҳкам тутган эди.

Хонга бундай фармон бериш осон кечгани йўқ. Ўзи билан ўзи курашди. Шундан ўзга йўлни кўрмади. Ўзи уларни ўлдирмаса, улар буни қатл эттиришлари аниқ.

«Оиламизнинг омади юришмади, — деб ўйлади у. — Жуда юришмади. Оддий деҳқон, темирчи, пахсакаш бўлганимизда ҳам мен болаларимни ёнимга олиб, уларга касбимни ўргатар эдим. Улар бир натижага эришса, хурсанд бўлардим. Лекин хонлик бундай бўлмас экан. Фарзандинг сенинг ишингни қанчалар яхши билса, шунча ёқмас экан... Лекин бу қоидаларни мен ўйлаб топганим йўқ... Мамлакатни бошқариш шуни талаб қилса, менда нима айб?! Шунга мажбурман!»

Оилада чақалоқ Абдулмўмин омон қолди. У ҳали хоннинг тахтига даъвогарлик қила олмас эди.

Бу орада хонликка Эрон шоҳи Нодиршоҳ ҳужум қилди. Абдулфайзхон Хива хонидан ёрдам сўради. Иккала хонлик қўшини ҳамкорликда Эрон қўшинини тормор қилди.

Орадан бир йил ўтиб шоҳ яна Бухорога ҳужум қилди. Бироқ олдинги ғалаба кимга тегишлилигини ҳал қилмаган хонликлар бу сафар келишолмади. Бухоро қўшини душман билан жанг қилиш учун ёлғиз борди ва енгилди.

Бухоро шармандали мағлубиятни тан олишга мажбур бўлди ва саккиз йил давомида Эрон армиясини дон билан таъминлашни зиммасига олди. Шунингдек, 10 минг сонли қўшинни гаров сифатида Нодиршоҳга юборди.

— Биз бирлашсак, ҳеч ким енголмас экан, - деган хулосага келди Абдулфайзхон бундан хулоса чиқариб. — Лекин бирлашиш насиб қиладими?! Биргина хонлик ичида ўз фарзандларим билан келишолмаяпман, икки хонлик қандай келишади, қандай бирлашади?

Бухоро Эронга қарам давлатга айланиб қолган эди.

11

Эрталаб Хонимқул Муродали билан хушламай кўришди. Уларни Матмурод йиғди. Кимнидир қўлга олиб, уйини тинтув қилиш керак эмиш. Бу ҳақда на Матмурод ва на Хонимқул очиқ-ойдин гапирди. Нима учундир сир сақланаётган эди. Муродали ҳам ортиқча қисталанг қилавермади. Булардан сўрайверсанг, шубҳаси ортади, борганда барчаси аниқ бўлар. Улар — тезкор ходимлар уч киши, бир нафар формадаги соқчи, бир нафар ҳайдовчи — бешовлон отланиб, сариқ тусли, белида кўк белбоғи бор оқ ранг билан «милиция» деб ёзилган «УАЗ»да йўлга тушди.

Кўзланган манзил темирчилар растасининг орқа томонидаги маҳаллада, арава сиғадиган тор кўчада жойлашган экан. Машина тўхташи билан Матмурод дарвоза ёнига бориб, тақиллатди. Ичкаридан аёл овози эшитилди:

— Ким?

— Милиция!

Шу гапдан кейин жимлик чўқди. Аёл на «ҳов», деди ва на «йўқ».

— Сен, ичкарига кириб қара-чи, — буюрди Матмурод орадан тўрт-беш дақиқа ўтиб, формадаги милиционерга имо қилиб. — Қўрққанидан юраги ёрилиб ўлди-ми, нима бало?

Милиционер уст-бошини тўғрилаб, камаридаги тўппончани сал олдинга суриб қўйиб, дарвозани итариб очди ва ичкарига кирди. Сал ўтмай ўрта ёшлардаги аёл, орқасидан милиционер кўринди.

— Намунча, қудуққа тушиб кетдингизми? — Матмурод қовоқ уюб, ваҳима билан гапирди.

— Мен... мен, довдираб қолдим... — аёл каловланди.

— Турди аканинг уйими бу?

— Ҳа! Нимайди?!

— Сиз кими бўласиз?

— Аёли...

— Ҳозир кимингиз?

— Ўғлим... Тўнғичимиз... Унга нима қилди?!

— Ваҳима қилманг, ҳеч гап йўқ. Фақат биз уйингизни тинтув қилиб, ўғлингизни суҳбатлашиш учун бўлимга олиб боришимиз керак. Ўзи қани?

— Устахонада... У пахта заводда ишламайди...

Аёлнинг довдираётгани, қўрқувдан юраги така-пукалиги овозидан сезилади.

Матмурод ичкаридан чиқиб келган милиционерга юзланди:

— Сиз бориб, Ҳозир топиб келинг.

— Қайдан? — милиционер талмовсираб сўради.

— Шаҳарда темирчиларнинг устахоналари бир жойда-ку. Сўрайсиз...

Милиционер машинани ўт олдириб, жўнади, қолганлар эса Матмурод бошчилигида, таклифни ҳам кутмай кичикроқ, бир томони қўшни уйнинг орқа девори, бир ёнида томи яқинда сувалган, ёмғир-қордан деворларининг сомони сарғайиб очилиб қолган уй, яна бир ёни ошхона, кўча тарафи эса девор билан қўраланган ҳовлига кирди.

— Машина борми дейман? — сўради Хонимқул. Бир чеккада уйиб ташланган темир-терсақларга имо қилиб.

— Бор эди, — деди аёл ва индамай нарироққа кетиб, бир жойда қотиб тураверди.

Матмурод тинтувни бошлаш тўғрисида кўрсатма берди:

— Биз асосан ўқотар қурол, қилич қидирамиз, тилла буюмлар, бойликлар ҳам эсдан чиқмасин. Агар топилса, эски диний китобларни ҳам олаверинглар... Тунов кунги етти кишининг қотиллиги бўйича тинтув қиламиз.

Гап нимада эканини Муродали энди тушунди — булар уни «кўриб қўй, овсар, одамлар сен ҳали суриштираман, деб юрган жиноятни аниқлаб, очиб бўлган», демоқчи. Акс ҳолда, тинтувда у иштирок этиши шарт эмас. Бу, албатта, Хонимқулдан чиққан. Бўлинма бошғиниям ўша кўндирган.

Муродали ўйладики, бу йигитни Хонимқул қилич сабабли излаган. Ахир темирчи-ку! Қилич яшаш шуларнинг қўлидан келади-да. Бўлмаса ҳозирги замонда бировнинг қиличга иши тушибдими? Кимга керак у?

Муродали тўнини тескари кийди. Ҳовли ўртасида нима қиларини билмай, серрайган аёлга боқиб тураверди.

— Кўп куйинманг, ҳаммаси яхши бўлади, — деди унга тасалли бермоқ учун.

Бироқ аёлдан садо чиқмади. У алақачон жони узилганга ўхшайди.

— Хола, бир чеккага ўтиб, ўтиринг, — баландроқ овозда гапирди Муродали.

Аёл буни мелиса ходимининг буйруғи, деб тушунди ва индамай кулба деворига қалаштириб тахланган шохшаббалар ёнига бориб, думалаб ётган кундага ўтирди.

Хонимқул ва Матмурод уйга кириб кетган, ким тахмонларни йиқитмоқда, ким гилам, шолчаларни йиғиштириб, остини кўздан кечирмоқда. Милиционерни пас-таккина ошхонага жўнатишди.

— Эй, қидиришмайсанми? — уй ичини тинтиётган Матмурод деразадан бошини чиқариб бақирди. — У ерда серрайиб нима қияпсан?

— Ҳовлини кузатайпман, — Муродали эътиборсиз, «бекорчиман» дегандай гапирди. Бошлиғи бошқа сўз демади. Ўз иши билан машғул бўлди.

Муродални аёллар буюмга ўч бўлиши, тақинчоқ, кийим-кечак, идиш-товоқларини бошқалардан ўлардай қизғанишини эслаб қолди. Аёл нега бу ерда турибди?

— Хола, нимага ичкарига кирмаяпсиз, нарсаларингизни ўғирлаб қўйишларидан хавотирланмайсизми?

Аёл бу саволни жавоб беришга мажбур бўлган сўроқ деб тушунди.

— Ўлиптими... ўғирлашмас, олгандаям, нима дердим..

— Барибир, кириб кузатиб туринг.

— Қўрқаман.

Шундагина Муродали бу аёл бегона эркаклардан шубҳаланаётганини тушунди. Унинг учун давлат одами нима, босмачи нима — фарқсиз.

— Опа, бу совет милицияси, меҳнаткашларга тегинмайди, — дакки берди Муродали.

— Ҳа...

Аёлнинг гап оҳангидан кесатиқ сезилди.

— Топдим! — офилдан милиционернинг қувончли бақирлиғи эшитилди.

Ҳамма машғулотини ташлаб, ўша томонга югурди.

— Нима? Нимани топдинг?

Милиционер бир қўлида катта пичоқни кўтариб чиқди.

— Мана, қилич!

Муродали унга истехзо билан боқди. Шу қиличми? Катта пичоқ-ку!

Матмурод шошиб, уни қўлига олди. Бу тиғи қорайган, гўшт чопишга мўлжалланган пичоқ эди.

— Мана, айнан шу билан ўлдирган! — бақириб юборди Хонимқул. У хурсанд, қувончини яширолмапти, севинганидан шайтонлаб қолди. — Айтган эдим-ку, шу қилган бу ишни деб, ишонмадингиз... Болаларни шу қилич билан бурдалаган... Чопган.

У яна анча ҳовлиқиб турган бўлармиди, лекин бўлинма бошлиғининг қаҳрли нигоҳи тўхташга мажбур қилди. Орага бироз жимлик тушгач, ҳалиги милиционер қувонч билан баён қилди:

— Шундай шкафнинг ичига, коса-товоқларнинг орқасига яширган экан... Синчиклаб қарасам, дастаси кўриняпти, шарт тортиб олдим.

Муродали ҳам қизиқиш билан бошлиғининг қўлидаги пичоққа боқаётган эди.

— Бу қилич эмас, катта пичоқ-ку. Бу билан одам ўлдириб бўлмайди, — деди секинроқ.

Бошқаларнинг қувончи нимагадир унга юкмади.

— Биқинингга бир тиқиб олса, шунда ўлмаслигини биласан, — унинг гапини шошиб инкор қилди Хонимқул. — Одамлар чопқи билан бир-бирини ўлдирияпти-ку, бу билан ўлдириб бўлмасмиш...

— Мен ўша етти кишини назарда тутяпман, — деди Муродали ва тилини тишлади. Бу ерда ортиқча гап керак эмаслигини тушунган эди. Душманга чиқиб қолиши мумкин.

— Ҳаммасини эксперт аниқлайди, элдан бурун чанг кўтарма, — деди Хонимқул.

— Хўш, хола, бу нима?! — Матмурод шу савол билан орқасига ўгирилган эди, ҳеч кимни кўрмади. — Аёл қани?

Кунда бўм-бўш, аёл ерга киргандай ғойиб бўлган эди.

— Хонага киргандир, — деди Хонимқул. — Боя биз

сочиб ташлаган кўрпа-тўшакларни йиғиштираётгандир. Бир хил аёллар шунақа, жуда озода бўлади.

— Чоп, уйга қара, — Матмурод милиционерга кўрсатма берган эди, Хонимқул югуриб кетди.

Бироқ уйда ҳеч ким йўқ. Тўртовлон тўрт томонга зир югуриб, аёлни қидирди, эриб кетгандай, ҳеч қаерда йўқ.

— Боя кўрқиб турувди, бирор яқинини айтиб келиш учун кетгандир, — деган хулоса билдирди Матмурод.

— Энди нима қилдик? — сўради Хонимқул. — Бир тўда одамни бошлаб келса, қайга қочамиз?

— Гавдангга қара-ю, гапирган гапингни-чи, — дакки берди Матмурод. — Тезкор ходим ҳеч қачон қочиши керак эмас. Фақат ҳужумкорлик... Ўғлини келтиришсин-чи, кейин бир гап бўлар... Асосийси, жиноят қуролини топдик, жиноятни шу қилганини аниқладик, тахмин тўғри чиқди.

— Бунинг топилгани ҳеч нарса эмас, — деди Муродали. — Тигини қаранг, калта... Бу билан одам чопиб бўлмайди.

Хонимқулнинг тишлари газ-газ қилди. Қўллари мушт бўлиб тугилди. Бироқ ўзини босди.

Нимага бу аҳмоқнинг ишни орқага торткиси келаверади? Ёки бирор қариндоши аралашганмикин? Манфаатдорлик жойи борми? Кимдир пора ваъда қилгандир балки?

— Ҳеч тушунолмаяман, сен ким тарафсан, ўзи? Нуқул жиноятчиларнинг ёнини оласан...

— Мен сизни ўйлаяман, эртага хом ишнинг чуви чиқиб қолмасин, дейман.

— Менми хом ишлайдиган?! — Хонимқулнинг росткамига жаҳди чиқди.

— Бўлди, — Матмурод аралашмаса жанжал чиқадиганини англаб, ўртага тушди. — Икковинг отангдан қолган молни бўлаяпсанми?! Эй, сенларни тушунмаямман. Нимага тортишасанлар? Булар бировингни отанг, бировингни уканг эмас.

— Мен кўчага чиқиб келаман, — Муродалининг сабри чидмай, ташқарига йўналди. Ортиқча сан-манга тоқати кам.

Тор кўчада ҳеч зоғ кўринмайди. Қайлардадир болаларнинг қий-чуви эшитилади. Қайсидир ҳовлидами, анави муюлишдан кейинги кўчадами, ўйнаётган бўлишса керак.

Муродали енгил тортди. Негадир ҳовли юрагини сиқаётган, ўзини бегона ҳис қилаётган эди. Кўп тинтувларни ўтказди, қанча жинойтчини тутди, далилий ашё кидирди, топди. Бироқ ҳеч қачон бунчалар ҳафсаласиз бўлмаган. Ахир, уни фақат томошага олиб келишган-ку. Шунчаки масхаралашмоқчи, холос.

Бир маҳал узоқ-узоқлардан аёлнинг уввос солиб қичқиргани эшитилди. Сўнг элас-элас бақир-чақир қулоққа чалинди.

— Нариги кўчада нимадир бўлди, — деди шошиб ҳовлига кирган Муродали. — Бориб хабар олиш керак?

— Нима қиласан, ўз ёғига ўзи қовурилавермайдими? — Матмурод ҳафсаласиз гапирди. — Уйни ташлаб кетолмаймиз.

— Унда ўзим бориб келаман, — Муродалининг бу ерда қолгиси йўқ.

— Билганинг, лекин улоқиб кетма, биз тез қайтамиз.

Муродали кўчага чиқиб, овоз келган томонга юрди. У тўғри бўлимга кетмоқчи. Булар билан илакишиб юргандан фойда йўқ. Ўз ишини кўргани дуруст.

Бироқ...

Муюлишга етиб, эллик одим нарида оломон йиғилиб, уларнинг сариқ тусли «Уазик»ини ўраб олганига кўзи тушди. Шу томон шошди.

12

Муҳаммад Ҳакимбий қазо қилиб, орадан уч йил ўтгач Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг ҳам жонига қасд қилишди. Эроннинг таҳликали кунлари бошланди.

Мамлакат ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Бухоро томонидан Эронга гаров тариқасида берилган 10 минг кишилик қўшинга Муҳаммад Ҳакимбийнинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий қўмондонлик қиларди. Албатта, шунча қўшинга раҳбарлик қила туриб, умуман қўшини бўлмаган хонга бемалол тазйиқ ўтказиш мумкин. Қолаверса, хон ўзбек уруғларининг бекларига қарам бўлиб қолган эди. Мамлакат ҳаётидаги ҳар қандай ишлар бекларнинг инон-ихтиёри билангина амалга ошириларди. Муҳаммад Раҳимбий эса буни яхши биларди ва отасининг ўрнига даъвогарлик қила бошлади. Хон уни қушбеги лавозимига тайинлашга мажбур бўлди.

Тезда Муҳаммад Раҳимбий Бухоро хонлигида ҳокимиятни ўз қўлига олиб бўлди. Абдулфайзхон тобора ҳокимиятдан четлаб қолмоқда эди. Ўзининг йўқолиб бораётган мавқеини тиклаш мақсадида қилган ҳаракатлари самара бермай қўйди. Бироқ Абдулфайзхон ҳам осонликча жон берадиган ёки бировнинг етовида юраверадиганлар тоифасидан эмас. Имкон қадар ўзининг бош вазирига қаршилик қиларди. Бироқ қўлида аниқ куч, қўшин бўлмагандан кейин, бу ишларнинг натижаси кутилганча бўлмади.

— Вайсақи хон жонга тегди, — деди у бир кун ўзига тегишли бекларни уйига йиғган Муҳаммад Раҳимбий. — Унинг ортиқча хонлик қилиши мамлакат учун оғирлик қилади. Билиб, кўриб турибсанлар, халқ ночор аҳволга тушиб қолди. Ҳар бир бек ўзини хон ҳисоблаб қолган, уларнинг тизгинини қўлга олиш керак. Акс ҳолда мамлакат инқирозга юз тутади. Бундан ташқари, хон ҳаддидан ошиб кетди. Кўзига тахтидан бошқа ҳеч нарса кўринмай қолди. Фарзандлари — Абдулмўмин ва Убайдуллани ҳам ўлдирмай, чорасини кўриш керак. Акс ҳолда бухороликларнинг бошига шайбонийлар қирилиб битгандаги вазият тушади — хонсиз қоламиз. Халқнинг келажаги нима бўлади? Таклиф

бундай: Абдулфайзхонни тахтдан тушириб, ўрнига Абдулмўминни ўтқазिश керак. Хавотирланманглар, бу керакли одамлар билан келишилган, ҳеч қандай муаммо бўлмайди.

Исён кўтарилди, хон тахтдан туширилди ва қатл этилди. Абдулфайзхоннинг ўғли Абдулмўмин тахтга ўтқазилди. Муҳаммад Раҳимбий уни ўзига куёв қилди.

Девонбеги хоннинг қиличини Абдулмўминга келтириб берган экан. У буни нима қилиш тўғрисида қайнотасидан маслаҳат сўради.

— Сизга Дамашқнинг энг зўр темирчилари ясаган қиличдан совға қиламан, — деди Муҳаммад Раҳимбий. — Бу эски қилични эса менга беринг, бирортасига тортиқ қилиб юбораман.

— Бобомнинг отасидан қолган экан, аллақандай кучи бор, дейишаётувди, — Абдулмўминхон эътироз билдиримоқчи бўлди.

— Хон ўзидан бошқа хонларни тан олмаслиги керак, — деди Муҳаммад Раҳимбий. — Ҳатто ўз бобокалонини ҳам. Ана, қаранг, тиғидаги ёзувга. Хон бировга тегишли қиличларни тақиб юрмаслиги керак. Обрўйига путур етади.

Бу ҳали Абдулмўминхон тахтга янги ўтирган вақтлар эди, ҳокимият таъмини тотиб кўрмаган, қаттиққўллик нималигини яхши билмасди. Бироқ орадан ярим йил ўтмасдан у ўзлигини таний бошлади. Отаси каби «сарой ва унинг атрофи тинч бўлса бас» дейдиган сиёсат мамлакат раҳбарига мақбул иш эмаслигини тушунди ва ўз сиёсатини амалга оширишга ҳаракат қила бошлади. Бироқ бу қайнотасига ёқмади. Бирнеча бор огоҳлантирганига қарамай, ўз билганидан қолмади. Тезда яна исён бошланди. Абдулмўминхон қатл этилди. Унинг ўрнига бобосининг муборак номи билан аталган Убайдулла ўтқазилди. У акаси каби мустақилликни даъво қилмади. Ўз сиёсатини амалга оширишга қизиқавермади. Шундан саккиз йил даво-

мида мамлакатда хон бўлиб турди. Бироқ унинг ҳам тақдири маълум эди. Бутун ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштирган Муҳаммад Раҳимбий ўйладики, нима учун хонларга хизмат қилиш керак? Уларнинг қанақа эканини, мана, неча йилдан буён кўриб, билиб юрибди. Ҳаммаси оддий одамлар! Йўқ, оддий одам эмас. Улар бунчалар разилликларга бормайди. Ҳатто мушуклар ҳам ўз пушти камаридан бўлган болаларни ўлдирмайди. Булар эса...

У яна фикр қилдики, Эроннинг таъсирида шунча йил мамлакатни бошқарган авлод қайтиб ҳокимият тепасида ўтирмаслиги керак. Борган сари у шу фикрига қаттиқ ишона бошлаган эди. Бу оила ўзини буткул шарманда қилиб бўлди. У бедана уриштиришларни кўп кўрган ва биладики, бир марта жангда ютқазган бедана қайтиб уриш қилолмайди. Қўрқоқ бўлиб қолади. Хонларнинг авлодлари ҳам шундай. Улар ҳеч кимга қарам бўлмаслиги керак. Бир бора бўлса ҳам кимнингдир ўз устидан ҳокимиятини тан олган инсон, оила ҳеч қачон мамлакатни тўлақонли бошқаролмайди. Инсоннинг хусусияти шунақа ахир, қўрқувни бир марта ҳис қилган инсон, уни умр бўйи тарк этолмайди. Оила тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин.

Шундай хулосалар ва фикрлар билан яшамоқда эди у.

1756 йилда Муҳаммад Раҳимбий Убайдуллахонни ўлдиртирди ва ўзини хон деб эълон қилди ва ўз номини Муҳаммад Раҳимхон деб ўзгартирди.

Бу ҳолат бекларга ёқмади. Фақат Чингизхон авлодларигина хон бўлишга ҳақли эмасми, қатағон уруғидан чиққан, Чингизхонга умуман алоқаси бўлмаган уруғнинг амири қандай қилиб хон бўлиши мумкин? Бу борада беклар халқ орасида ҳар хил гаплар тарқатиб юборди. Халқнинг норозилиги ортди. Ҳолбуки, Муҳаммад Раҳимхон мамлакатни идора қилиш санъатини яхши биларди. Унинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш борасидаги ҳаракатлари ўз самарасини

бермоқда эди. Бунинг устига уламолар китоб кўриб, динда кимнинг хон бўлиши тўғрисида аниқ қоидалар йўқлиги, фақат Чингиз авлодларигина хон бўлиши лозим деган қоиданинг эса, динга умуман алоқаси йўқлигини айтиб, Муҳаммад Раҳимхоннинг хонлигига фатво бердилар.

Хон ҳузурида маҳаллий ҳукмдорлар кенгашини тузиб, кўп ишларни улар билан бамаслаҳат қилаётган эди. Унинг асосий сиёсати — марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва унга бўйсунмаган уруғлар, бекликларга қаттиқ жазо бериш эди. У хонлик тарихида бўлмаган сиёсатни — ўзига бўйсуннишни истамаган уруғларни ўз жойларидан кўчириб юбориш сиёсатини амалга оширди. Йирик бойларнинг давлат ишига аралашшига чек қўйди.

Буларнинг барчасига қаттиққўллик билан эришди. Субҳонқулихоннинг қиличи ҳар доим унинг ёнида эди. Қилич бу ишларни амалга оширишда унга куч-қувват бағишлади.

13

Ички ишлар бўлимининг янги бошлиғи Қобил Абдиев милицияда ишлаш бунча серғалва эканини хаёлига ҳам келтирмаган. Келгандан буён боши ташвишдан чиқмаяпти. Мана, бугун ҳам ишни бошлар-бошламас, кимдир ҳовлиқиб ваҳимали гап топиб келди — тадбирга чиққан милиционерни ўлдириб кетишибди. Қотил яширинган. Қулман комиссарнинг қийин-қистови билан у ҳам отланиб, воқеа жойига жўнади. Аслида бориш нияти йўқ эди-ку, лекин бу каби ҳодисаларда шахсан ўзи қатнашмаса бўлмасмиш. У «бунақа эскилик сарқитларини йўқ қилиш керак», деганча пўнғиллаб йўлга чиқди.

Қотиллик шаҳарнинг тор кўчасида содир этилган.

У келиши билан, атрофда, у ер-бу ерда тўп-тўп гаплашаётганлар четга сурилиб, йўл бўшатди. Бош-

лиқ етиб келгунча орадан анча вақт ўтган чамаси, томошатаблар мурдага кўникиб улгурган. Ҳамма бир-бирига бўлган-бўлмаган, кўрган-кўрмаганларини уқтиряпти. Айримлар эса катта воқеада шахсан иштирок этгандай мағрур бош кўтариб, ўз ишига, уйига қайтяпти.

— Ҳа, яна нима бўлди? — бошлиқ шу ерда, уй соясида бир катта тош устида ўтирган Матмуроддан сўради.

У ўрнидан турди.

— Ўлдириб кетибди, — Матмурод мужмалланди. Бу ишда ўзи айбдор эканидан чўчияпти.

— Тушунтириб гапирсанг-чи, ўлдирганини ўзимам кўриб турибман.

— Бир жинойтчини ушлагани келувдик... Бу олиб келаётган эди, — Матмурод кўзи билан йўлнинг ўртасида чўзилиб ётган, устига чопон ёпилган мурдага имо қилди. — Жинойтчининг пичоғи бор экан, ҳужум қилиб, белига пичоқ солибди... Ичак-чавоғи чиқиб кетган.

Матмурод бурнини жийирди.

Бошлиқ унинг каловланишини тушунмади. Матмуроднинг эса бўлган гапни қандай, ўз айбини соқит қилган ҳолда ҳикоя қилиб беришни билмай, боши қотган. Шошганда бошига тузукроқ фикр ҳам келмаяпти.

— Жинойтчи аниқ, ушлаймиз, тез ушлаймиз. Йигитларни шаҳарнинг тўрт томонига юбордим...

— Гўр қиласан, — ўдағайлади Абдиев. — Шу пайтгача бир нимани ёлчитганмидинг, энди ёлчитасан... Ўзи барчангни ҳайдаш керак.

Милиционернинг жасади шу ерда — асфалт йўлнинг ўртасида узала тушиб ётарди. Бошлиқ ўлик тепасига келди, чўккалаб, танирмиканман, деган хаёл билан юзини очиб қаради. Йўк, кўрмаган экан. Ориқ, қорадан келган киши экан. Ёшиям бир жойга бориб қолгандир.

— Энди нима қилдик? — сўради у ёнида турган Қулмандан.

— Кўмиш керак, — деди у.

Абдиев унга ҳозиргина кўриб тургандай бақрайиб қаради, бошқа бир сўз демади.

— Кейин, — деди ўз гапини давом эттириб, бошлиқнинг қарашидан яхши гап қилмаганини англаган Комиссар. — Бор кучни жиноятчини топишга қаратиш керак, милиция ходимининг ўлдирилиши оғир гуноҳ. Бунақа жиноятлар кечирилмайди.

Бу гап Абдиевнинг ўзига келиши ва аниқ кўрсатмалар ўйлаши учун етарли бўлди.

— Сен, Матмурод, баққа ке, — деди қўли билан имо қилиб. — Шу бугун кечгача, жиноятчини ушлаб, бўлимга олиб келмасанг, калланг кетади. Тушундингми?

— Тушундим... Ишляпмиз.

— Кўряпман ишлаётганингни, сояни олволиб, пашша қўриб ўтирибсан.

Матмурод бироз енгил тортди — янги бошлиқ ўтган ишда ким айбдор экани билан қизиқмади. Ҳозирча буни сўрашга, суриштиришга ақли етмади, лекин ёнида юрган бир-икки ғаламис яхши кўриниш учун тезда айбдор ким эканини айтиб қўйиши мумкин. Ана унда оғир бўлади.

Бошлиқ атрофдагилар билан гаплашишга чоғланди. Фурсатдан фойдаланган Қулман комиссар Мутмуроднинг енгидан тортиб, чеккага чақирди:

— Ўзи нима бўлди? Кўпчилик экансизлар, қандай ўлдириб кетади?

— Бир ўзи олиб келаётган бўлган...

— Нимага бир ўзи, сизлар қайда эдингиз?

— Тинтув ўтказаетувдик. Тунов кунги етти кишини шу ўлдирган, деган ахборот бор эди, шуни текшириш учун келувдик. Уйида йўқ экан, устахонада дейишди. Олиб келиш учун Очил акани юборувдим. Йўлда ўлдириб, қочиб кетибди.

— Икки кишини юбориш керак эди.

— Қайдан биламан? Ҳали жинояти исботланмаган, шунчаки гаплашмоқчи эдик... Хавотир олманг, қайга қочиб борарди, ушлаймиз. Жазосини олади.

— Бу-чи, — Қулман комиссар ўликка имо қилди. — Саккизта боласи бор. Шуларни боқаман деб юрган эди, бечора. Бўлмаса, шу ёшда унга худо кўрсатибдими?

— Нимаям қилардик, ишимиз шунақа. Чидаганга чиқарган.

Бошлиқ булар ўзича нималарнидир гаплашаётганидан шубҳаланди. Балки бу икки мелиса ўзини чеккага суриб, нимадир қилмоқчидир. Балки бунга ёмонлаётгандир, «ишни билмайди», деб масхара қилаётгандир.

— Эй, баққа келларинг-чи, — бақирди у турган жойида ва бу билан атрофда йиғилганларга бу ерда ким хўжайин эканини билдириб қўймоқчи бўлди. Икки ходими ёнига келгач, нима деб гапиришни билмади. Ўйланди. — Боя, бунга машинада келаётганда ўлдирган, дедингми.

Бошлиқ ўликка имо қилди.

— Ҳа, айтишларича шундай бўлган, у рудда бўлган, жиноятчи ёнида келаётган... Бунинг белига пичоқ уриб, қорнини ёриб, машинадан тушиб қочган. Лекин... асосийси, тўппончаси ўзида.

Бошлиқ янги гап топган эди, кўзини чақчайтирди:

— Энди бунга ким жавоб беради? Ўзи калларинг ишлайдими? Ҳали бунинг маъракаларини ташкиллаштириш керак.

— Топамиз, топамиз, — деди мужмаллаиб Матмурод ва Комиссарга қаради. — Ташкиллаштирамиз...

— Бўпти, — бошлиқ ҳовуридан тушди. Ўйланиб, қўшиб қўйди. — Лекин барибир жиноятчини қидириш керак, тез топиш лозим.

Тезда «тез ёрдам» машинаси келтирилиб, ўликни ортишди. Милиция ходимининг бундай ётиши халқ кўзида давлатни обрўсизлантиради. Шусиз ҳам бунга гувоҳ бўлганлар ваҳимада.

Ўлик ортилаётганда Хонимқул ориқ, кичик бир аёлни қўлидан ушлаб, судраб келди. Даванг ходим олдида аёл қўғирчоқдай. Бу тинтув ўтказилаётганда уйдан қочиб

чиққан, шу ердаги хонадонлардан бирида яшириниб ётган бояги аёл эди. Ўғлини огоҳлантириб, ўзи узоққа кетолмаган.

— Мана шу қилган барчасини, — деди у аёлни бошлиғи ёнига судраб келиб. — Ўғлини шу огоҳлантирган.

Бошлиқ бир аёлга, бир девдай келадиган ходимига қаради. Ўйланиб қолди. Сезяптики, ҳамма ҳозир нигоҳини ва бутун диққатини унга қадаган. «Қани бу милиция бошлиғи нима деркин?» — деб кутиб турибди. Йирилганларга, жумладан ходимларга қизиқ-да.

— Хўш, нима гап? — бошлиқ ўйлаб топган энг ақлли савол шу бўлди.

Аёл ерга қараганча, қимир этмай турарди, шу сабабли, савол ўзига қаратилганини пайқамади. Абдиев шошиб, нигоҳларини Хонимқулга қаратди.

— Ушладик, анави уйнинг ҳожатхонасида яширинган экан. Тушунган одамлар кўрсатиб берди.

Абдиев аёлдан жавоб олишга кўзи етмади, ортиқ унга қарамади.

— Олиб бориб, бир кишилик камерага қамаб қўйинг, — деб буйруқ берди Хонимқулга. — Сўроқ қилинг, барча ҳамтовоқларини айтмагунча қўйманг. Ўғли қайга яширинганиниям аниқланг.

Шуни айтиб, бошлиқнинг онгида янги бир ақлли савол пайдо бўлди:

— Ўғлингни қайга яширдинг, эй кампир?

Аёл индамади. Бундан Абдиев хурсанд ҳам бўлди, бу ҳозир бобиллаб, шалақилик қила бошласа қандай бўларкин, деган ҳадик бор эди кўнглида.

Хонимқул аёлни судраб, ўлик ортилган машина ёнига олиб борди. Мажбурлаб машинага чиқармоқчи эди, у оёқ тираб туриб олди. Димоқни ёрадиган ёқимсиз ҳид таралаётган эди. Шунданми, ёки ўликдан кўрқдими, аёл «ўлдирсанг, ўлдир, лекин чиқмайман», деб туриб олди.

Оломон кўпаяётган эди. Матмуроднинг ҳадиги ортди:

— Эй, бошқа мошина қани? Ўшани олиб келсаларинг ўласанларми?

— Эй, баққа ке, — Хонимқул шу ерда турган бир милиционерни чақирди. — Манавини бўлимга олиб борасан, бошинг билан жавоб берасан, тушундингми?

Милиционер каловланиб бир Матмуродга, бир янги бошлиққа ва бир Хонимқулга қаради. Афтидан боя унга бошқа топшириқ беришган, қай бирини бажаришни билмай турибди.

— Айтганини қил, — деди Матмурод.

Олдинда «тез ёрдам», аёл чиққан «Москвич» йўлга тушди.

— Буларнинг ортидан кузатиб бориш керак, йўлда қочиб кетмасин, — Абдиев фикр билдирди.

14

Муҳаммад Раҳимхондан кейин ҳокимият тепасига келган амакиси оталиқ Дониёрбий жиянининг хатосини тўғриламақчи бўлди. Тахтга Абдулфайзхоннинг набираси Абдулғозини ўтқазиб, ўзини амирлар амири деб эълон қилди. У шу орқали марказий ҳокимиятнинг мавқеини оширмақчи эди, бироқ Муҳаммад Раҳимхоннинг ўрнатилган тартибга зид бўлса-да, қилич билан ушлаб турилган ҳокимиятининг мавқеи баландроқ эди. Қўғирчоқ хоннинг қўйилиши ҳам маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақиллик илинжини бартараф этолмаган эди.

Бу даврга келиб Субҳонқулихоннинг қиличи назардан четда қолган эди. Уни Дониёрбийга келтириб беришди, у қилични уйига элтиб ташлади. Эътибор ҳам бермади. Ниҳоят, бу қилич унинг тўнғич ўғли Шоҳмуродга тегди. Отаси бу билан унинг кўнглида ҳарбий ишларга қизиқиш уйғотмоқчи эди. Бироқ совға унга ёқмади. Ўз билгандан қолмади. Бозорда ҳаммолик қилди, кейинроқ пичоқчи устага шогирд тушди. Қилич шу жиҳатдангина уни қизиқтирар эди. У қилични ус-

танинг ёнига кўтариб борди. Уста томоша қилар экан, ҳайратини яшира олмади.

— Бунақасини бизнинг замонда ясаб бўлмайди... Пўлатини билмаяпман, қандай олинган, тушунмайман... Ясалганига элик йилдан ошган бўлса керак, ҳали ҳам янгидай, зангламаган... Тиғи ўтмаслашмаган. Қизиқ... Бизнинг пичоқлар бунчага чидамайди... Зап одамлар ўтган-да.

— Буни бузиб, бошқа нарса ясаб кўрамизми? — сўради Шохмурод.

— Қўйинг, — устанинг хаёли қочди. — Бу табаррук нарса, бузиб бўлмайди. Сезяпсизми, қўлга олсангиз юрагингиздан нимадир ўтгандай бўлади.

Шундай деб уста қиличнинг дастасидан тутиб, сермаб кўрди. Шохмурод қуролни унинг қўлидан олиб, унга тақлид қилиб, сермади. Елкасини қисди.

— Ҳеч нарса, оддий қилич-да, — деди ҳайрон бўлиб.

— Наҳотки, сезмадингиз? — уста ҳайрон бўлди. — Мен бу қиличнинг таърифини эшитганман... Эгасига чексиз куч-қувват бағишлайди. Лекин...

У тўхтаб қолди.

— Нима лекин? — Шохмурод сўради.

— Одамлар айтишадикки, шунчалар чексиз куч бахш этадикки, унинг эгаси бунга чидолмай, ўлим топар экан.

— Бўлмаган гап...

— Қаранг, шу пайтгача ким унинг эгаси бўлган эса, ўлим топган, ахир. Шунинг учун бундан тезроқ қутилинг. Бир жойга бекитиб ташланг.

— Бўлмаган гапларга ишонасиз... Бу оддий темир... Шу. Темир бўлгани учун ҳам узоқ туради. Узоқ турган нарсаларнинг эгаси эса ўлаверади. Чунки инсоннинг умри чекланган... Тилла тўғрисида ҳам шунинг учун ҳар хил бўлмағур гап-сўзлар чиқаришган. У ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмайди, чиримайди, эримайди... Агар хоҳласангиз, шуни сизга совға қиламан.

Темирчининг капалаги учди:

— Нима деяпсиз, биз беклардан бўлмасак, хонлардан бўлмасак, навкарлар ҳам эмас... Оддий пичоқчи усталар бўлсак, буни нима қиламиз?

— Олаверинг, жавоҳирлари, тилласини олиб, қолганидан пичоқ ясайсиз.

Уста ўйланиб қолди. Бир кўнгли рад этмоқчи бўлди. Бу қилич бошига кўп кўргуликларни келтириши мумкинлигини ич-ичидан англаб турарди, бироқ шунчалар қиммат совғадан воз кечишнинг ўзи бўладими? Ниҳоят, қилични олди.

Тез орада Шоҳмурод тахтга ўтирди. Лекин у ўз одатини тарк қилмади. Ўзининг эски салласи, чопони ва кўйлагини ташламади, ортиқча дабдабаларга чек қўйди. Порахўрлик ва таъмагирликнинг пайини қирқди. Халқ уни яхши кўриб қолди, унга қарши ҳеч ким қўзғолон кўтармади, у ҳам ҳеч қачон қиличнинг кучига таянмади. Фақат жиноятчи амалдорларни жазолашдагина қаттиқ-қўллик қилди, холос.

Уста қилични яшириб қўйди. Бир-неча бор уни бузиб, тилласини олмоқчи бўлди, лекин уста эмасми, қиличнинг санъат даражасида ясалганини яхши билгани учун ҳам бунга қўли бормади. Қайта сандиғига солиб, яшириб қўяверди.

Бир кун уста зиёфат чақирди. Унга темирчи усталар чақирилган эди. Гап Амир Шоҳмурод, унинг хайрли ишлари тўғрисида кетганда, мезбоннинг мақтангиси келди. Амирнинг ўзи билган, қойил қолган яхши хислатлари тўғрисида гапира туриб, ўзига қилич совға қилганини ёдга олди ва уни олиб чиқиб, ўтирганларга кўрсатди. Ҳамма лол қолди.

Орадан тўрт кун ўтиб, кечаси унинг ҳовлисидаги дарича тақиллади. Уста чиқиб, очган эди, рўпарасида уч нафар барзангини кўрди. Улардан бири гап-сўзсиз, унинг юзига мушт солди ва ичкарига итариб юборди.

Ўзига келганда у хона ичида, қоронғида ўтирарди. Ёнида қўллари бойланган, оғизларига латта тиқил-

ган, қоронғиликда кўзлари мўлтиллаган хотин ва фарзандлари қатор қилиб деворга суяб қўйилган. Барзангилардан бири мойчироқни унинг юзига олиб келиб, бақирди:

— Қилич қани?

— Қанақа қилич? — уста тушунмади.

— Ўзингни гўлликка солма, — ўшқирди бошқаси. — Субҳонқулихоннинг қиличи!

Шундагина уста буларнинг дардини тушунди. Буларга ўша қилич керак. Демак, ўзи дўстим деб ҳисоблаб юрганларнинг барчаси ҳам дўст эмас, биттаси кўчага чиқиб, сотган. Шундагина у қилични мақтаб анчалар аҳмоқона иш қилганини тушунди.

«Шунчалар кучли хонлар сақлаб қололмаган қилични мен қандай қилиб ўзимда олиб қола олардим? — деди у ўзига ўзи. — Нега олдим уни? Нега ҳаммага мақтадим?»

— Сандиқда, — деди оҳиста.

У ҳатто, уни яширишни хаёлига ҳам келтирмаётган эди. Бор-йўқ мақсади, ўша матаҳни булар олса-ю, тезроқ бу ердан ғойиб бўлса. Қайтиб кўрмаса буларниям, қиличниям. Фақат ўзи ва болаларининг жони омон қолса бас! Ахир билади, ўша маъшум қилич ҳаммага фақат ўлим келтирган. У ҳеч қачон ҳеч кимга бахт олиб келмаган. У тўғридаги ривоятларни кўп эшитган. Кўзи очлик қилмаганида, шу кунлар бормиди, йўқмиди бу шўр пешонасига.

Босқинчиларнинг бири уста кўрсатган тахмонга боқди.

— Шуми? — сўради қўли билан тахмондаги сандиқни кўрсатиб.

Уста тасдиқ маъносида бош силкиди.

Босқинчиси шахд билан бориб, тахмондаги кўрпатўшакларни ағдариб, сандиқни очди. Хона қоронғи эди, кўзига ҳеч нима кўринмади. Қўли билан титкилаб, ичкаридаги алақандай буюмлар, тахланган чопон, қишки кўйлақларни чиқариб, ташқарига ташлайверди. Ниҳоят топди, чамаси, қувончдан баланд овозда гапирди:

— Мана!

Ҳамма шу томонга ўтирилди.

— Мана, шу бўлса керак, — у қилични олиб кўрсатади ва уни қинидан чиқарди. Дастандан ушлаб, ўйнади.

— Шошма, шуми ўзи, ёки бошқами, — деди босқинчилардан бири ва қўлидаги мойчироқни унинг ёнига олиб бориб, ёруғ қилди. — Ана, тиғида нимадир ёзилган, ўқи-чи!

— Ўқишни билганимда шу пайт қозикалоннинг ўрнида ўтирмасмидим, — тўнғиллади ҳалиги ва қилични сийпалади. — Шу, шу, мана тошлари ялтиллаб турибди... Нима қилдик?

— Кетдик, — эшик ёнида турган босқинчи ташқарига имо қилди.

— Бўлди, қайтамиз, — деди мойчироқ тутгани ҳам. — Бир бало бошланмасидан, жуфтакни ростлаш керак.

Бироқ қўлида қилич тутгани шошмаётган эди. Жойида тураверди, ўнг қўлидаги қилични эса эътиборсизроқ ҳолатда сермайверди.

— Булар-чи? — деди ниҳоят тиғ билан девор бўйлаб қатор тизилиб ўтирган оила аъзоларига ишора қилиб.

— Булар нима? Ўтираверади мана шундай, қўллари боғланиб, — деди эшик ёнидагиси. — Бирорта художўй хабар топса, ечиб кетар.

— Қўли билан нима ишим бор, — деди қилич тутгани. — Булар эртага шаҳарга бор гапни саситиб юбормайдами? Таниб қолган бўлса-чи?

Қолган босқинчилар ўтирганларга боқди.

— Таниганимиз йўқ, — деди уста илтижо билан. У ҳозир гапириш кераклигини англаган эди. Сал кечикса ўзи ва оиласининг ҳаёти яқун топиши мумкинлигини тушунган эди. — Олаверинглар. Шу қилич сизники... Ортини суриштирмаймиз ҳам... Очиқ кўнги билан айтяпман бу гапни...

Болалар жим.

— Булар бизни таниган, — деди қилич тутган босқ-

инчи. — Кўзларидан билиб турибман. Ҳозир ноилож-ликдан шундай деяпти, эртага бошимизга бало бўлади.

— Танигани йўқ, — деди мойчиноқ тутгани. — Кетдик.

— Таниганим йўқ, — унинг гапини тасдиқлади уста.

— Мен танидим, — деди устанинг кенжа, ёши саккиздаги ўғли. — Кеча уйимизнинг олдида кўрувдим.

Уста унинг оғзига урмоқчи бўлди:

— Нима деяпсан, қайдан танийсан, сен ўзингни билмайсан-ку! — сўнг уста босқинчиларга боқди. — Гапига ишонманг, у ёш бола-ку!

— Кетамиз, — деди мойчиноқ тутган босқинчи.

— Тез бўл, — деди эшик ёнида тургани.

— Йўқ, — деди қилич тутгани. — Бу эртага амининг олдига югуриб боради... Қозикалонни ўлимга маҳкум қилган амир бизни омон қўярмиди? Бир чорасини кўриш керак.

— Қанақа чора? — сўради мойчиноқ кўтаргани.

— Ўлдирамиз!

— Шу ёш болаларни-я?! Инсофинг борми? — мойчиноқ тутгани ўтирганларни қўли билан кўрсатди.

— Менинг ҳаётим қиммат туради, жон ўзимга ҳам керак, — деди қилич тутгани. Ёқмаётган бўлса, тескари қараб тур.

15

Муродали етиб келганида кўча ўртасида, сариқ тусли машинанинг ёнида биров думалаб ётар, унинг ихраши, инграши қулоққа чалинди. Шу ерда турган тўртбеш киши, чўккалаб ётган кишига қарашмоқчи бўлар, ким тескари қараб, ўхчиётган эди. У дастлаб ётган одам ким эканини илғамади. Яқинроқ бориб, кўрдик, бу ўша — ўзлари билан келган ва Ҳозининг орқасидан кетган Очил мелиса.

Шу ердагиларни туртиб, унинг бошига энгашди:

— Очил ака, нима бўлди?

Рангида қон қолмаган, гезариб бораётган Очил мелиса кўзларини каттароқ очиб, унга қаради.

— Келдингизми, ука?! Анави ярамас мени пичоқлади... Белимдан... — шу сўзларни айтиб, унинг афти буришди. Офриқ кучайган бўлса керак. — Ука, сиздан илтимос, уни ушланг, жазосиз қолмасин... Илтимос... Энди меники бўлди, шекилли. Ўладиганга ўхшайман. Болаларимга розилигимни айтинг... Улардан хабардор бўлиб туринг.

— Хавотир олманг, ҳали кўп яшайсиз, — Муродали уни тинчлантирмоқчи бўлди, кўнглини кўтармоқчи эди. — Ҳозир машина топиб, дўхтирга олиб бораман, тузатиб юборади.

— Пичоқ билан қорнимни ёриб ташлаган...

— Тикади, хавотир олманг.

Муродалли шундай деб, Очилнинг ярасига қаради. Пичоқ унинг ўнг биқини, қовурғалардан пастроғини бир қарич кесган, ундан ичак-чавоқлар оқиб чиқаётган эди. Буни Очилнинг ўзи ҳам кўрган, чамаси, тирик қолишдан умидини узган.

— Ука, ҳозир бормасангиз, у қочади, шошилинг, бозор ёққа кетди... Йўлда ҳалиги аёлни учратдик, тўхташни илтимос қилди. Аёл келиб, бунга бир нарса деган эди, шу иш бўлди... Сарик мўйлов қўшнидан ўн беш сўм қарзим бор, болаларга айтинг... Бозорда майиз сотади-ган Берди деган йигит ўн сўм бермоқчи эди... Болаларим олсин. Катта ўғлимга аммамнинг қизини тушириб беришсин...

Очил мелиса шошаётган эди, энтикиб-энтикиб, тўхтаб-тўхтаб гапиряпти. Ўлим у билан кутилмаганда юзма-юз келган, бунга тайёр эмасди. Ҳозир, шошганда эсига тушган гапларни ҳамкасбига тайинлаб қўймоқчи. У, афтидан, ҳатто тепасида турган ҳамкасбининг исмини ҳам билмайди, ёки ёддан чиқарган.

Муродалли кетишини ҳам, қолишини ҳам билмайди. Жиноятчининг изига тушай деса, ҳамкасби сўнгги ти-

лакларини айтапти, бормаса қочиб кетади. Сўнг тутиш қийин.

— Боринг, ука, — деди ниҳоят Очил мелиса. — Ҳозирни тутиб келинг... Болаларимни худога топшираман энди. Сизниям худо ўз паноҳига олсин...

— Сиз бу кишига қараб туринг, илтимос, — деди у ходимнинг бошини ушлаб турган, ялтираган бошига эски қалпоқ кийган, соқоли бироз ўсган, мўйлови осилиб турган, семизроқ, кўзлари катта-катта кишига. — Мен жиноятчини тутиб келаман. Тўппончагайм ҳушёр бўлинг. Мелисалар келса берасиз.

Муродали ўрнидан турди.

— Бизни ёлғиз ташлаб кетманг, бир чорасини кўринг, бунга дўхтир керак, — деди ҳалиги киши. Кўнгилчан эканми, кўзлари намланган. — Ахир мелиса-ку, давлатнинг одами? Бундай ётиши тузук эмас.

— Ҳозир, ҳозир... — Муродали атрофга аланг-жаланг қилди. — Эй, сен, ука, Ҳозирнинг уйига физиллаб бор, тўрт-беш мелиса бор, шуларни айтиб ке. Айтки, Очил ака деган мелисани пичоқлаб кетишибди, Муродали жиноятчининг орқасидан кетди, де.

Жиноят-қидирув ходими кўрсатилган томонга жўнади. Бироқ шаҳар катта, одам кўп, Ҳозирни танймайди. Унинг хаёлида нима бор — билмайди. Кимдан сўрайди, қайга боради?

У доводи раб, талмовсираб кўп юрди, у кўчага бурилди, бунисига бош суқди, ўтган-қайтгандан сўради, биров у деди, биров бу. Лекин аниқ-тиниқ жавоб ололмади. Ҳеч нарсадан хабари йўқ. Ҳозирнинг кўриниши қанақа, эғнида нима кийим эди — беҳабар. Шаҳарни айланиб, сўраб-суриштириб, пешинга яқин сўппайиб бўлимга қайтиб келди.

— Қани, энди менга айтинг-чи, ўғлингиз неча кишини ўлдирган, унинг шериклари кимлар?

Муродалини бўлинма бошлиғи сўроқ хонасига бошлаб кирганида Хонимқул боя ушлаб келинган жувоннинг боши узра калхатдай турган экан.

— Ҳа, ошна, энди қалайсан? — Муродалини кўриб кайфияти ўзгарди, юзига қизиллик югуриб, тиржайди. — Айтдим сенга шу бола жиноятчи деб, ишонмадинг. Ана, гумонларинг бир ходимнинг бошини еди.

Муродали нимани кутса-кутган, лекин Очил мелисанинг ўлимида ўзини айбашларини хаёлига ҳам келтирмаган. Билиб турибди, бу жиддий айб эмас, шунчаки виждонини қийнаш учун айтилди. Шунга қарамай, ғалати бўлиб кетди. Бир жиҳатдан ўзи нотўғри хулосага борганига ҳали-ҳали ишонмайди. Кўнгли унга ўша қиз айбсизлигини айтиб турибди. Ҳозир ҳам шундай. Бироқ Фози милиция ходимини ўлдириб, Хонимқулнинг тахминлари тўғри эканини деярли исботлади. Айбсиз одам қотиллик қилмайди. Хонимқул қиз орқали ўша йигитга чиққан. Нима қипти, ҳаммаси тўғри — қизнинг таниши. Бунинг устига темирчи. Қилич ясай билади. Бу замонда қилич ясайдиганларни кундузи чироқ билан қидириб топиб бўлмаса... Шунча далил етмагандай у орқасидан мелиса келганида қотилликка қўл урди. Демак, у ҳақ. Муродалининг кўнгли эса алдаган.

Муродали нима дейишини билмай, бош эгиб тураверди. Енгилганини тан олиш оғир, бироқ бошқа чора йўқ.

Аввалдан билади, Хонимқул дарров ловулласа-да, кек сақлайдиганлар тоифасидан эмас, бўлиб ўтган гап-сўзларни тез унутади. Лекин унутгунчяам гапиравериб безор қилса керак. У унча-мунча андишани билмайди.

— Нима бўлди? — сўради Матмурод булар иккаласи яна сан-манга бориб қолмасин, деган ҳадик билан, шоша-пиша. — Бирор нарса аниқландими?

— Йўқ, ҳозирча жимжит, лекин тезда айтади.

— Ёрдамчи керакми? — сўради Матмурод.

— Ўзим эплайман, — Хонимқул шу гапларни айтиб, «ишим кўп, валақлашиб ўтиришга вақт йўқ», дегандай ўгирилиб, аёлга юзланди. — Хўш, гапирамизми, йўқми?

— Ўзингча катта кетма, эплейман, деб чўзиб юборсанг, ҳаммамизга оғир бўлади.

Милиция ходимининг ўлдирилиши ўта оғир жиноят. Бутун ички ишлар идоралари оёққа турган. Кўнгилилар борми, ходимлар борми, ҳамма кўчада, бозорлар, гавжум жойлар, жиноятчининг яқин-узоқ қариндошлари — умуман Ғози яшириниши мумкин бўлган барча тешик-туйнакларга одам ташланган.

— Бўлмаса, Муродали бориб, анави қизни тергов қилди, шу ишга алоқадор томонларини аниқлайди, — деди Матмурод, ўгирилиб кетишга ҳозирлик кўрар экан. — Ҳозир ўйлашиб ўтирадиган вақт эмас.

— Менга фарқи йўқ, — Хонимқул бу гапни худди бошлиқлардай гапирди. Гўёки ўша қиз бунинг маҳрига тушган, ҳозирги гапи билан буларга тергов учун рухсат берапти. Гапдаги оҳанг Матмуродга ёқмади, бироқ бир сўз демай, ташқарига чиқди.

— Хонимқул Ғозига қандай чиққан? — йўл-йўлакай сўради Муродали.

— Ўша қизни бу яхши кўрар экан, шундан аниқлаган... — Матмурод шу гапларни айтиб, ҳовлига олиб чиқадиган эшик томон юрди. — Сен ўзинг сўроқ қилавер, биласан-ку, асосий урғуни Ғозининг борадиган жойларини аниқлашга, улар орасидаги муносабатларга қаратиш керак... Биргалашиб жиноят қилишганини тан олса ҳам, ажабмас.

— Бирга бормайсизми? — сўради Муродали.

— Ишим кўп.

Муродали соқчига айттириб, Муҳаррам ётган камера эшигини очтирди. Қиз бурчақда оёқларини кучоқлаганча, хаёл суриб ўтирган экан, сапчиб ўрнидан турди:

— Сиз?!

«Демак эсида экан, — деган хаёлга борди Муродали. — Нима учун? Бунинг аҳволида бировни шунчаки эслаб қолишмайди».

— Мен, мен, — деди Муродали ва камера ўртасига келиб, таққа тўхтади.

Бу тор, нимқоронғи, тепадаги панжара билан мустаҳкамланган туйнукдан хира қуёш нури тушиб турган хона эди. Ҳибсхонадаги энг кичик камера шу.

— Бирор гапинг бормиди? — сўзни давом этди Муродали.

— Йўқ, — Муҳаррам бироз қатъийлашибди, чамаси. У ходимнинг саволини тушунмади.

— Бўлмаса, менинг гапим бор, — Муродали одатига кўра атрофига олазарак боқиб, ўтирадиган жой қидирди. Камера тап-тақир. — Ғози деган йигит билан қанақа алоқанг бор?

Ходим ҳозир Муҳаррам бир сесканиб тушади, деб ўйлаган эди, бироқ у ҳиссиз боқиб тураверди. Қизни синчиклаб кузатди — келган вақтида барибир бироз тўладан келган эди, юзи ҳам таранг эди, энди ёноқ суяклари бўртиб қолибди, қовоғи ичига тортган, кўз атрофлари қорамтир тусга кирибди, нигоҳларида ҳиссизлик.

— Ҳеч қанақа, — деди у.

«Демак танийди, — ходим шу тўхтама келди. — Акс ҳолда, ҳайрон бўлиб, кимлигини сўрарди».

— Алдама... — Муродали шу гапни айтиб, бироз кутиб турди, қиздан садо бўлмади. — Унда, нега у сени яқин танишим деяпти?

— Бор гапни нариги, даванг мелисага айтиб берган эдим, қўшимча гапим йўқ.

«Эй, аҳмоқ, ахир бу масалада Хонимқул гаплашган эди-ку», — Муродали соддалигидан уялди.

— Менга ҳам бир бошидан айтиб беришингга тўғри келади, — Муродали ўзини совуққон тутди.

Афтидан қиз бу масалада ортиқча гапиришни хоҳламайди, юзини жийирди. Бироқ унинг хоҳиш-истаги кимни қизиқтирди?! Бу ерда ётган кунлари давомида бир нарсани англади — булар учун ўзи ҳеч ким эмас, умуман ҳеч ким! Унинг кўнгли, хоҳиш-истаги, нияти, мақсади — бир пул. Шу қоронғи, зах ва совуқ хонада неча кундан буён ётиб, туғилганига минг пушаймон

қилди, бу хорликларнинг сабаби не эканини тушунмади, Худога нима ёмонлиги борлигини билолмади. Булар қайси гуноҳлари учун бошига ёғилаётганини ўйлаб, ўйига етолмади. Энг оғири бу ерда — қоронғи ва заҳда, оч-наҳор ётиш ҳам эмас, балки олдида турган номаълумлик ва ҳаётдан ўтиб кетган қариндошлари ҳақидаги ўй.

У ҳали-ҳалигача ухляпман ва даҳшатли туш кўраяпман деб уйлайди. Ҳали-ҳалигача кўзини чирт юмиб, анамана уйда, ота-она қучоғида уйғонишига ишонади. Шу ўй билан суткалаб кўз юмиб ўтирган вақтлари бўлди. Бироқ, кўз очиши билан яна мана шу ғадир-будур девор, қалин эшик ва хира нур тушиб турган кичик туйнукни кўради, холос. Агар шу ўй бўлмаганида, туш кўраётганига ишонмаганда аллақачон эси оғиб қоларди.

Бу ерда кўниккани фақат қўланса ҳид бўлди. Дастлаб димоғини ачитувди, энди сезилмаяпти.

— Ҳозир деган йигит аммамнинг кўшнисини бўлади, — қиз оҳиста гап бошлади. — У кишиникига бир-икки ҳашарга борган эдим, ўрмак тўқишда ёрдам берардим, аммамга чопон бичтириб келардим. Ўшанда кўрувдим Ҳозирини. Бир-икки марта орқамдан келиб, уйимизни билиб олган экан, кўчамизда кўп ўралашарди.

— Демак у билан алоқанг яхши бўлган?

— Қанақа алоқа, мен у билан деярли гаплашганим йўқ.

— «Деярли» деганинг нимаси?

— Бир марта уйга қайтаётганимда қўлимдан ушлаган...

Қиз шу гапларни айтиб, нигоҳини яширди, юзи қизарди.

— Бир марта қўлидан ушлаган қиз учун йигит бундай жинойтга бормайди.

— У бунақа қилиши мумкин эмас... — деди Муҳаррам бироз иккиланиб.

Муродали ўйладики, бу иккиланияптими, демак шубҳаланади... Лекин шубҳа нимада? Ҳозиринг қотиллигига, ёки Хонимқул бунинг қулоғига қуйиб юборган гапгами?

- Аниқ биласанми?
- Сабаби йўқ эди, одам ўз-ўзидан бировларни ўлдириб кетавермайди-ку.
- Балки совчи юборгандир...
- Ҳали келмаган эди.
- Нима, «ҳали»? Демак шунақа ният бўлган, иккаланг келишгансизлар...

Қиз бақрайиб ходимга қаради. Оғзидан чиқаётган ҳар бир сўз, ҳар бир гап остидан маъно излаётгани ёқмади.

— Ҳамма гапимга ёпишаверманг-да, — хафа бўлди Муҳаррам. — Мен нималар демаслигим мумкин. Неча кундан бери бу ерда ёлғиз ётиб, гапиришниям эсимдан чиқардим.

— Совчи юборишга келишганмидиларинг? — Муродали қатъий сўради.

— Йўқ.

Муродални қизга боқди, бир унга ишонишни истади, унинг хокисор ва бечоралигини, иложсиз қолганини тан олгиси келади. Бир «бу алдаяпти, аёлнинг макри қирқ эшакка юк бўлади, бизни лақиллатмоқчи, кўп нарсани биздан яширяпти», деган хаёлга боради.

Тезкор ходим ўйлар гирдобиди қолди. Аввалига қизнинг беғуноҳлигига ишонди, кейин, Очил мелиса ўлдирилгач, Хонимқулнинг қиз тўғрисидаги фикрларига қўшилди, бунинг айбдорлигига ишонгиси келди. Энди, қаршисида туриб, кўзларига боқиб, яна гумонланяпти — шундай маъсума қиз қотиллик ишига аралашини мумкинми? Ўз оиласига ёмонлик қилиши мумкинми?!

Кўринишидан ўхшамайди. Ахир уятчан, одобли... Бир оилани обод қилгудек...

Шулар тўғрисида ўйлаб, Муродали қизни илгарироқ, бу жиноятлар содир этилмасидан бурун, қамоққа тушмай учратмаганига пушаймон қилди. Аниқ уйланарди. Неча йилдан буён жиноят-қидирувда ишлаётган бўлса, фақат шаллақи, шаддод қизлар, аёлларга дуч келавериб, улардан кўнгли совиган, ораларида яхшилариям борли-

гига гумонланиб қолган эди. Ахир ақлли, покиза қизлар мелисага иши тушмайди, уйларидан чиқмайди. Мана, буям шу пайтгача уйда ўтирган, энди, бошига ғалва тушгач, тақдир Муродалига рўбарў қилди.

16

Йигирма йил давомида қиличдан дарак бўлмади. Ўшанда, устанинг уйдан у олиб кетилгандан сўнг, бир кун ўтиб, анҳор ёқасида уч кишининг чопилган жасади топилди. Халқ уларни таниб олди - босқинчилик билан кун кўриб юрган жиноятчилар экан. Лекин ҳеч ким улар нима учун, нимадан ўлдирилганини билмади, уларнинг ортини суриштирадиган киши ҳам топилмади.

Шундан кейин орадан йигирма йил ўтди. Бухоролик заргар уста ўғлини чақириб, хонага бошлаб кирди. Эшикни маҳкам ёпиб, сандиқни очди.

— Сенга бир сирни очиб қўйишим керак... Мана...

Ёши эликдан ўтган заргар сандиқни очиб, титраган қўллари билан қилични чиқарди.

— Бу қилич бир пайтлар ҳокимият тимсоли бўлган, — деди у қилични томоша қила туриб, унинг ялтираган жавоҳирларига суқ билан боқиб. — Ҳукмдорлар шу қилич билан бирга ўз мустақиллигини ҳам йўқотган... Одамлар эса у билан ҳаётини ҳам бой берган... Мана, энди у менинг қўлимда.

Заргарнинг йигирма беш ёшлардаги ўғли қўлига қилични қўйиб, қиндан чиқармоқчи бўлди.

— Ҳушёр бўл, — огоҳлантирди заргар.

— Тиғи ўткирми? Кесиб кетадими? — сўради ўғил.

— Ҳа, — деди оғир хўрсиниб заргар. — Кесади... Ҳаётни ҳам барбод қилади... Мен унга боқиб, ўзимни тўхта-тиб туролмаганман... Эсингдами, беш ёшлик чофингда қўшнимизнинг бутун оиласини ўлдириб кетишган эди...

Йигит савол назари билан отасига боқди.

— Бунақа қарама, мен қилганим йўқ, Шунчаки ёдим-

га тушиб кетди. Учта безори қилган, деган гап чиқувди... Кейин уларнинг ўлиги анҳор ёқасидан топилган.

Йигит бу воқеаларнинг қиличга қандай алоқаси борлигини тушунмади.

— Шу қиличда чопишганми уларни? — ваҳима билан сўради ниҳоят.

— Билмайман, — деди заргар. — Шунчаки айтдим... Ўзингга ҳушёр бўл деган маънода гапирдим. Бу қилич ҳокимиятга ўхшаб ўзига тортади ва ҳокимиятга ўхшаб ўта хавфли.

— Унда бу бизга нимага керак? — сўради йигит. — Бироргага сотиб юборайлик.

— Буни ўзинг ҳал қиласан. Мен уни шунчаки сенга мерос қилиб қолдираётганимни айтмоқчи эдим.

Йигит қилични қинидан чиқариб, ўйнаб кўрди. Ўзида алақандай кучни ҳис қилди.

— Зўр-ку, — деди шавқи келиб.

— Зўрликка зўр, — деди заргар. — Шунинг учун ҳам хавфли-да. Чиройли аёллар ҳам шунга ўхшайди, фақат бахтсизлик келтиради, кечиб юборишнинг, ташлаб кетишни эса иложи йўқ.

Заргар қилични ўғлининг қўлидан олиб, сандиққа солиб қўйди.

Орадан тўрт кун ўтиб, ўғил дарвозадан бир кишини бошлаб келди ва падарига пешвоз келиб деди:

— Ота, бу киши ўша қиличга харидор чиқиб қолди.

Заргар бир ўғлига, бир ҳалиги кишига боқди.

— Қайси қилич? — деди ҳайрон бўлгандай.

— Ўша, сандиқдаги Субҳонқулихонинг қиличига, тилла билан безак берилган қиличга...

Заргар «эй нодон» дегандай ўғлига боқди.

— Бунақа ишларни олдин маслаҳатлашиш керак-да, — деди ўзини босишга ҳаракат қилиб. — Сен бу уйдаги нарсаларга ҳали хўжайин бўлганинг йўқ. Ҳали мен тирикман-ку!

— Нима қиласиз шу эски бир матоҳни? Тилласи учун

қизғоняпсизми? Тиллада тўлайман деяпти бу киши. Сотиб юборинг, ота!

Заргар индамай қолди. У бу қилични ҳеч кимга билдирмай йигирма йил сақлади. Билардики, кимдир овозасини эшитиб қолгудай бўлса, бошига жабр бўлади. Омон қолмайди. Мана, юрак ютиб, сирни ўзи билан бирга гўрга олиб кетишдан қўрқиб ўғлига билдирган эди, у нодон эса кўчама-кўча гап қилиб юрибди, чама-си. Энди бундан қутилмаса бўлмайди. Бош омон қолишини истаса манавинга сотиш керак. Лекин қанча пулга? Кўнглидагини айтса, бу кўнмайди, унинг айтганига эса соткиси келмайди.

— Қанча бермоқчисиз? — сўради заргар меҳмондан.

— Қанча сўрайсиз? — қарама-қарши савол берди меҳмон.

— Молни билсангиз, жуда қиммат туради.

— Олдин бир кўрсатинг-чи, — деди меҳмон.

Заргар ичкарига кириб кетди. Орадан кўп ўтмай қилични қини билан кўтариб чиқди.

— Қинини алмаштириш керак экан, — деди мезбон узоқдан молга кўзи тушибоқ.

— Билганингизни қиласиз-да, деди заргар. — Олдин харид қилинг.

Меҳмон қилични берилиб томоша қилди, тигини текширди, тошларига «куҳ»лаб, артди, тилласини текширмоқчи бўлди.

— Ҳаммаси асл, хавотир олманг, — деди заргар.

— Бунақа аслларни кўп кўрганмиз, — деди меҳмон. — Яхшилаб текшириш керак. Афсуски, ўзим унча фарқига бормайман, мутахассисга текширтиришим керак.

— Қанча бермоқчисиз? — сўради заргар.

— Олдин текширтирай, кейин айтаман нархини, — деди меҳмон. — Бериб турасизми? Олиб бориб кўрсатиб келаман.

Заргар олайиб боқди, лекин ҳеч нарса демади.

Унинг ўғли меҳмонга қаради:

— Йўқ, бунақасига келишганимиз йўқ. Олдин пулини тўлайсиз, кейин кимга бўлса текширтираверасиз, — деди.

— Майли, — деди заргар афсуслангандай. — Яхши одамга ўхшайди, олиб кетаверсин. Пулини кейин берар. Яшаш жойини биласанми?

Йигит отасига гап қайтармоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, унинг нигоҳини кўриб, хаёли қочди. У ўқрайиб турган эди. Болалигида бир айб иш қилса калтаклашдан бурун мана шундай қараш қиларди.

Меҳмон қилични олиб кетди.

— Ота, — деди ўғил заргарга иддао қилиб. — Нимага бериб юбордингиз? Танимаган, билмаган одамга!

— Мен сенга айтувдим, ҳеч кимга билдирма, деб, — заргар босиқлик билан гапирди. Нигоҳларида сўнгсиз пушаймон бор эди. — Буни сотиб бўлмайди... Ҳозир йўқ десанг, иккаламизниям шу ерда чошиб ташлайди.

— Бўлмаган гапни қўйинг!

— Мен бу қилични яхши биламан...

Орадан икки кун ўтиб, йигит қилични олган кишининг уйига қидириб борди. Уйидагиларнинг айтишича, Қўқон амири Умархон Самарқандга хужум қилган эмиш. Ўша одам шу қўшинга қарши навкар таркибида Самарқандга кетибди.

— Шундай қилишни қўлдан чиқардик, — деди заргар афсус билан. — Лекин ундан жонимиз омон ҳолда қутилганимиз ҳам катта бахтимиз.

17

Абдиев хизмат хонасига ўринбосари Қулман ва бўлинма бошлиғи Матмуродни чақириб, кун яқунларини муҳокама қиляпти. Йиғилишни жиноятчини топиш йўлида чора кўриш учун эмас, балки ўзиям бирор нарса тушиниб олиш мақсадида чақиртирган.

Билимсиз, тажрибасиз бошлиқ ишга икки бор ҳаляқит беради — биринчиси яхши раҳбарлик қилолма-

гани учун, иккинчиси ходимларни ўз ишидан чалғитиб, бўлаётган масалани ўзига тушинтириб беришга мажбурлаб.

Абдиев ҳозир шундай қияпти. Иши бошидан ошган Матмуродни чақириб ижикилаб тафсилотларни, қандай қилса нима бўлишини сўраб ўтирибди.

— Бизга маълум гап-сўзларга қараганда, воқеалар таҳминан мана бундай кечган экан, — бир бошидан тушунтирди Матмурод. — Ҳози деган йигит ўлдирилган оиланинг вояга етган қизи — Муҳаррам билан таниш бўлади. Ораларида нима гап-сўз ўтганидан аниқ хабаримиз йўқ.

— Нега? — бошлиқ тарсаки солгандай савол ташлади.

— Чунки ҳали йигитни тутмадик. Унинг нима дейиши, номаълум. Йигит ва қиз орасидаги гаплар, биласиз, кўпам ошқора қилинавермайди. Бизда эса фақат қизнинг кўрсатмаси бор, холос. У орада жиддий гап бўлмаганини айтяпти, балки яшираётгандир.

— Бир қиздан гап ололмасанглр, нима иш қилиб ўтирибсанлар? Катта-катта креслоларни банд қилиб? — бошлиқ ўдағайлаб, эски жойдаги гапларнидан гапирди.

— Қийин-да, — деди Матмурод. — Қиз бола бўлса... Йигит бўлганда «нагрузка» берсак, бидирлаб бор гапни айтиб берган бўларди... Бунга эса нима дейишни, тўғриси билмай турибмиз.

— Умуман гапирмаяптими?

— Гапиряпти, лекин ростми, ёлғонми, билиш қийин. Унинг гаплари ёлғонлигини исботлаш, ёки ростлигини текшириш учун йигитни тутиш керак.

— Тутинг, ким қўймапти, — деди бошлиқ.

Матмурод тушунмади, бошлиқ ўзини гўлликка солаятгани, ёки ростдан ҳам овсарми...

— Тутамиз... — у шундай деб, мавзуни давом эттирди. — Шундай қилиб, нима учундир Ҳози кечаси келиб Муҳаррамга тегинмай, бутун оилани қиличдан ўтказди.

— Нима учун? — Абдиев саволни такрорлади.

— Шуни аниқлолмаяпмиз ҳозирча... Бирор сабаби бордир-да, ҳеч ким ўзидан ўзи бу ишга қўл урмайди-ку.

— Аниқламаган бўлсангиз, нега мендан сўраяпсиз? — бошлиқнинг жаҳли чиқди.

Матмурод тилини тишлади.

— Сабабини аниқлаш керак, — луқма ташлади Комиссар.

Матмурод унга «сен ҳам бормидинг», дегандай олайиб қаради.

— Аниқлаяпмиз... Шуни билиш учун эрталаб борганимизда Фозининг онаси йигитни қочириб юборди. Қочиш вақтида у бир ходимимизни чавақлаб ўлдирди. Бу нимани билдиради?

Матмуроднинг шу одати ёмон. Ўзига ўзи савол бераверади. Янги бошлиқ эса ҳали буни билмайди. Шунинг учун ҳам унинг саволларини ўзига қаратилган бўлиб, бир сесканиб оляпти. Шарт саволни такрорлади:

— Нимани билдиради?

Матмурод унга олайиб қаради, сўнг нигоҳларини чеккага олди. Бошлиққа бунақа қараш яхшиликка олиб келмаслигини билади.

— Демак, Фозининг ўша жиноятга алоқадор жойи бор, бўлмаса, нега милиция ходимини ўлдиради? Бунақа шаккокликка унча-мунча жиноятчининг ҳадди сиғмайди... Уйидан топилган қилич ҳам шубҳали. Мелисадан, қонундан қўрққан бунақа қуролни сақламайди.

— Қанақа қилич?! — афтидан бу ҳақда ҳали Абдиевга ахборот беришмаган.

— Оддий, одам ўлдирадиган қилич.

Матмурод атрофга олазарак боқиб олди. У топилма аслида «қилич» деган жарангдор номга муносиб эмаслигини билиб турибди, лекин шундай демаса жаранглаб чиқмайди. Шуни деб бир одам ўлди, ахир. Демак атаса бўлади. Қолаверса, ҳозирги замонда биров қилич билан катта пичоқнинг фарқига бориб турибдими?

— Шу билан ўлдирганмикан?

— Билмадим, — елка қисди Матмурод. — Ҳаммасини экспертиза аниқлаштириб беради. Ҳозирча шуни тахмин қилиб турибмиз. Олдимизда турган эндиги масала қиличнинг ўша кунги қотилликка алоқасини исботлашда.

— Аниқланглар... Бундан бошқа яна нима қилиш керак? — савол ташлади бошлиқ.

— Биринчидан, Фозини тутиш керак. Иккинчидан, ҳибсдаги қизни яхшироқ сўроқ қилиш керак, шу бир нарсаларни билади-ю, лекин айтмаяпти, чамамда.

— Тутинг, сўранг, ким сизнинг қўлингиздан ушлаяпти, — бошлиқ ўз-ўзидан ўдағайлади. — Нимага қўл қовуштириб ўтирибсиз? Ўша қизни олиб келганингизга неча кун бўлди, ҳалигача бир оғиз гап ололмадингизми?

Гап яна ўша қизга келиб тақалган эди. Матмурод ортиқча гап қилгани учун ичида ўзини койиди. Ўзи ҳар доим шунақа бўлади, гапирмасанг бир бало, гапирсанг яна бир бало... Қўлидаги қоғозларни бошлиқ олдига қўйди:

— Ишляяпмиз, мана шунча иш қилдик. Бу ерда сўраб-суриштирилганларнинг гувоҳликлари, тушунтиришлари.

Абдиев қоғоз титкилади.

Дастлаб Субҳоннинг тушунтиришларига кўзи тушди. Бунда тез-тез шу кўчадан бир бегона - қотмадан келган, боши тақир, ранги ўчган, гулли дўппи кийиб юрадиган, беқасам чопонли, қиррабурун, офтобда қорайган, қўллари капчадай йигит айланишиб юриши тўғрисида сўз борган. Бошқа бир қўшни ҳам шунга ўхшаш кўргазма берган. Муҳаррамнинг тушунтиришида эса шу тарифлар берилган йигитнинг исми Фози экани айтилади, уни яхши билмаслиги баён қилинган.

Шундай қилиб, Абдиев Фози бу ишга қандай ўралашиб қолганини билиб олди. Бироқ бу гаплар қотилликни айнан у содир этганини исботламайди.

— Ернинг тагидан бўлсаям, ўша йигитни топинглар,

— буюрди Абдиев булар иккаласига. — Тепадан қўнғироқ қилишиб, ҳоли-жонимга қўйишмаяпти.

18

Самарқанд атрофидаги жангда Қўқон хонлигининг қўли баланд келди. Майдонда кўплаб жасадлар қолди. Бек уларнинг қуроллари йиғиштириб олишга кўрсатма берди.

Қора черикдаги аскарлар мурдаларнинг қуроллари ни териб, ўзларини йиғиб, дафн қилишга киришди. Қодир исмли йигит ўликларни оралаб ўтаётиб, боши кесилган, ҳаммаёғи қонга беланган мурдага кўзи тушди. У қўлида ғалати қилич тутиб ётарди. Яқинлашиб, разм солди. Қиматбаҳога ўхшади. Дастаси рангли тошлар билан безатилган, тилладан қоплама қилинган, тифида эса нимадир ёзилган. Қодир ўқишни билмас эди, нима ёзилганини билмади, лекин тушундики, қилич одий эмас. Бир учи жасаднинг остида қолган қин ҳам эскидай кўринса-да, қунт билан ишланган, қиматбаҳо тошлар билан безатилган. Йигит шошиб қилични олиб, тифини жасаднинг чопони барига артди, шошиб атрофга олазарақ боқди. Ҳеч ким унга эътибор бераётгани йўқ. Кимдир қуроллари бир жойга йиғяпти, кимдир жасадларни судраб кетяпти. Дафн қилиш керак, ахир. У шошиб қилични қинига солди ва чопони остидан камарига қистирди. Қилич сезилиб турган бўлса-да, шундан ўзга чораси йўқлиги учун, ўз иши билан машғул бўлди.

Кечга яқин жасадлар дафн қилинди, қурооллар от-уловлар, эгар-жабдуқлар бир жойга йиғилди. Юзбоши Орифқул қорачерик пиёдаларини йиғиб, бир-бир сўради:

— Ҳеч ким ҳеч нарса яширмадими, барчаси бир жойга йиғилдими?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Улар қўлга тушган ўлжадан яшириб қолиш оғир оқибатларга олиб келишини

яхши биладилар. Бу, ҳатто, ўлим билан тенг бўлиши ҳам мумкин. Бу аслида ўлжа илинжида амалга оширилган уруш бўлса, ҳар ким билганини қилаверса, урушнинг маънисини йўқолади. Шунга қарамай, аскарлар қўлидан келганча у-бу нарсаларни яшириб қолади. Беклар берадиган маошга қараб ўтириб бўлмайди-ку. Ўз жонлари билан таваккал қилаётган экан, шунга яраша нимагадир эга бўлиш керак-да.

Буларга ишонмагани учун ҳам юзбоши сафнинг ол-дидан ўта бошлади. Ҳар бир аскарининг кўзига, туриш-турмушига боқмоқда. Қодир ҳам шулар сафида турибди. У қилични бошқа жойга яшириб улгурмаган. Қўйнида турибди. Қўшин бирдан йўлга тушиши мумкин, ахир.

Орифқул Қодирнинг рўпарасига келди. Дастлаб ўткир нигоҳини унинг кўзларига қадади. Қодир довдиради, нигоҳини олиб қочиш пайида бўлди. Юзбоши тек қотди, бу йигитда нимадир борлигини ич-ичидан пайқаб, унга яқинлашди.

— Хўш?! — деди ҳужум қилишга шайланган шердай. Қодир елка қисди.

Бу пайт юзбоши унинг қўйнида нимадир яшириб олганини пайқаган эди. Сўзида давом этди:

— Хўш, қўйнингдаги нима бўлди?

Қодир довдиради.

— Бу... бу... — шундан нарига ўтолмади.

— Ҳа, ўша, ўша, — деди Орифқул. — Гапир!

Қодир каловланди, нима дейишини билмади. Ноилож қолиб, чопонининг барини кўтариб, қилични чиқарди ва уни юзбошига узатди.

— Ўғрилиқ қилдингми? — ўдағайлади Орифқул.

— Йўқ, сизга бермоқчи эдим, — деди Қодир.

Юзбоши индамади, у қилични томоша қилиш билан банд эди. Аввалига унинг безак берилган, тилладан ишланган дастасини синчиклаб кўрди. Сўнг қинидан чиқарди. Ёзувига боқди, овоз чиқариб ўқиди:

— «Сайид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодурхон»...
Ким бу?

— Субҳонқулихон, — деди ёнида турган навкар. — Бухоро хони, анча бурун яшаб ўтган. Ҳозирги амирваччаларга алоқаси йўқ. Ҳақиқий хонлардан бўлган. Чингиз авлоди.

Орифқул унга ўтирилди ва негадир жаҳл билан деди:
— Маҳмаданалик қилма...

У қилични сермади. Қилич ҳавони енгил кесиб ўтди.

— Зўр-ку, — деди. Сўнг Қодирга қаради. — Мендан шуни яширмоқчи эдингми? Сен ярамас мендан ўғирламоқчи бўлдингми? Шу қилич билан каллангни узиб ташлайинми?

Юзбоши ўқрайиб Қодирга боқди.

— Сизники эмас-ку, — деди Қодир ниҳоят юрак ютиб. У бу ноҳақликни тушунмаётган эди. — Ўзи бу ерга талончилик учун келаётган бўлсак, яна бир-биримизни айблашимиз нимаси?

— Нима?! — Орифқулнинг асаби ўйнади. — Нима деяпсан?! Бизми босқинчилик қилиб юрган? Нима деётганингни ўзинг биласанми? Бу ёққа чиқ...

Юзбоши қиличнинг учи билан ўртани кўрсатди. Қодир судралиб чиқиб келди.

— Бу жангда қанча йигитимизни йўқотдик, биласанми? Қодир елка қисди.

— Шуларнинг ёнига яна биттасини қўшиб қўйишим мумкин, шуниям биласанми?

— Бор гапни айтдим, — деди Қодир.

Орифқул сафга қаради.

— Амир Умархоннинг қўшинида манавиндай ўғри, талончи одамлар бўлмаслиги керак...

Шу сўзларни айта туриб, юзбоши шарт ўтирилиб, қўлидаги қилични Қодирнинг бўйнига солди. Унинг калласи учиб ерга тушди ва икки одим нарига думалаб кетди. Танаси эса кесилган бўйиңдан тизиллаб қон отилганча уч одим довдираб юриб бориб, қулади.

Тўғриси, Орифқулнинг ўзи ҳам нега бундай қилганини тушинмади. Бир қараганда Қодирнинг иши ўлимга лойиқ эмасди, гаплари ҳам бу даражада жазолаш учун етарли эмасди, лекин негадир у ўзини тутолмай қолган эди. Нимадир ич-ичидан унга шу қилич билан ёнидаги навқарнинг бошини узиб ташлашни буюргандай бўлди.

Юзбоши гарчи шу қуролни яширгани учун Қодирнинг танасини бошидан жудо қилган бўлса-да, ўзи ҳам уни бекка кўрсатмади. Бунинг қимматбаҳо мол эканини англаб, ўзида олиб қолди.

... Қилич Қўқонга олиб кетилди.

19

Бўлинма бошлиғининг топшириғига кўра кечки пайт Хонимқул ўғлини қочириб юборган аёлни сўроқ қилиш учун қолди, Муродали эса Турди темирчининг уйига жўнади. Кун бўйи уни излаб топишолмаган, шу сабабли ҳали сўроқ қилинмаган.

— Агар қилиқ қиладиган бўлса, тўғри шу ерга олиб келавер, — деб тайин қилди Матмурод. — Ҳамма ишнинг бошида шу турган бўлиши мумкин.

Муродални вақтида етиб борди, эрталаб тинтув қилинган уйдан ўрта ёшлардаги, соқолига оқ оралаган, эгнида қора костюм, оёғига ранги ўчган туфли кийган, жағ суяклари бўртиб турган, бироз энгашиб юрадиган киши чиқиб келаётган экан.

— Сиз кимсиз? — саволга тутди уни Муродали бир қўли билан камарига қистирилган наганни ушлаб.

— Мелисаданми? — ҳалиги киши унга шошилмай, синчиклаб разм солди.

— Жиноят-қидирув...

— Мени Турди темирчи дейишади.

Афтидан бу лақаб унга шу даражада сингиб кетганки, ҳатто ўзиям шунингсиз исмини айтмаяпти.

- Сиз билан гаплашиб олишимиз керак.
- Ўзимам тўғри ишхоналарингга бораётган эдим.
- Балки жуфтакни ростлаётгандирсиз?
- Қочаман деган кутиб ўтирармиди... Кампирни ташлаб қайга бораман, у сенларни қўлингда-ку.
- Мен ўғлингиз ва уйингиздан топилган қилич тўғри-сида гаплашмоқчи эдим.
- Қанақа қилич?! Балки ичкарига кирармиз?
- Муродалининг кўнглидан ҳадик ўтди, бироқ мелиса қўрқди, деган хаёлга бормасин, деган ўй билан Турди темирчига эргашди. Муродалининг таклифи билан улар иккаласи уй ёнидаги кундага ўтирди.
- Ўғлингиз қайда бўлиши мумкин?
- Билмайман.
- У нима учун бу ишга қўл урди? Мелиса ходимининг ўлдирилишини айтяпман.
- Кўрмайсизми, аёлни фаҳми товуқникидан ҳам паст бўлади-да. Шу овсар кампир индамай уйда ўтирганда шу бало бормиди, йўқмиди. Бу ҳовлиқиб бориб гапирган бўлса, қўрққан-да, бола ёш, нима қилишни билмай, довдираган. Бўмасам, уни қўрқадиған ҳеч нимаси йўқ.
- Қилич-чи?
- Қилич?! Қанақа қилич?! Ўзи сизлар қуролнинг фаҳмига етасиларми? Ош пичоқни қилич деб юрибсизларми? Биз у билан гўшт чопардик... Хотинга ясаб келиб берган эдим, осон бўлсин учун.
- У билан одамлар ўлдирилган, етти киши... Шунини биласизми?
- Қўйсангиз-чи, бўлмаган гапни, — уй эгасининг жаҳди чиқаётган эди. У милицияга ҳурмат руҳида тарбияланган инсон, лекин уларни мана шунчалар ҳафтафаҳм деб ўйлагани йўқ. Тинчгина яшаб юрган оилани келиб, бир кунда ғам-андуҳга чўктириб юборишди. — Пичоқ бир умр уйдан ташқарига чиқмаган. Ким кимни ўлдириши мумкин у билан? Бўладиган гапни гапиринг.

— Ҳали ҳаммасини экспертиза аниқлайди, — деди жиноят-қидирув ходими. — Майли сиз томон ҳам бо-райлик, ўша қилич билан ҳеч ким ўлдирилмаган...

— Яна қилич дейсиз-а...

— ... Лекин нимага ўғлингиз милиция ходимини ўлдирди? — унинг гапига эътибор бермай сўзида давом этди Муродали. — Айби бўлмаса, нега бировни ўлдиради?

— Айтдим-ку, Турди ерга қараб, соқолини чангаллаб ўтирарди. — Онаси бориб ваҳима қилган бўлса, қўрқиб кетган... Биласиз-ку, ҳозир ҳаммани олиб бориб тиқиш-япти. Ҳеч ким ҳеч кимдан айбинг борми, йўқми, деб сўраётгани йўқ. «Пахтани кўшиб ёзгансан, пора олгансан», деб ўнг келган одамга айб қўйишяпти.

— Ўйламай гапирган — оғримай ўлади, — деди Муродали. — Айби бўлмаса, қамаётганимиз йўқ.

Шундагина темирчи қаршисидаги милиция ходими эканини эслаб қолди. Тилини тишлади.

Муродали ҳовлига яна бир қур назар ташлади. Ҳашамдан дарак йўқ. Бир чеккада машинанинг мой босган темир-терсақлари, чириган филдираклари уйиб қўйилган.

— Машина қани? — сўради ходим.

— Қолгани шу, темир-тақа. Мошинани, анча бўлди, сотиб юбордим. Сизникилар текшириб гаранг қилиб юборди. Кимдир ёзган экан, «бойвачча, ўғрили кўлига машина олган», деб. Темирларниям чиқариб ташлайман, дейман-ку, касбим шу, кўзим қиймайди. Бирор жойда ишлатиб юборарман, деган ўйда сақлаб юрибман.

— Эскича одам экансиз, шу замонда ҳам одам темирчилик қиладими? Ҳамма нарсани завод ишлаб чиқараётган бўлса...

— Завод штамп қилиб беради, биз эса ҳар бир буюмга меҳр бериб ясаймиз. Қўл меҳнати барибир бошқача-да.

— Эй, қўйсангиз-чи, — Муродали шу гапни айтиш жараёнида саволни кўндаланг қўйди. — Ўғлингиз қайда?

Юқори идоралардан тез-тез ҳар хил олифталар келиб, бўлим шахсий таркибини йиғиб дарс ўқиб туради.

Шулардан бири сўроқ қилиш услублари тўғрисида маъруза қилганда, гумондорни чалғитиш учун майда-чуйда гаплардан айтиб, асосий саволни тўсатдан ўртага ташлашни уқтирувди. Муродали ҳам шундай қилмоқчи бўлади-ю, кўпинча ўхшамайди.

— Билмасам, — Турди ростдан ҳам билмайди, ёки ҳали ҳушёрлигини йўқотмаган. Тез жавоб берди, ўйла-ниб қолмади.

— Бўлмаса, ўғлингиз яшириниши мумкин бўлган қариндош-уруғларингизнинг манзилини айтиб турасиз, ёзиб оламан.

— Шу яхшими энди, отадан ўз ўғлини тутиб, ажалга топширишни сўраш... — Турди ака ҳайрон суҳбатдошига боқди.

— Бошқа иложингиз йўқ...

Турди темирчи яқин қариндошларининг манзилларини айтиб турди, кечки нимқоронғида кўзига қоғозни яқин келтирганча, Муродали бир-бир ёзиб олди. Темирчи ба-рибир ўғли эси бўлса бу манзилларда яширинмаслигига ишонади, чамаси.

— Бўлмаса, мен кетдим, — деди ниҳоят Муродали ўрнидан туриб. — Ўғлингиз келиши билан бизга хабар беринг, акс ҳолда ёмон бўлади. Уни яшириш, қочириб юборишни хаёлингизга ҳам келтирманг. Ўрнига кампирингиз ўтиради бўлмаса, тушуняпсизми?

— Тушундим, тушундим... Келиши билан бориб, ал-маштириб келаман, — темирчи бу сўзларни чин дилдан айтдим, кесатдим, Муродали тушунолмади.

— Энди мен нима қилай? — сўради темирчи.

— Уйда ўтиринг.

— Кампир-чи?

— Ўғлингизни тутмагунимизча қўлимизда бўлади.

— Ўрнига мен борақолай, ҳар ҳолда аёлни гаровга олиш тузук эмас. Эртага уни қандай хотин қиламан?

— Сизни бошимизга урамизми? Хотинингизни га-ров учун эмас, жиноятчига шериклиги учун ушлаган-

миз, тушундингизми? Бир нарсани гапирганда сал ўйлаш керак.

— Тушундим... Ука, яхши одамнинг боласига ўхшайсиз, кампирга қараб туринг, битта-яримтаси тегинишиб қўймасин...

«Айби бўлса буниям қамаймиз, бўлмаса қўрқитиб, хабарчи қилиб оламиз», — деб ўйлади Муродали ўрнидан турар экан, ҳозирча бу инсонга тегинмасликка қарор қилиб. Барибир қочиб кетмайди. Жуфтакни ростлайдиган даражада гуноҳи йўқ, чамаси, шунчалар аҳмоқ ҳам эмас.

Кейинги пайтларда Муродали ўзини қудуққа тушиб кетгандай ҳис қилиб юрибди. Шаҳарда бўлаётган воқеалар тўғрисида ахборот бериб турган хабарчиларнинг барчаси ин-инига беркинган юмронқозиклардай йўқолган. Уларгаям жон ширин. Минг бир машаққат билан ёллаган эди-я. Аҳмоқ Абдиев бир деганда барчасини йўққа чиқарди. Шунча меҳнат елга совурилди. Энди ҳаммасини қайтадан бошлаш лозим. Яна кимларнидир қўрқитиш, кимларгадир ялиниш, кимларнидир алдаш керак.

Муродали бўлимга келганида қоронғи тушган эди. Мана, неча кундан буён ходимлар уйларига кетаётгани йўқ. Ҳамма ҳар ёққа югурган.

Муродали хонасига кирар-кирмас, Матмурод чақиртириб, қилинган иш тўғрисида қисқача маълумот олдию, Фозининг онасини сўроқ қилишга юборди. Юқоридан келаётган махфий кўрсатмаларга кўра, сўроқ қилишлар асосан тунда, навбатма-навбат, гумондорга, айбланувчига дам бермасдан амалга оширилиши лозим эди. Аслида бу «пахта иши» бўйича ушланганларга нисбатан берилган бўлса-да, ҳар доимгидай қоидани барчага бирдай жорий қилишаётган эди.

Шу сабабли, Матмурод ҳам ишни шу тартибда ташкиллаштирмоқчи. Бироқ буларда ходим шу кўрсатмаларни юборган юқори ташкилотдагидай қўп эмас. На-

тижада гумондорнинг ўрнига булар ўз-ўзини чарчатиб юрибди.

Бўш камералар етишмаслиги сабабли аёлни Муҳаррам турган хонага жойлаштиришган экан. Муродали ҳайрон бўлди. Ахир булар ўзаро келишиб олиши, ёки уришиб, бир-бирини бир кор-ҳол қилиб қўйиши мумкин-ку... Маҳбусни ўз хонасига олиб келишларини тайинлади.

Тезкор ходимнинг мақсади — аёл нима учун ўғлини қочириб юбормоқчи бўлганини аниқлаш.

— Гулабза хола, келинг, ўтиринг, — эшик ёнида қимтиниб турган тунов кунги аёлга жой кўрсатди Муродали.

Орқада турган соқчи эса уни туртиб юборди, аёл довдираб ичкарига кирди ва итоаткорлик билан кўрсатилган қалин тахтадан ясалган табуреткага ўтирди. Муродали соқчига жавоб берди.

— Нима учун ўғлингизни қочириб юбормоқчи бўлдингиз?

Гулабза хола терговчига олайиб боқди — илгари сўраганлар гапни бошқача бошлаган, чамаси. Шунга ҳайрон бўляптими, балки ходимнинг турқи ёқмагандир. Унинг аҳволидаги киши кўзига ҳеч ким яхши бўлиб кўринмайди, ахир.

— Бунақа бўлишини билмовдим, — деди аёл нигоҳларини ерга қадаб. Қилган ишидан пушаймонлиги кўриниб турибди.

— Нимани билмовдингиз?

— Ўғлим мелисани ўлдириб қўйишини. Ўйловдимки, бир-икки кун бошқа жойга қочиб кетса, кейин ҳаммаси изига тушади.

— Ўзи воқеа қандай бўлди?

— Кўчага чиқиб, устахона томонга юрдим, йўлда уларни учратдим, машинада келишаётган экан. Уларни тўхтатдим, ўғлимга қочиб кетишни айтдим.

— Айнан нима деддингиз?

— Айтдимки, мелисалар уйни тинтув қилди, пичоқни

топиб олди, «бу билан одам ўлдирилган», деяпти. «Тез қоч, булар сени ўлдиради» дедим.

— Мелиса-чи, индамадими?

— Секин гапирдим, у олдинда, рулда эди, бизга эътибор бермади, ниманидир ўйлаб ўтирувди.

— Мелисани ўлдиришни сиз айтдингизми Фозиға?

— Йўқ, ўлипманми шу ишга бошлаб... Ўзи менга шивирлаб, «кетинг, аммамникига бориб туринг», деди. Машина тўхтаб турувди. Мен тушишим билан ёнидан пичоғини чиқариб, мелисага тиқиб олдим, бир бало қилди, у инграб, рулга ёпишиб қолди. Ўғлим машинадан тушиб, ура қочди.

— Сиз менга ўғлингизни қочиришнинг асл сабабини айтмадингиз. Нимадан қўрқиб шундай қилдингиз?

— Билмасам... Одамлар ваҳима қилиб юрган эди-ку, «ўттиз еттинчи йиллар қайта келди, энди айбли, айб-сиз, ҳаммани олиб тиқишаверади, қамашади, отишади, деб. Ростдан ҳам заводда ишлайдиганлар, мелисанинг катталари — кўп-кўп одамларни қамаб қўйишяпти-ку, уларнинг олдида менинг ўғлим нима деган гап. Сўраб ҳам ўтиришмайди-да... Ўғлимни ўлдиришингиздан қўрққан эдим.

— Сиз-ку, майли, лекин Фози нега ҳовлиқди? У нимадан қўрқди?

— Билмасам...

Муродали роса бир соат аёлни сўроққа тутди, яқинда кўп билимли кишилар келиб ўргатиб кетганидай, саволларни бир-бирига қарама-қарши қўйди, тўсатдан, жавобини кутмай, саволларга кўмиб ташлади, оддий ҳақиқатлар, майда-чуйдалар билан бирга муҳим нарсаларни аралаштириб, сўраб кўрди. Хуллас, агар ёлғон гапирарётган бўлса, ўйлаб, бир ёлғонни иккинчиси билан чоғиштириб, мослаштириб олишга имкон бермайдиган даражада сўроқ ўтказди. Тушунгани эса бир нарса бўлди — аёл алдамаяпти. У шундан ортиқ ҳеч нима билмайди. Кўнглида жиноят қилиш нияти бўлмаган.

— Муҳаррам деган қиз тўғрисида нима дейсиз? — сўради ниҳоят аёлнинг самимийлигига шубҳа қолмагач.

— Яхшига ўхшайди. Шу ерга келиб, ҳаммасини энди эшитяпман. Ўғлим бир нарса демаган, бўлмаса, аллақачон келин қилиб туширардим.

Муродали англадики, аёл Муҳаррамни ҳозирча айблаётгани йўқ. Ёки бошига тушган машмашаларнинг барчаси шу қиз туфайли бўлганини тўлиқ идрок этолмаяпти.

— Ҳа, ростдан ҳам келин қилса арзигулик қиз, — деди ходим ва «гап тамом», дегандай ўрнидан турди. — Ҳа, сал бўлмаса эсимдан чиқай, дебди, хўжайинингиз салом айтди.

20

Муҳаммад Алихон отаси амир Умархондан кейин Қўқон хонлиги тахтига ўтирди ва отасидан фарқли ўлароқ ўзини хон деб эълон қилди. У зиёли давлат раҳбари бўлиб, отасининг содиқ кишиларини ҳам қўллаб-қувватлар эди. Шу сабабли отасининг даврида юзбоши мақомида бўлган Орифқулни мингбоши лавозимига кўтарди.

Орифқул бу лавозимда йигирма йилга яқин фаолият кўрсатди. Муҳаммад Алихоннинг саъй-ҳаракатлари билан мамлакат гуллаб-яшнаётган эди. Хоннинг обрўи кундан-кунга кўтарилиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида Бухоро амирига тинчлик бермаяпти. Ахир, унинг ҳам, Муҳаммад Алининг ҳам насл-насаби хонлар авлодларига тақалмайди. Бири қатғон, бири эса, минг уруғининг беклари бўлган. Шуниси етмагандай, қатағонлар Бухоро тахтини эгаллагандан кейин мингларга умуман кун берган эмас, уларни камситиб келди. Айнан шу сабабли ҳам минг уруғи уларга қарши чиқиб, Қўқон хонлигини эълон қилган эди. Энди эса Бухоро амирлари амирлигича қолгани ҳолда, улар камситиб келган минглардан хон чиқиб турса-я? Шу ҳам етмагандай, уларнинг обрўи

кундан-кунга ошиб бормоқда. Бу аҳволда кетаверса, яқин ўн-ўн беш йил ичида бу ҳудудда уларга бас келадиган кучнинг ўзи қолмайди.

Бухоро амири худди шуларни ўйлаб юрган бир вақтда Қўқонда исён кўтарилди. Шариат пешволари хоннинг иш тутумидан норози эди. Улар ўзларига ёрдам беришларини сўраб Бухоро амирига мурожаат қилди.

Қўқонга юриш бошланди. Хон амирга пешвоз чиқиб, ўзининг Бухорога қарамлигини тан олди. Бу эса халққа ёқмади. Ўзгалар ҳокимлигини тан оладиган киши ўзларини бошқаришини хоҳламай, қўзғолон бошлади. Муҳаммад Али тахтдан воз кечишга мажбур бўлди. Унинг ўрнига тахтга Султон Маҳмуд ўтирди. Исён тўхтамади. Бухоро амири Насрулло орадан бир йил ўтиб Қўқонга қайта юриш бошлади ва ахлоқсизликда айб-лаб, Муҳаммад Али, Султон Маҳмуд ва Нодирабегимни қатл эттирди.

Сарбозлар Орифқулни ҳам тутиб, амирнинг қошига олиб келдилар.

— Мингбоши, — деди Амир Насрулло. — Сўнгги тилагингни айт!

Мингбоши довдиради, ранги песадай оқарди.

— Менла нима қилдим?! — деди аранг.

— Мингбоши бўлганмисан? Шу ахлоқсизликларни кўриб, билиб туриб, йўл қўйиб бергансан.

Орифқул англадики, бунга қарши борадиган бўлса, омонлик кўрмайди. Шунинг учун нима бўлса-да, бош эгиб турмоқни афзал билди.

— Қўлимдан нима келарди? Уларнинг қўлига қараган инсон бўлсам, бир ожиз банда бўлсам...

— Сендан эдики, бизга хабар юбормоқ, бу нодонларнинг танобини тортиб қўйишни биздан сўрамоқ... Ана, шариат пешволари тўғри йўл тутди, бизга айтди, келиб, мусулмончиликни қайта ўрнатдик... Улар бизни ҳурмат қилади...

Орифхон англадики, бу хушомадни ёқтиради. Имко-

ни борида, темир қизиганда босиб қолиш керак. Акс ҳолда кеч бўлиши мумкин. Калласига келган гапларни ўйламай-нетмай, пайдар-пай айтаверди.

— Мен ҳам сизни ҳурмат қиламан... Умуман Бухороликларни қаттиқ ҳурмат қиламан. Уйимда ҳатто хонларингизнинг қиличини ҳам сақлаб қўйибман. Азбаройи ҳурматим баландлиги учун сақлаб юрибман...

Амир Насруллонинг хаёли бўлинди. Бу нима деяпти? Қанақа хон? Қанақа қилич? Суриштирган эди, Орифхондан тайинли жавоб ололмади. Чопарларни юбортириб, қилични келтирди. Унгача мингбоши бир бурчақда мискин ҳолда тураверди.

Амир қилични қўлига олиб, томоша қилди, тифини ўқиди. Жаҳли чиқди:

— Шуми айтганинг? Шуми бизнинг хон? Бухорода мен амирман, чаласавод! Аллақачон суяклари ҳам чириб битган одамларни хон деб, ҳурматлаб юрибсан! Жаллод, бунинг бошини танасидан жудо қилинг!

— Айбим нима!?! — мингбоши қалтираб шу сўзларни айтолди, холос.

— Шу бузуқчиликларнинг барчаси сенинг хайрихоҳлигингда бўлган. Ёши катта одам сифатида уларни бу йўлдан қайтармагансан. Ўлимга мустаҳиқсан!

Амир Насруло қайтиб кетди. Қилични эса ўзи билан олиб кетишни истамасди, ҳатто унга қарагиси ҳам келмасди. Уни Қўқонга раҳбар этиб тайинлагани — Иброҳим додхоҳга ташлаб кетди.

Иброҳимнинг раҳбарлиги кўпга чўзилмади. Қипчоқлар ёрдамида уни ҳокимиятдан қулатиб, тахтга Шералихон ўтирди. Энди давлатда катта куч ва ҳокимиятга эга бўлиб қолган қипчоқлар беги Мусулмонқул эса, мингбоши лавозимига тайинланди.

Иброҳим додхоҳнинг уйини талон қилиш чоғида олинган қилич ҳам Мусулмонқулга тегди.

Мусулмонқул мамлакатда кўп сиёсий ўйинларни амалга оширди. Ўзи тахтга ўтқозишда кўп ёрдам бергани —

Шералихонни тахтдан ағдарди, унинг ўрнига Муродхонни ўтқазилди жонбозлик кўрсатди. Сўнг Наманганга бориб, Шералихоннинг ўғли Худоёрхон билан тил бириктириб, келиб Муродхонни қатл эттирди ва Худоёрхонни хон қилиб кўтарди. Янги хон ўзини таний бошлагач, уни ҳам тахтдан ағдариш борасида сиёсий ўйинни бошлаб юборди. У рус қўшинлари билан махфий келишувларни амалга ошира бошлаган эди. Худоёрхон бундан хабар топиб, Тошкентдаги қўшинни чақиртирди ва қипчоқларга қарши уруш бошлади. Мусулмонқул қўлга олинди ва қатл этирилди.

Хон фармон чиқарган эди — қипчоқларнинг барча мол-мулки мусодара қилиниб, аҳолига энг паст нарҳларда сотиб юборилсин!

Мусулмонқулнинг уйидан топилган бойликлар хатловга олинди. Улар орасида ўша машъум қилич ҳам бор эди.

21

Гулабза хола билан нафақат Муродали, балки Хонимқул ҳам суҳбатлашган эди. Ёш ходимдан фарқли ўлароқ у аёлнинг гапларига ишонмади, ниманидир айтмаяпти, деган гумонга борди.

Кечки пайт Муродали сўроқ қилишга киришганда у ўзининг сермахсул бир ахборотчи ходими билан учрашиш учун белгиланган жойга кетган эди. Бу ахборотчи Ғози яшайдиган маҳаллага яқин туради. Турдининг оиласи тўғрисида нималардир билса керак.

Учрашув жойи анҳор бўйидаги эски бино. Илгари чойхона бўлган, кейинроқ ёнғин чиқиб, пахса деворгина қолган, холос. Шундан бу ерни хосиятсиз санаб, ҳеч ким яқин йўламайди. Қоронғи тушиши билан бундан одам оёғи узилади, тирик жон зоти кўзга ташланмайди. Бежавотирлиги сабабли бундан икки йил бурун Хонимқул янгитдан ёллаган ахборотчисига ҳар ўн кунда шу ерда учрашишни белгилаб қўйган. Мана, икки йилдан буён ҳеч бир кандасиз улар шу ерда учрашишади.

Бу - ёши қирқдан ошган, тоза ва олифта кийинишга ҳаракат қиладиган, буришган афтини қиртишлаб юрадиган, зиёлибашара, кўзлари киртайган, ориқ киши эди. Икки йил давомида бирор марта ҳам учрашувга келмай қолмаган. Хонимқул ўзича уни бу ишга нима мажбур қилишини тушунмайди. Аслида уни ёллаш қизиқ бўлган.

Қайсидир ўтиришда кўпчилик ҳазил-ҳузул билан ҳар хил бўлар-бўлмас гапларни айтади. Эртаси куниёқ бу ўтириш тўғрисидаги хабар Хонимқулга етиб келди. У пайтларда бунақа гап-сўзлар устидан жиддий назорат ўрнатиш тўғрисида топшириқлар бўлаётганига қарамай, жиноят иши қўзғатар даражада жиддий эътибор берилмасди. Хонимқулнинг хабарчиси даврада барча гапиргани, фақат шу ҳеч кимга қўшилмай, кулмай, аланг-жалаң қилиб ўтирганини айтганда шубҳаланди. Эртаси куниёқ уни тутиб, бўлимга келтирди. Илк кўришидан бундан жиноятчи чиқмаслигига ишонди. Ғоянинг кетидан чопадиган, ҳар хил гап-сўзларга дарров лаққа тушадиган овсарга ўхшади. Бир-икки дўқлаган эди, ўзини йўқотди. Хонимқул уни агар шаҳарда бўладиган гап-сўзларни ўзига етказиб турмаса қамаб юборишни айтиб, қўрқитди, милицияга хабарчи эканини ҳеч кимга билдирмаслик тўғрисидаги тилхатга қўл қўйдириб олди. Унга «Домулло» деган махфий ном берди.

«Домулло» сермахсул чиқди, икки йил давомида шу ном остида раҳбарларга минглаб хабарлар етказилди. Неча-неча жиноятлар фош этилди.

У ўзига юклатилган вазифани сидқидилдан бажаради. Дастлаб Хонимқул қўрққанидан қияпти бу ишни, деб ўйлаб юрди. Бироқ бора-бора ишондики, у ғоянинг қули, шунга кўр-кўрона сиғинади. Газеталарда битилётган баландпарвоз гап-сўзларни баралла айтаверади, ҳатто юзиям қизармайди. «Демак, бу ҳақиқатан ҳам овсар», - деган хулосага боради Хонимқул.

Бугун учрашув бор. Уям тунов кунги йиғилишда иштирок этиб, чуви чиққан. Ўшандан буён Хонимқул Домуллони қайтиб кўрмади. Кайфияти қанақа, қандай таъсир қилган ўша мажлис — беҳабар.

Хонимқул белгиланган жойга бориб, бир соат вақтини бекор кетказди, харобага икки дайди итдан бошқа тирик жон зоти келмади. Роса алам қилди — кечки изғирин жон-жонидан ўтказиб юборди, типирчилади, сўкинди, у ёқ-бу ёққа юрди, ўзини тинчлантиролмади. Шу кунларда Домуллонинг ахборотлари жуда керак. Жиноят устига жиноят бўляпти, бирортасиям очилгани йўқ. Ўша мажлисдан кейин эса умуман шаҳардаги вазиятдан беҳабар ўтиришибди.

Жаҳли чиққан Хонимқул тўғри Домуллонинг уйига жўнади. Бундан икки йил бурун тутиш учун келганда кўрган эди бу уйни, шундан сўнг қайтиб келмаган. Эски хотирасига ишониб, кетаверди. Нияти қатъий — бу сассиқ зиёлини ушлаб, тўғри қамоққа тиқиб қўяди. Билиб турибди, ўша кунги йиғилишдан кейин бу ўзича ноз қилиб, милиция билан ишламоқчи эмас. Бироқ у ҳали милиция шунчаки кўнгилочар ташкилот эмаслигини, у билан боғланган бир умр бирга ишлашга мажбур экани, акс ҳолда оқибати ёмон бўлишини кўрсатиб қўяди.

Дарвозани мўйлаби сабза урган, ориқ, узун бўйли ўспирин очди.

— Домулло, э, Ваққос ака шу ердами?

— Уйда ётибдилар.

Хонимқул манзиратни ҳам кутмай остона ҳатлади:

— Қайда, бошла-чи.

Ўспирин йўл бошлади. Домулло тор ва пастаккина даҳлизда, танча бурчагида ётган экан. Сандал атрофида чувуллашиб ўтирган тўрт-беш бола ва бир жувон туриб, ўзини ичкаридаги хонага олди.

— Газ йўқми? — деди Хонимқул баланд овозда. — Ўтган асрдагидай танчада ўтирибсизлар.

Домулло ҳаяжонланди:

— Ие-ие, сизми?! Қалайдан?!

Хона ҳиди Хонимқулнинг димоғига ёқмади, бурнини жийирди.

— Уйни шамоллатиб турсаларингиз бўмайдими? — шундай деб ўрнидан қўзғалаётган Домуллога яқинлашди.

— Ҳидига аҳамият берманг, асосийси иссиқ чиқиб кетмасин, совуқ ҳали олдинда, ўтин кам, газ бўлса ҳалитдан ўчиб бўлган... Россия томонлар ҳаддан ортиқ совуқ-ку, уларга газ бермасак бўлмас... Биз қуёшли ўлкада яшаймиз-ку, амалармиз, - Домулло ўрнидан турмади, ётган жойида қўл узатиб, кўришди. — Келинг, ўтиринг. Қайси шамол учирди?

— Бир кўриб кетай дедим, дарагингиз йўқ, — Хонимқул мезбоннинг аҳволи дуруст эмаслигини пайқаган бўлса-да, баҳона қилаётгандир, деган ўйда, менсимамай муомала қилди.

— Кўрмайсизми... тўрга ўтинг, Содик, кўрпача олиб келмайсанми меҳмонга... Кеча кечки пайт кўчада кетаётувдим, тўсатдан тўрт безори ҳужум қилиб, «хе» йўқ, «бе» йўқ, дўшпослади. Кўп номаъқул гапларни айтди... Шундан бери ўрнимдан туролмайман. Худога бир деганим бор экан, бир-икки қўшни кўриб, жоним омон қолди, покка ўлувдим-а.

Хонимқулнинг кўнгли бироз таскин топди. «Демак, қайсарлик қилаётгани йўқ, ўзига боғлиқ бўлмаган сабаб туфайли бормаган, ҳали кўп ишлатса бўлади буни».

— Энди... уйга келган меҳмоннинг кўкрагидан итариш йўқ-ку, лекин, — Домулло кўрпача олиб келиш учун кетган ўғлининг орқасидан қараб, овозини пасайтирди. — Келишув бўйича сиз менинг, мен сизнинг олдингизга бормаслигимиз керак эди! Нима жин урди?

— Хавотир олдим...

— Ўзиям, одамни шарманда қилдингиз, давлатимизга хизмат қиламан, деб юрсам... — Домулло энди гинахонлик қилмоқчи бўлаётган эди, хонадан кўрпача кўтариб,

ўғли чиқиб келди. Дарров оғзини ёпди. Кўрпача тўшаганча кутиб туриб, ўғлига буюрди. — Бор, чой қайнатиб ке. Ойингга айт, қозон оссин.

— Овқат керак эмас, қорним тўқ, кутиб ўтиришга вақт ҳам йўқ, — деди Хонимқул. Ҳолбуки у ўлардай оч эди.

— Майли... Қорин томон оғрияпти, ишқилиб қовурға синмаган бўлсин-да, — Домулло ўғли чиқиб кетишини кутиб турди. — Маҳаллада бош кўтариб юролмай қолдим-ку, оғайни. Совет милицияси деган номларингиз бор, сал ўйлаш керак эди-да. Энди, одамларимиз оми бўлса, сиёсатни тушунмаса... Буларнинг онги феодализмда қолиб кетган. Ўша кунни ўзим келгунча, булар бор гапни эшитибди, устимдан роса кулди, неча-нечаси аразлаб, гаплашмай юрибди. Маҳаллада бўлган, меласага боғлиқ барча яхши-ёмон гапларни мендан кўряпти. Тушунмайдики, мен буларни ўзим учун, манфаатим учун қипманми? Давлатимиз ривожлансин дейман.

Хонимқулнинг энсаси қотиб, бунинг бошига бир мушт солгиси келди. Одам деганиям шунақа аҳмоқ бўладими?

— Маърузани калта қилинг, — деди у пастроқ овозда. — Шаҳарда нима гап, халқ нима деяпти? Эшитдингизми, катта-катта жиноятлар бўлди. Шуларни очиш керак. Сизнинг эса ётишингиз бу.

— Олдимда танишлар бир оғиз гапирмай қўйди...

— Янги танишлар топиш керак... Сиз эски одамсиз, икки маҳалла нарида яшайдиган темирчи Турдининг ўғли милиция ходимини ўлдириб, яширинган, шулар ҳақида нима биласиз?

— Турдининг ўзи яширинча у-бу нарсалар ясаб юради, деб эшитардим, балки рост, балки ёлғондир, лекин бир пайтлар ҳаром пулига машина олиб мингани рост. Кейин сотиб юборди. Эсингизда бўлса, бир хабарлашган эдик бу ҳақда, Бэхэсэсга ўтказдим хабарни, текширади, девдингиз... Лекин ўғли ҳақида ҳеч нарса билмайман. Шаҳарнинг кунчиқарида, Олатепа деган қишлоқда бир узоқ иниси яшайди, деб эшитган жойим бор...

Буларнинг асли келиб чиқиши бойлардан. Ота-бовалари хонларга хизмат қилиб юрган. Отам раҳматли шундай деб айтарди. Бир қариндоши урушда немисга асир тушган, деб эшитганман. Урушдан кейин қамалган, кейин шаҳардан элик километр узоқликда яшашга рухсат беришган, деб эшитаман. Шундан бориб, Олатепага ўрнашган, дейишади. Ҳозир борди-келдилари борми, йўқми, билмайман.

— Яхши, — Хонимқулнинг кўнгли ёришди. Бу хонадонга бекор келмаганига амин бўлди. Бу ҳар балони биллади. Шаҳарнинг тўрт томонида тўртта шундай хабарчинг бўлса, бемалол оёқ узатиб ишлайсан. — Буларнинг одам ўлдиришга мойиллиги, қиличи тўғрисида эшитган жойингиз йўқми?

— Йўқ, бунақа гапни билсам, сизга айтмасмидим...

Хонимқул Домуллога тезроқ тузалиб, Турди темирчи ва унинг оиласи тўғрисида сўраб-суриштириш ҳақида кўрсатма бериб, чойга ҳам қарамай, ишхонага кетди. Учрашув жойи ўша-ўшалигича қолди. Зарур гап чиқса Хонимқул кўнғироқ қиладиган бўлди.

Унинг хонадонига телефон ўтказилишида ҳам Хонимқулнинг қўли бор. Бўлмаса телефон отликқа йўқ, унга йўл бўлсин? Зарур ҳолларда керак бўлади, деган ўйда ёрдамлашган эди. Текинга эмас. Бир-икки катта-катта жиноятлар тўғрисида аниқ маълумотларни нақд қилиб олгандан сўнг кўмаклашган. Шундан буён Домуллонинг миннатдорчилиги чексиз.

22

Хон қилич тўғрисида, унинг сеҳрли кучи ҳақида эшитиб, жаҳли чиқди. Ўзи тенги бир хондан қолган аллақандай матоҳни мақташаётганини ҳазм қилолмади.

— Уни қора черикнинг бирор аскарига бериб юборинглар, — деди жаҳл билан. — Ҳақ ҳам олманглар.

Қилич йигирма ёшдан ошган ўнбоши Қудратга тегди.

Юзбоши ўзига олмоқчи эди-ку, хоннинг гапини етказишгандан кейин бу қадар шаккокликка бормасликни лозим топди. Билиб қолса, хон соғ қўймайди.

Қудрат қилични уйига олиб келиб, сандиққа солиб қўйди. У ҳарф танийдиган, ўқимишли йигит эди. Қуролдаги ёзувни ўқиган, бунинг қайдан чиқиб келгани ва оқибатлари нима билан якун топиши мумкинлигини англаган эди. Шу сабабли ҳам уни ўзи билан олиб юришни истамади.

Хонликнинг русларга қарши урушларида иштирок этди, ўзаро жангларда қатнашди, лекин қилични олиб чиқмади, Худога айтгани бор эканми, жангларда ўлиб ҳам кетмади. Ҳар сафар омон чиқди. Қиличнинг жойи тахмоннинг болалар қўли етмайдиган, назари тушмайдиган юқори токчасида бўлди. Шу ерда ўттиз йилдан ортиқ вақт давомида сақланди.

Қодир эллиқдан ошганда ҳам қилич сандиқдан чиқарилмади. Ҳар-ҳар замонда уни артиб, тозалаб, ёғлаб қўяди-ку, лекин одамларга кўрсатишга, тақиб юришга қўрқди. Энди, черикдаги хизматдан кетиб, қўлидан келган ҳар хил ишлар билан шуғулланиб юрган вақтида ҳам у қуролини чиқариб сотмади. Оч қолса, оч қолди, лекин унга хиёнат қилмади. Бир жиҳатдан шунчалар қиммат матоҳни сотишга қўрқди, иккинчи томондан эса, у умри бино бўлиб биттагина ҳақиқатан қимматли буюмга эга бўлди — шу қилич. Уни ҳам сотиб юборгудай бўлса, ҳаётга келиб-кетгани бекор бўлади. У кейинги пайтларда охират ва дунё тўғрисида кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Шунча ёшга кириб, нега туғилиб, қандай хайрли иш қилгани тўғрисида ўйлай бошлаган эди.

Дукчи эшоннинг довуғи водийга ёйилгач, ҳаёт мантисини қидириб юрган Қудрат унинг ёнига бир-икки бор зиёрат қилишга бориб, унга қўл берди ва муридига айланди. Эшоннинг даъватлари унга жиддий таъсир қилган эди. Эрта-кеч шу гоёлар таъсирида яшади. Ниҳоят,

баҳор чоғида эшон ўз тарафдорларини чорлади. Имкон қадар қуроллари билан келишини айтди. Қўзғолон ре-
жалаштирилаётган эди.

Қодир қиличини олиб, икки кун бурун уйдан чиқиб кетди. Ўзини олдинда нималар кутаётганини билмас эди, шунга қарамай, у ҳар қандай тақдирга рози эди. Эшоннинг даъватларидан бу ҳаётда яшашдан ягона мақсад — юртдан ғайридинларни қувиш экан, деган хулосага келиб қолган эди.

Уни ҳатто фарзандлар дарди, уларнинг келажаги, оила ташвишлари ҳам қизиқтирмай қўйди.

Айтилган кун кечки пайт атрофга қоронғилик тушиб, Андижон шаҳри уйқуга кетгандан сўнг кўплаб қўлига тушган нарсалар билан қуроолланган инсонлар йўлга чиқди. Уларнинг мақсади рус қўшини жойлашган қалъага ҳужум қилиб, қуроолларни қўлга киритиш ва қўзғолон миқёсини кенгайтириб, ҳокимиятни қўлга олиш эди.

Қудратнинг ҳам фикру-ўйида шу бўлиб қолган. У бир пайтлар, хоннинг қўшинида бўлган чоғларда ўзи ёлчителиб ҳимоя қилолмаган ватанини энди ҳимоя қилмоқчи, шу билан бир пайтлар ўз юрти олдидаги шарафли бурчини адо этмоқчи эди. Бу жангда ўлиб кетишдан ҳам чўчимайди. Бир пайтлар раҳбарларни мағлубиятга эришганларининг бош айбори деб ҳисоблаган эди. Улар мудофаани ақл ишлатиб ташкиллаштираганда, сал ўйлаб жангларни ташкил этганда, биз енгилмаган бўлардик, деган тушунча бор эди унинг хаёлида. Энди айнан ўша хатоларга йўл қўймасликка аҳд қилган.

Ўзларига лашкар деб ном қўйган бўлишларига қарамай, бу оддий оломон эди. Буларнинг кўпи ёшлардан иборат. Ораларида Қудратга ўхшаш кишилар ҳам бўлсада, улар ҳам жанг санъатини тўлиқ эгалламаган. Булар кўпроқ буйруққа бўйсуниб юрган инсонлар эди. Улар жанг тактикасини ишлаб чиқиб, уни амалга оширишни

ўрганмаган. Қудрат ҳам кўплар қатори энг асосийси жангни бошлаб олиш, қолгани эса йўл-йўлакай ҳал бўлиб кетаверади, дей ўйлайди. Худди шу фикр билан бормоқда эди оломон.

Уларга қалъага сездирмасдан бостириб кириш на-сиб этмаган экан. Соқчилар ўт очди, оломон ўзини деворларга урди. Дарвоза очилди... Ким казармага, ким қуролхонага томон югурди. Ҳаммаёқда олатасир бош-ланиб кетди. Қудрат қоронғилик аро ким қайда, ким нима билан шуғулланаяпти, билмай қолди. У кўп жанг-ларда иштирок этган эди, лекин ҳеч қачон мана шун-чалик пала-партиш уруш қилмаган. Ҳамма ўз билга-нича ҳаракат қиляпти, ким ўроқ, ким кетмон, ким пичоқ билан қуролланган ҳолда, қилич ва милтиқ, тўплар билан қуролланган душманга қарши бормоқда. Тез орада Қудрат бошқаларни кўздан йўқотди. Бир қараганда ён-атрофида рус ҳарбийлари чопиб юрган эди. Ўзининг кескир қиличи билан ўнг келганини чо-пиб бормоқди. У ҳеч қачон бу қадар иштиёқ билан урушмаган. Ўзида аллақандай кучни ҳис қилган ҳолда, қилични ўнгга-сўлга қараб сермайди. Бор овоз билан ҳайқиради, депсинади...

Қудрат рўпарасидан келаётган аскарга ташланишни режалаштириб, қиличини шайлаётган эди. Қоронғилик аро аскарнинг фақат қорамтир танасигина кўринар эди. Қудрат ўпкасини ҳавога тўлдириб, энди ҳайқириб, ол-динга ташланмоқчи эди, кўкрагини нимадир жиз этиб куйдириб ўтди. Негадир ўпкаси бўшаб қолди, ҳайқи-ролмади, унинг ўрнига шивирлаганга, хириллаганга ўхшаш бир товуш чиқди.

У аскарнинг қўлида найзали милтиқ борлигини кўрмаган эди. Аскар ҳам шошганидан, қўлидаги най-зани зарб билан рўпарасидаги душманининг кўкрагига санчди. Аскар ҳам, Қудрат ҳам найзанинг ғирчиллаб суяклар орасидан ўтганини эшитди. Милтиқ шу қадар зарб билан санчилган эдики, ҳатто унинг нили ҳам

кўкракка кириб кетган эди. Қудрат бир-икки сония нима юз берганини идрок қилолмай туриб қолди. Чопишга шайланган ўнг қўлидан куч кетаётган эди, зўр бериб бақиринишга чоғланган оғзидан енгил нафас чиқяпти, холос. Ҳатто бақиринишга-да, ўзида куч тополмаяпти. Сўнг оёғидан куч кета бошлади, тиззалари қалтиради ва букила бошлади.

— Единг-ку, — деди хириллаб.

Овозини ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмади. У бу ёққа келаётганда ўзини шу тақдир қарши олиши мумкинлигини билар эди, лекин сира бунчалар тез ва шунчалар осон юз беради бу ҳодиса, деб ўйламаган эди.

Қилич қўлини босиб тушмоқди. Энди уни тутиб туриш ҳам маҳол бўлиб қолди. Қиличнинг тиғи ерга тегди, сўнг бармоқлари ўз-ўзидан бўшашиб кетди ва у ерга тушди. Оёқлари букилиб, чўккалаб қолди. Яна бироз шу ҳолида қолиб кетди. Энди уни фақат кўкрагига санчилган милтиқгина шу ҳолатда ушлаб турарди. Унинг нилида ўрнатилган қоровули қовурғалари орасига қисилиб қолган эди. Аскар куч билан тортиб ҳам, суғуриб ололмаяпти. Ҳар тортганда унинг танаси олдинга энгашади, аскар бундан чўчиб, милтиқни итаради, Қудратнинг танаси ҳам ортга силжийди. Ниҳоят аскар қўлидаги милтиқни қўйиб юборди ва Қудрат ортига йиқилди. Унинг хиралашиб бораётган кўзига юдуз тўла осмон, ой ва милтиқлардан чиқаётган чакнашлар кўринди, сўнг қоронғилик аро аскарнинг қорамтир шарпасини кўрди. У оёғини душманининг кўкрагига тираб, милтиқни суғуриб олиш учун силкилаётган эди. Қудратнинг кўкрагида оғриқ пайдо бўлди. Ўзини чуқур қудуққа тушиб бораётгандай ҳис қилди, бор кучини жамлаб, душманига қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди, бироқ бармоқларини ҳам қимирлатолмади. Шу пайтга қадар ҳеч қачон дуч келмаган ҳолатга гувоҳ бўлмоқда эди. Бир умр унинг айтганларини бажарган танаси унга бўйсунмаётган эди.

Шунда у илк бор ўзи ва мана шу тана бошқа-бошқа нарсалар эканига ишонди.

... Тонг ёришганда қалъада кечаси бўлиб ўтган олата-сирнинг натижаси ўлароқ, унда-бунча чўзилиб ётган ўликлар, қон ҳалқоблари, вайронагарчилик кўзга ташланди.

Аскарлар вайроналар оралаб кезиб юрар экан, бирининг кўзи кўкраги тешилиб, чалқанча ҳолда ўлиб ётган кишига ва унинг қўл остида ётган қиличга кўз тушди.

— Қара, — деди шошиб нарироқдаги шеригига. — Уларнинг орасида чоллар ҳам бор экан.

Шу гапларни айтиб, тана устига бироз энгашиб, қиличга разм солди. Унинг тошлари, дастасида ялтилаб турган тилла безакларга, маҳорат билан ишланган қинига қаради ва кўзлари ўйнаб кетди. Бунинг қимматбаҳо мол эканини англаган эди. Боя шеригининг эътиборини шу томонга жалб қилиб, нотўғри қилганини тушунди. Бироқ энди кеч бўлган, шерик унинг ёнига етиб келган эди. У шошиб қаддини тиклади ва шеригини чалғитмоқчи бўлди:

— Анавини қара, кўздан ўқ ебди, — деди наридаги жасадни кўрсатиб. — Ўқ тўғри миясига қадалган, қийналмаган бўлса керак.

Бироқ шерик чалғийдиганлар тоифасидан эмасга ўхшади. У ҳам энгашиб, қиличга қараётган эди. Ниҳоят уни қўлига олди.

— Тиллами? — деди. — Тошлари ҳам қимматбаҳо бўлса керак... Қара, манавилар нақшми, арабча ёзув?

Биринчи аскар шундайин қимматбаҳо топилмани қўлдан чиқаргани учун, ичида ўзини койиб, қотиб қолган эди.

— Ёзуви билан нима ишинг бор? Яшириш керак, — деди ниҳоят. — Бошқалар кўриб қолса, тортиб олади.

— Харидор топиб, пуллаб, бўлишиб оламиз, — деди аскар.

Ички ишлар бўлимининг бутун кучи кейинги икки қотилликни очишга сафарбар қилинган. Бироқ талатўпда ким нима қилишни билмайди. Бўлим бошлиғининг ишни тўғри ташкиллаштира олмаётгани, юқоридан уч нафар текширувчи келиб, бўлар-бўлмасга аралашиб, маълумот талаб қилиши ишни чалкаштираётган эди. Жиноят-қидирув ходимлари гоҳ у жиноятга, гоҳ бу жиноятга чопиб юрибди.

Муродали бу жанжалдан узоқроқ бўлиш мақсадида эрталаб «зарур маълумот бор, ўрганаман», деб чиқиб кетди ва ўлдирилган оиланинг ҳар бир аъзосини сўраб-суриштирмоқчи бўлди. Ҳозир ҳамма оилани Ғози ўлдирганига ишонади, унинг ўзи ҳам бу тахминга даярли шубҳаланмай қўйди. Ҳеч ким шундан ўзга тусмолни ўртага сураётгани ҳам, текшираётгани ҳам йўқ. Мабодо Ғози ўзининг бу жиноятга алоқадор эмаслигини исботласа, тергов боши берк кўчага кириб қолади. Чунки на бошқа бир тусмол ва на далил бор. Суриштирув бу тарзда олиб борилмаслигини нафақат Муродали, балки бошлиқлар ҳам яхши билади. Яхшики, уларнинг бахтига Очил мелиса ўлдирилди. Энди Ғози жиноятчи экани аниқ. Содир этган-этмаганидан қатъий назар, нариги қотилликни ҳам бўйнига олишга мажбур. Унга нима, барибир отилади, ўлиmidан бурун бошқаларга яхшилик қилиб кетса нима қипти? Бу билан нафақат бошқаларга, балки ўзигаям катта яхшилик қилган бўлади. Ҳар ҳолда, суд ўтгунча жиноят-қидирув ходимлари уни боқади, зиёфатлар уюштириб туради. Умрининг санокли ойлари қолган Ғози учун эса ҳар бир кунни, ҳатто қамоқда ўтирадиган бўлса ҳам имкон қадар сермазмун, завқ-шавқ билан ўтказиш жуда муҳим. Умуман, барчасини инкор қила бошлаганда ҳам гапига ким ишонади?

Жиноят-қидирув ходимлари айнан шу мантиққа

қаттиқ ишонганлари учун ҳам, Ғози жиноятни барибир бўйнига олишга мажбур эканини аниқ билишади.

Шу туфайли ҳозир милициянинг бор кучи Ғозини қидиришга йўналтирилган. Муродали ҳеч бўлмаганда ўз виждони олдида тоза бўлиш учун бошқа тусмоларни текшириб кўрмоқни ният қилган.

Бугун пайшанба, ўликлар чиққан уйда ис чиқарилиши маълум. Муродали машинасини ўша ёққа бурди.

Дастлаб қўни-қўшнилардан оиланинг ҳар бир аъзоси ҳақида сўраб-суриштирди. Олдин маълум бўлган, Муҳаррамни деб бир йигит ўралашиб қолганидан пичоққа илингулик ўзга маълумот аниқдолмади.

Берди ака ишлаган новвойхонага борди. Натижа бўлмади, аксига олгандай, у мулойим, барчанинг кўнглига қараркан, кейинги йилларда ҳеч ким биров билан санманга борганини кўрган эмас.

Умрзоқ ишлаган заводда ҳам ҳайратдан ўзга ҳеч нарса билдиришолмади. Йигит бу ерда бир йилдан буён хизмат қиляпти экан, биров билан уришмаган.

Ниҳоят, Муродали Нозикнинг ота-онасининг уйига борди. Бу бахтиқаро келинчакнинг кимлигини билмоқчи. Уни бу томонга касбий эмас, шунчаки инсоний қизиқиш етаклади. Биладики, бу беозор, энди ўн саккиз ёшга кирган қизнинг қанақа душмани бўлиши мумкинки, кечаси у билан бирга олти кишини қиличдан ўтказса. Киши шу ёшида бу қадар ваҳший душман орттиришга улгурмайди. Айниқса қиз бола.

Маросим эрталаб ўтган, энди ҳар ким ўз иши билан кетган, чамаси, уйда ҳеч зог кўринмайди. Шу ерда ўйнаб юрган болалардан айттириб юборган эди, ичкаридан аёл киши чиқди. Бу оила бекаси — Нозикнинг онаси экан. Дарвоза ёнига келиб-кетувчилар учун ҳозирланган жойга ўтқазди. Ғотиҳа ўқилгач, Муродалининг кимлиги ва мақсадини билиб, кўзига ёш олди, ҳўнграб йиғлади. Юрагида дарди йиғилиб турганмикан, тўхтатиш қийин бўлди.

— Қўйинг, йиғламанг, пешонада бори шу экан, Худонинг ёзгани, сиз нима қила олардингиз! Энди қолганларга умр тиланг, йиғи-сиғи билан ўлганни орқага қайтариб бўлмайди, — тасалли берди Муродали.

— Кўкайим ёниб боряпти, ука, мен не азобда биров қиличлаб кетсин, деб қиз ўстирибманми? Мен шунинг учун куёвга берибманми? Уйда ўтирганда, шу иш йўқ эди... Отасига ҳали ёш дедим, кейинроқ узатармиз, дедим кўнмади... Мана энди, додимизни кимга айтишни билмай ўтирибмиз.

— Кўз остингизга бостириб қўйганингиз бормиди?

— Қайда, ҳали ёш эди-ку.

— Майли, тақдирда бори шу, сизнинг ихтиёрингизда эмас бу нарса, — Муродали тасалли бермоқчи эди, шундан ортиқ гап тополмади.

— Барибир шунга ўзимиз сабабчи бўлдик, бошқа жойга берганимизда шу кун бормиди, йўқмиди... — аёл паранжининг бир чети билан юзини яширганча, дувилаб кўз ёш қилаверди. — Туппа-тузук жойдан совчи келиб турган эди, унинг ота-бовасини биладан, яхши одамлар эмас, деб отаси кўнмади. Гўрга эди, жуда бўлмаса ажратиб олардик, энди бу кун нима кун?!

— Ҳа, энди хом сут эмган банда-да, билмайди.

Муродали шошиб ўрнидан турди, бу ерда ортиқча қолишни истамади, жувон йиғиси билан юрагини эзиб юборди.

Бўлимга келганда, уни Матмурод ва Хонимқул кутиб турган экан.

— Қайларда сандироқлаб юрасан, эй, — дакки берди унга кўзи тушиши билан бўлинма бошлиғи. — Бу ёқда зарур ишлар қолиб кетяпти, кўнглингнинг кўчасигаям келмайди.

— Зарур ишлар бор эди... — мужмалланди Муродали.

— Бидамиз ишингни, — унинг оғзига урди Матмурод. — Мени алдолмайсан. Қуролинг борми? Ҳозир Хонимқул билан Олатепа деган қишлоққа бориб келасанлар.

Муродали бу қишлоқнинг қайда эканидан тахминан хабардор.

— Эҳ-ҳэй, бугун кеч бўлди, эртага бориш керак, — деди капалаги учиб.

— Сендан сўрамапмиз, — деди кесатиб Хонимқул. — Эртага кеч бўлади.

— Қорним оч, — деди баҳона қидириб Муродали. Эллик километрлик йўлда Хонимқул билан бирга юришга тоқати йўқ.

— Йўлда чойхонага кирамиз, мен ҳам очман, — деди Хонимқул ва жавобни кутмай кўчага томон жўнади.

Муродали бир Хонимқулга, бир Матмуродга қараб, лол тураверди.

— Бор, — деди бўлинма бошлиғи. — Фақат хушёр бўлинглар, бўлимдан яна икки кишини кўмиб юрмайлик, ўзи шу ёғиям чўнтакка анча жабр бўлди.

— Олатепада кимнинг кучуги йўқолибди экан? — сўради у отининг сувлиғини ечиб, хуржунга солаётган Хонимқулдан.

— Анави ит — Ғози-да, ким бўларди. Шу ёқда бўлиши мумкин. Топсак тутиб келамиз, — деди Хонимқул. — Қариндошлари тўғрисида сен Турдидан олган рўйхатингда Олатепалик қариндоши кўрсатилмаган экан. Демак, отаси яширган... Ўша ёққа кетишини билган.

Муродали Хонимқулга эргашиди.

Атроф қоронғилик оғушига чўмиб, тоғлар ортидан ой чиқиб келаётган маҳалда икки жиноят-қидирув ходими Олатепага кириб борди. Итларнинг беҳаловат акиллаши, эшакларнинг онда-сонда эринчоқлик билан ҳанграб қўйишидан бошқа сас йўқ. Кечалари совуқ тушаётган эмасми, изиллаган изғирин машинадан тушган икки ходимнинг аъзои баданини тешиб ўтди. Улар палтоланинги ёқасини кўтариб, бошини ичига тортиб олган. Йўл-йўлакай барча гап-сўзлар тутаган чамаси, иккаласи ҳам жим.

— Энди қайга борамиз? — сўради Муродали атрофга

олазарақ боқиб. — Кимдан нимани сўраймиз? Кўчада ҳеч зоғ йўқ.

Чироқ ўчган, қишлоқ зимистонга чўмганга ўхшайди.

— Ҳозир йўлини топамиз, қалтирама, — Хонимқул бориб қишлоққа кираверишдаги уй дарвозасини қамчи дастаси билан урди. — Ҳой, ким бор?

Атрофни итларнинг вовиллаши тутди. Орадан анча вақт ўтиб, эркак кишининг дағал овози эшитилди:

— Ким у, ярим кечаси кўчама-кўча дайдиб юрган?

— Мусофирлар, — деди Хонимқул. — Бир гап бор эди...

Эркак фонус кўтариб олган экан, амаллаб дарвозани очди. Кўзи буларга тушиб, орқага бир қадам ташлади. Хира фонус ёруғида бўлса ҳам, буларнинг бу ерлик эмаслиги, олифталиги кўриниб турарди.:

— Кимсизлар? Бемаҳалда нима қилиб юрибсизлар?

— Хавотир олманг, шунчаки мусофирлармиз, — деди Хонимқул. — Бир иш билан келганмиз...

Эгнига чопон илган мезбоннинг ҳадикланаётгани юзидан кўринди.

Икки милиция ходими бир-бирига боқиб қолди. Мезбон буларнинг ташрифидан унчаям хурсанд бўлаётгани йўқ, юрагидаги ҳадик авж олмоқда. Ахир, бунақа олифта кийинганлар фақат шаҳарда бўлади. Оқиш юзлари, аёлларникидай тоза қўллари ва олифтанамо гапларидан сезилаптики, булар содда қишлоқилардан эмас. Давлат одамига ўхшайди.

— Бу қайси қишлоқ бўлди? — ўзини меровга солиб сўради Хонимқул.

— Олатепа, — деди мезбон.

— Йўғ-э, Олатепами? Буни қаранг, тўғри топиб келибмиз... Бизнинг бир қўшнимиз бўларди, шунинг акаси бир маҳаллар шу қишлоққа кўчиб кетган, деб эшитганим бор. Шуни излаб келган эдик. Тўйга айтмоқчи бўлиб келувдик.

— Бу ерга яқин ўттиз йилда биров кўчиб келган эмас.

— Ундан олдин-чи? — тўсатдан сўради Муродали.

Хонимқул уни «овсар, ҳозир сен камерада эмассан, буни сўроқ қилаётганимиз йўқ, одамга ўхшаб гаплаш», дегандай туртди. Шу билан у сўрашниям, гапиришни-ям бас қилди.

Муродали ёлғиз яшайди, бошқаларга ўхшаб, ишдан бориб, ўзга оламга — оила бағрига сингиб кетмайди. Уни эртаю кеч бир ўй — иш қийнайди. Бундай кайфи-ятдан чиқиб кетолмайди. Ҳозир ҳам қоронғилик унга камерани эслатиб юборган, ўзининг қайдалигини унут-таёзган эди.

— Эсладим, қишлоқнинг нариги чеккасидаги Соатмурод деганни қайлардандир кўчиб келган дейишади, шулар бўлса керак-да.

— Ўша-ўша, адашмасам Соатмурод эди, — деди ҳовлиқиб Хонимқул. Сўнг ёнида турган Муродалини туртди. — Ана, кўрдингми, топамиз, девдим, ишонмадинг.

Мезбон буларнинг таниши аниқланганидан хурсанд, энди чақирилмаган меҳмонлардан қутилдим, деган ўйга борди.

— Уч-тўрт кун олдин қўшним «ўғлимни Олатепага юбордим» дегандай бўлувди... Келдими?

— Билмадим, хабарим бўлмади.

— Қишлоқда ер тагида илон қимирласа билишади-ку...

— Билмадим, — мезбон елка қисди..

— Бўлмаса, ака, биз бориб, танишни тўйга айтамиз-у, қайтамиз, — деди Хонимқул. — Бизга Соатмуроднинг уйини айтиб юборсангиз бўлди...

Мезбон тушунтириб берди, икки меҳмон йўлга отланди.

— Мен ҳам сиз билан борайинми? — деди уй эгаси.

— Йўқ, шарт эмас, сизни овора қилмайлик, ўзимиз топиб оламиз.

Иккаласи қоронғида айтилган манзилни топиб келишди. У ҳақиқатан қир тепасида жойлашган экан.

— Энди шарт қўлга оламизми?— сўради Муродали.

— Кимни?

— Фозини!
— Танитаймиз-ку.
— Энди танишамиз... Тўппончани қўлга ол... Финг-пинг деса қўллаш керак бўлади.

Улар иккаласи девор ошиб ўтди ва уй томон юрди.

— Меҳмонхонага борамиз, — шивирлади Хонимқул кўндаланг уйни кўрсатиб. — Шу ерда бўлади.

— Яхши, ити йўқ экан, — деди орқада бораётган Муродали.

— Сен бор жойда итга нон тегадими? — Хонимқул ўз ҳазилидан ўзи хумор қилиб, «ҳи-ҳи» деб кулди.

Кўндаланг уй эшиги тамбаланмаган экан, Хонимқул уни чап қўли билан очиб, ичкарига кирди, Муродали эргашди. Кичикроқ дераза ва очиқ эшиқдан тушаётган ой нури хона ўртасида алоҳида-алоҳида солинган икки тўшакни ёритади. Тўрдаги тўшақда ётган киши ғужанак бўлиб, кўрпа билан боши-ю, оёқларини ўраган. Пойгак томондагиси эса боши очиқ. Бу ўттиз ёшлар атрофидаги киши экан.

Хонимқул тўппонча билан имо қилиб тўрдаги тўшакни кўрсатди:

— Меҳмон шу, оламиз! Сен бунисига қара, ўрнидан тургани қўйма.

Хонимқул чўнтагидан кишанни олиб, ўрнига тўппончани солди, шарт кўрпани олиб ташлади-ю, ётган йигит гап нимадалигини англаб улгурмай қўлини орқасига қайириб, кишан солди. Бақир-чақирдан чўчиб уйғонган пойгақдаги киши тепасида тўппонча ўқталиб турган йигитни кўриб, нима қилишини билмай каловланди.

— Жим, — деди Муродали тўппончани ўйнатиб. — Жон ширин бўлса, овозингни чиқарма!

Хонимқул оғир уф тортиб ўрнидан турди.

— Хўш, — деди у негадир кўзларини ола-кула қилиб бир тепасидаги номаълум йигитга, бир ёнида қўли кишан ҳолда фингшиётган меҳмонига қараб қўяётган кишига боқиб. — Қайси бирларинг Фози?

— Нима дейсан, нима гапинг бор?! — бақирди тўрдаги. — Қўлимни еч, ифлос, ҳозир энангни кўрасан.

— Мен етимман, — деди бамайлихотир Хонимқул. — Демак, Фози сенсан, шундайми? Бузоқнинг қочгани сомонхонагача бўлди.

Икки изқувар буларни ташқарига олиб чиқди. Фози овозини баралла қўйиб сўкинаётган, бақираётган эди. Уй эгаси эса жим. Тезда қўни-қўшнилар йиғилди. Дастлаб бир-иккитаси икки номаълум кимсани дўппослаш учун хезланди, тўппончани кўриб шаштидан қайтди. Муродали ён чўнтагидан жиноят-қидирув ходими эканлигини тасдиқловчи гувоҳнома чиқариб кўрсатгач, барчасининг нафаси ичига тушди. Қишлоқ аҳли ортиқча гап қилмади. Уй эгаси эса, «менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, бу нима иш қилганини билмайман, тунов кунни келувди», — деганча ўзини оқламоқчи бўларди.

Муродали Фозини бошқача тасаввур қилган эди. Бақувват ва даванг, деб ўйлаганди. Қотмадан келган, боши тақир, ранги ўчган, қиррабурун, офтобда қорайган, қўллари капчадай йигит экан.

Фозини машинага чиқариб, йўлга тушдилар.

24

Шаҳардан Андижонга савдо қилиш учун борган Шерғози бир рус аскаридан алақандай қилични сотиб олган эди. Унинг қуроллар билан унча ҳуши йўқ. Шунчаки ундаги қимматбаҳо тошлар ва тилланинг нархини яхши билгани учун, чамалаб, беш баробар арзон баҳога харид қилган. Дастлаб қилични бузиб, тилласини, тошларини олишни ният қилган эди, уни карвон билан уйига олиб келиб, бир-икки кун, уста топилгунча уйда сақлаб, зерикканда томоша қилиб турди. Шунда ғалати бир ҳолатга эътибор берди. Қилич қўлига тушганидан буён ўзини тетик ҳис қилаётган-

ди. Уйга келиб, уни қўлига олиши билан ҳар қандай чарчоқлар унутилади. Билагада қайдандир куч пайдо бўлади, юраги шижоатга тўлади. Шу ҳолатда кимнингдир бошини узиб ташлагиси ҳам келади. Бу қиличнинг салбий жиҳати. Лекин у ўзини тута биладиган инсон, бу қутқуга бўйсунмайди. Унга кўнглида уйғонаётган шижоатнинг ўзи катта гап.

Тилла оладиган заргар топилганда эса қилични бузиш тўғрисидаги фикридан қайтган эди. Уни уйида олиб қолди. Ҳаётдан зериккан, камситилган, омади чопмаган пайтларда келиб уни томоша қилади, сермайди, шундан роҳатланади, барча ғам-андухлар унутилади, чарчоқ кетади.

Шу ҳолда йиллар ўтаверди. Бир пайтлар оддий савдогар бўлган инсон шаҳар чеккасидан пахта тозалаш заводи очди. Олдинига битта станок ўрнатилган кичик уйда эди, бора-бора уларнинг сонини кўпайтирди. Уйча ёнидан иморатлар қурди ва октябр тўнтаришига келиб бу каттагина заводга айланган эди. Ўзи ҳам энди пахса кулбада эмас, катта ҳашаматли саройда яшайди. Шу давр ичида қиличини ҳеч кимга кўрсатмади.

Нотинч замонлар бошланди. Олдинига узоқ Европада уруш бўлаётгани тўғрисида гап-сўзлар юрди, сўнг қимматчилик, қаҳатчилик бўлди. Қурғоқчилик бўлиб, уч йил пахта унмади, шундан унинг заводи ҳам касодга учради. Бироқ бошқалардан фарқли ўлароқ, ҳали буткул синмаган эди. Станокларини сотса сотдики, қиличини пуллашни хаёлига ҳам келтирмади.

— Энди бунинг замони келяпти, чамаси, — дерди у ўзига ўзи уни томоша қиларкан. — Энди куч билан би-тади ҳамма нарса.

Шундай бўлди ҳам, Чор Россияси қулади, Муваққат ҳукумат пайдо бўлди, Туркистон мухторияти эълон қилинди... Сўнг босмачилик, деган бало чиқди...

Бу пайтга келиб Шерғози олтмиш ёшга яқинлашиб қолган, қўлига қурол олиб курашадиган ҳолда эмасди.

Турли хил беклар унинг уйига тез-тез ёрдам сўраб келадиган бўлди. Ҳаммага тилла керак, ҳаммага пул лозим. Текинга курашиб бўлмайди, ахир.

Нодирбек сўнги сафар келганида, унга тортиқ қилиш учун ортиқча тилласи қолмаган эди. У билан Нодирбекнинг ўртасидаги муносабатлар яхши, лекин Шерғози яхши билади, бу илиқ муносабатларнинг замирида манфаат ётибди. Нодирбек ўз лашкари учун керакли маблағни олмаса, олдиндан яхши гапириб юргани билан, кечаси тўрт-беш каллакесарини юбориб, талатиши ҳеч гапмас. Шу сабабли, кейинги келганида унинг олдига қилични қўйди.

— Мана шу қуролни биздан тортиқ сифатида қабул қиласиз, юрт озодлиги йўлидаги курашингизда ёрдам берса, ўзимни беҳад бахтиёр ҳис қилган бўлардим.

Нодирбек қилични қўлига олди, айлантириб томоша қилди. Хурсанд бўлди.

— Шарт эмасди, — деди тил учуда. — Ота-бобонгиздан меросга ўхшайди, ўзингизга ҳам керак бўлиб қолиши мумкин...

— Биз тижоратчи одамлар бўлсак, қурол на ҳожат, — тилёғламалик қилди Шерғози. — Бунақа нарсалар кўпроқ сизга ярашади... Юртнинг Рустами достони бўлиб тақиб юрсангиз, девдик... Ажойиб қилич... Қўқондан олиб келганман... Бир олам пул турарди ўшанда... Тиғи мустаҳкам пўлатдан... Ўткир. Тилла ва жавоҳирлари ҳам асл. Олинг, худо йўлидаги ишларингизнинг барорини берсин.

Нодирбек қилични олиб, бу хонадондан хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Бек шу қилич билан кўп жангларда қатнашди, у не не душманларнинг қони билан тўйинтирилди. Уни қўлимга олди дегунча, Нодирбекни аллақандай куч қамраб оларди, ҳеч балодан қайтмайдиган, шердек наъра тортиб, ҳужумга отланадиган бўлди.

Шаҳар четидаги қишлоқдан чиқиб кетаётганда, Нодир-

бекнинг лашкарига тўсатдан қизил аскарлар ҳужум қилди. Улар пистирмада тургани сабабли, қочиб кетишнинг иложи бўлмади. Юзма-юз жанг қилишга тўғри келди.

Лашкарнинг йигитлари тутдек тўкилди. Қўл жанги бошланди ва Нодирбек қиличини қинидан чиқариб, олға ташланди, бироқ бу сафар омади юришмади, рўпарасидаги аскарга етмасдан, кесилган дарахтдай гурсиллаб қулади. Қўлидаги қилич отилиб кетди ва икки одим нарига, аскарнинг оёғи остига бориб тушди.

Лашкар бу жангда мағлуб бўлди, кўп қисми қирилиб кетди, бир амаллаб жанг майдонидан қочганлар ҳам, асирга тушганлар ҳам бўлди. Қилич эса, қизил командир — Мардоннинг қўлига тушди. Аскарлардан бири келтириб берган эди.

— Нодирбекнинг қиличи, — деди у. — Ўлаётганда қўлидан чиқиб кетди.

Мардон қилични томоша қилиб, тифидаги ёзувни ҳижжалаб ўқиди.

— Бу Саид Субҳонқулихон ёки Баҳодирхон деганга тегишли экан, — деди у. — Ҳеч қанақа Нодирбекники эмас.

— Ким у Субҳонқулихон, Баҳодирхон? — сўради аскар. — Эшонларданми дейман...

— Бўлиши мумкин, — деди Мардон. — Ўлдириб тортиб олгандир-да.

— Эшонлар буларни қўллайди, деб эшитувдим-ку, — деди аскар хафа бўлгандай. — Нимага ўлдиради?

— Кучугим билибдими, — деди Мардон. — Булар дўст-у душманнинг фаҳмига борадими, ёқмаса чопиб ташлайверади-да.

— Ҳа, — деди аскар маъноли қилиб ва ортиқча гапирмади.

Мардон қилични ўзи билан уйига олиб кетди. У аскардан фарқли ўлароқ, бунинг қимматбаҳо буюм эканини тушунган, ўзида олиб қолишга қарор қилган эди.

Тез орада янги иқтисодий сиёсат бошланди, ҳукумат одамларга бой бўлиш учун имконият яратиб берди. Бос-

мачиларга қарши курашган Мардонга амал тегди. У бу ҳукуматга жонини беришга тайёр эди, куйиб-пишиб ишлади, жонини, имкониятини, борини аямади. Орадан ўн етти йил ўтиб, айнан шу ҳукумат бир пайтлар инқилоб даврида жонбозлик кўрсатган сафдошларини топиб, ўлимига маҳкум эта бошлади. Мардоннинг пайтавасига қурт кирди. Мамлакат катта, дунё кенг, лекин қочадиган жой йўқ. Анча-мунчани тушиниб қолган эмасми, унинг ҳам қўлга олиниши ва узоқларга сургун қилиб юборилиши фақат вақтнинг иши, холос.

Йил бошида у ишлаётган район ҳукуматига ғалати кўрсатма келди. Унда йил давомида қанча халқ душманини қамаш ва қанчасини ўлимга маҳкум қилиш тўғрисида сўралган эди. Шундан бир ой бурун қанча жун ва қанча ғалла топширишлари сўралган. Унда айтишган ва шу асосида режа беришган эди. Энди эса бу савол. Мардон билади, ҳукумат режани баландроқ олганларни ёқтиради. Шундан ўн кишини отишга, беш кишини сургунга ҳукм қилиш мумкинлиги тўғрисида хат юборди. Кўп ўтмай, тепадан бу ҳақда тасдиқланган режа келди. Йил охиригача ўн кишини ўлимга маҳкум қилиш, беш кишини сургун этиш лозим эмиш. Ички ишлар халқ комиссарлигига топшириқ берди.

Бироқ йил якунига бориб, тўққиз кишигина ўлимга маҳкум қилинди, холос. Яна бир киши топилмади. Шошиб қолишди, йил якунланмоқда.

Шундай кунларнинг бирида кечки пайт минг ўй, минг хаёл билан уйига қайтди. Кечаси кимлардир эшигини тақиллатди. Очди. Тўрт нафар халқ комиссарлиги ички ишлар бўлими ходими турарди.

— Нима гап? — сўради улардан.

— Биз билан бирга боришингиз керак экан, — деди уларнинг каттаси.

Мардон ёш бола эмас, гап нимадалигини тушунди.

— Режани мен билан ёпмоқчи бўлдиларингми, нондонлар?! — ўшқирди уларга. — Керак бўлса, бошқа одам топиб бераман-ку!

Унинг гапини эшитадиган одам йўқ.

— Иссиқ кийимларни олинг, — деди ўша катта хотиржамлик билан.

У кийимларни бир бўхча қилиб тахлатгунча, уч нафар ходим ичкарига кириб, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилди. Мардон ҳушёр одам, уйда эскича ҳеч нима сақламас эди. Айниқса, араб алифбосидаги китобларга тоқати йўқ эди. Шундан хотиржам эди.

Бироқ тинтувчиларнинг бири қилични топиб олди.

Гуруҳ каттаси уни қўлига олиб, томоша қилди.

— Демак, уйда совуқ қурол сақлайсиз, — деди.

— Қанақа совуқ қурол, эски нарса-ку, бобомдан қолган эсдалик... — ўзини оқлади Мардон.

— Эсдалик?

— Ана, тиғида ёзилган, — деди Мардон.

Катта қиличнинг тиғидаги ёзувни ўқиди. Бахтга қарши у Субҳонқулихон тўғрисида озроқ бўлса-да маълумотга эга экан.

— Бобонгизникими? — сўради.

— Бобомники. — тасдиқлади Мардон.

— Хонларнинг авлодиданмисиз? Субҳонқулихон, адашмасам Бухоро амири бўлган... Бизга қарши уришган Саййид Олимхоннинг отасими, бобоси бўлган... Мана бунинг исмида ҳам Саййиди бор экан. Демак отаси... Шуларнинг авлоди бўла туриб, совет ҳукуматида ишляпсизми? Демак, ичдан зарба бермоқчи бўлгансиз!

Катта хулоса қилди. Мардон эса жим бўлиб қолди. Биладики, буларга айбдор эмаслигини исботлаш деярли мумкин эмас.

25

Улар пешинга яқин ички ишлар бўлимига етиб келди.

Эшик ёнида Сулаймон старшина офтобга тобланиб турган экан, Хонимқул, Муродали ва қўллари орқага боғланган жиноятчини кўриб, шайтонлади:

— Ким бу?!

— Очилнинг қотили! — деди Муродали.

— Топилдими?!

— Топилди, — деди Хонимқул мағрур. — Биз бунақа жиноятларни бир деганда очиб ташлаймиз.

— Яхши бўпти, яхши бўпти, — деди Сулаймон ҳовлиқиб. — Очил аканинг ҳисобида бир-икки буюмлар бор эди, янги форма берилувди, энди ҳақини бундан ундириб оламиз.

Муродалди пиқиллаб кулиб юборди. Ахир, Хонимқул бу жиноятнинг очилганига севинаётибди, деб ўйлаган эди. Адашибди.

— Бор-э, аҳмоқ, — деб жеркиб берди. — Одамлар ўлиб кетаяпти-ку, сени дардинг нимада. Шуюм гап бўлдимми?

Жиноятчини Матмуроднинг хонасига судраб боришди. Ҳозир тутиб келингани тўғрисидаги хабар бўлимга тарқалди, ходимлар жиноят-қидирув бўлинмаси бошлиғининг хонасига ёрилиб келаверди. Хона талатўп бўлди. Ҳозир ким қўли билан урган, ким тепган, қўли-ю, оёғи етмаётганлар узоқдан туриб сўкинган...

— Бандаи мўминлар, бас қилинлар, ўлдириб қўясизлар... — зорланади Матмурод қумурсқадай Ҳозирга ёпишаётганларни ажратмоқчи бўлиб, ора-чорада ўзи ҳам унинг биқинига мушт тушириб қўяр экан.

Қалтак зарбидан Ҳозир думалаб қолгач, Матмурод Хонимқулга ўшқирди:

— Эй, буларни олиб кет, ўлдириб қўяди.

Буйруқдан кейин Хонимқул хонада йиғилган ходимларни бир қучоқ қилиб, ташқарига итариб чиқди:

— Бўлди, томоша тамом, чиқ ҳамманг.

Ниҳоят, хона бўшади.

— Хўш, неча кишини ўлдирдинг? — вазоҳат билан Ҳозирнинг устига бостириб келди Хонимқул.

— Би-би-биийр, — деди титраб Ҳозир.

— Алдама!

— Ўлай агар!

— Албатта, ўласан, лекин олдин шаҳар чеккасида кечаси бир оилани қандай қиличдан ўтказганини айтиб берасан.

— Фақат битта мелиса ходимини ўлдирдим, бошқа ҳеч кимга тегинганим йўқ...

Ғози қўрқиб, қалтираб қолган. Муродали унга боқиб, бир раҳми келади, бир ғазаби қўзийди. Ахир, мана шу эди-да, ўзига ишонган, кўнгилчан милиционернинг биқинига пичоқ санчиб қочган. Энди эса, қўй оғзидан чўп олмагандай, қалтираб, буришиб ўтирибди.

— Муҳаррамни танийсанми? — савол берди Муродали.

— Кимни?! — Ғози шундай деб, бир тўхтаб олди ва гапида давом этди. — Ҳа, у қизними? Танийман.

— Шу қиз билан келишиб, унинг оиласини ўлдирдингми?

— Йў-ўқ!! Ким айтди? Ўлдирмадим! Пес бўлай.

— Эй, аёлларга ўхшаб қасам ичаверма, — бу сафар Матмуроднинг жаҳли чиқди. — Бу сенга чойхона эмас, мелисахона, қасам кетмайди.

— Ўзи айтди, — бошлиғига эътибор бермай ўртада суқилди Хонимқул. — Ўша қиз ўз оғзи билан айтиб берди.

Ғози анграйганча ютаман, деб турган, бадбашара ва совуқ нигоҳли бу уч кишига бир-бир қараб чиқди. Булардан заррача раҳм кутиб бўлмаслигини тушунди, чамаси, нигоҳини ерга олди.

— Мен ҳеч ким билан келишганим йўқ, мелисадан бошқа ҳеч кимни ўлдирмадим.

— Бундан чиқди, биз туҳмат қилаяпмиз, шундайми? Совет мелисаси ёлғон гапиряпти! Демак сен оппоғу, совет мелисаси расво, туҳматчи, муттаҳам, шундайми? — Хонимқул хезланиб, муштини тутиб унинг бошига келди.

— Мен ундай демадим... — Ғозининг эгни қисилди. — Нима қилай, ўлдирмаганман-да, ахир.

— Ўлдирмадим... — Хонимқул муштини Ғозининг кўзига олиб келди. — Нимага бўлмаса ҳамма ўлиб, се-

нинг ўша ойимчанг тирик қолади? Нимага уйингда қилич сақлаяпсан? Нимага мелисани ўлдириб, қочдинг? Нимага?! Кўряпсанми буни?

— Кўряпман, кўряпман... Қилич сақлаганим йўқ...Ўлдирганим ҳам йўқ, лекин...

— Нима лекин? Энажонинг ҳам шу ерда ўтирганини ўйлаб гапир гапингни, тушундингми?

— Тушундим... Энам айбсиз... Ҳеч гуноҳи йўқ. У кишига тегинмангизлар...

— Қандай бўларкан? Сенга кўчада мелиса ходимини ўлдириб кетавериш мумкин-у, мелисанинг эса онанга тегинишга ҳаққи йўқми? Бекорларни айтибсан, салом қанақа бўлса, алик ҳам шунга яраша... Ўша сен ўлдирган ҳам бировнинг отаси эди, шуни биласанми? Орқасидан қанча бола чирқиллаб қолди, тушунасанми шуни? Энам дейсан, хэ, сени туққан ўша энангни...

Фози тушунди, ўзини оқлайдиган, айбсизлигини исботлайдиган ҳеч нима йўқ. Ўшанда, кўчада қўлида пичоқ билан милиция ходимига ташланганда негадир у кўзига одамдай кўринмаган. Негадир мелиса одам эмас, деб ўйларди, уларда уй-жой, бола-чақа, ҳис-туйғу бўлмайди, деб ўйларкан. Мана, ҳозир адашганини тушуняпти.

У ўлимга маҳкум этилишдан ўзга чораси йўқлигини тушунди, кўз олди қоронғилашди.

— Бўлди, керак бўлса, тан оламан, ёзиб бераман. Фақат... фақат, кимни қандай ўлдирганимни айтиб турсангиз бас!

Фозининг иродасиз эканини Муродали олдин ҳам тасаввур қилган. Бироқ бу даражада деб ўйламовди. Боши қотди — бу ростдан ҳам ўлдирганми, ёки шунчаки кўрққанидан, нима бўлса-бўлар қабилада иш тутаяптими?

— Ана бу бошқа гап, — деди енгил тортиб Хонимқул. — Гаплашса бўларкан-ку. Мана, бу жиноят ҳам очидди, энди бемалол «пахта иши» билан шуғуллансак бўлади.

Мардон ўлимга ҳукм қилиниб, жар ёқасида отиб ташлангандан кейин ички ишлар халқ комиссарлиги бошлиғи бир эски занглаган қилич топиб, далилий ашёни алмаштирди ва Субҳонқулихоннинг қиличини уйига элтиб қўйди. Бироқ унга ҳам кўп яшаш насиб этмаган экан. Келаси йили унинг ўзини ҳам отиб юборишди. Тинтув чоғида унинг уйдан ҳам қилич топилган эди. Лекин бу сафар у баённомага қўшилмади. Ички ишларнинг ҳайдовчиси уни топган ва қўйнига яшириб, машинага олиб чиқиб қўйган эди.

Ҳайдовчи қилични уйига олиб келди ва кўрпалар қатига яшириб қўйди.

Орадан уч йил ўтиб, уни урушга олишди. Яна беш ой ўтиб эса, жангда ҳалок бўлгани тўғрисида хат келди. Очарчилик бошланган эди. Айниқса, шаҳарда нон топиш муаммога айланган. 1943 йилнинг эрта баҳорида ҳайдовчининг хотини қилични бир парча бўзга ўраб, бозорга олиб чиқди. Бирор егуликка алмаштириб келмоқчи эди. Кўпчилик унинг молига эътибор ҳам бермади. Одамларни кийим, егулик қизиқтирарди. Бир маҳал ёнига сарғишдан келган, жингалак сочи, ёши олтмишлардаги киши келди. Ўзбек тилини яхши гапираркан. Қанчага сотишин сўради. Аёл молининг баҳосини билмас эди, тасаввурга ҳам эга эмасди. Елка қисди.

— Қанча берасиз? — сўради уялиб. У бу матоҳни ҳеч ким олмайди, деган фикрга келиб қолган эди. Бу одам ҳам шунчаки, эрмак учун сўраяпти, деб ўйлаган эди.

— Учта буханка берсам бўладими?

Аёл шошиб қолди. Севинишини ҳам, куйинишини ҳам билмади.

— Озроқ қўшолмайсизми, — деди ҳар эҳтимолга қарши.

— Бўлса шу, бўлмаса...

Харидор кетишга чоғлангандай бурилди.

— Майли, майли, — деди шошиб аёл. — Олинг!

Бу яхудий киши заргар эди. Уруш бошланиб, уларга ўхшаганларга иш қолмагач, этиқдўзлик қилаётган эди. Жувоннинг қўлида шунчалар қимматбаҳо буюмни кўриб, ёнидан жимгина ўтиб кетолмаган эди. У билади, ҳозирда бунақа буюмларнинг қадри йўқ, лекин уруш тугаса бунинг баҳоси бўлмайди.

Буюмни уйига олиб келиб, деворга осиб қўйди.

У шу ерда уруш тугагунча осифлиқ турди. 1946 йилда ҳам ҳали очарчилик тугамаган, яшаш ўта оғир эди. Бунинг устига урушдан қайтаётган йигитлар иш тополмай сандироқлаб юрибди, ногирон бўлиб қайтганлар ҳам яшаш учун восита қидириб сарсон. Ҳаёт издан чиққандай, гўё.

Яхудий заргар секин-аста ўзининг эски ишига қайтмоқда. Одамлардан тилла йиғиб, ҳар хил тақинчоқлар ясаб сотмоқда, буюртмага ишламоқда. Унинг илгариги довруғи тикланаётган эди.

Заргар ярим кечаси қаттиқ оғриқдан уйғониб кетди, кимдир биқинига зарб билан урган эди. Кўзини очиб, ҳеч нимани кўрмади. Атроф қоронғи эди. Ниҳоят кимнингдир қўпол овози эшитилди.

— Тиллалар қани?

Заргар синчиклаб разм солиб, рўпарасида бир одам турганини кўрди. Ёнида яна биттаси, ўзининг эса қўллари ортга қилиб боғланган.

Нима дейишини билмай, ғудранди.

Шу пайт бошига мушт тушиб, кўз олдида олов чақнагандай бўлди.

— Тушунтириб гапир, — ўдағайлади овоз.

Кимдир фонусни ёқди. Атроф ёришди. Шунда заргар булар тўрт киши эканини, хотинини боғлаб, устига одял ташлаб қўйишганини илғади. У тирик, чамаси, ҳар-ҳар замонда қимирлаб қўяди.

— Тилла йўқ, — деди заргар.

У гапине тугатар-тугатмас, чаккасига яна мушт еди.

— Бор, бор, — деди шошиб заргар.

У билдики, булар билан ўйнашиш ортиқча. Ҳам таёқ еб, ҳам пулдан ажралгандан кўра, тиллаларни бериб, осонлик билан қутилган афзал, чамаси. Булар ҳеч нар-сасиз бу уйдан кетмайди.

— Қайда? — бақирди рўпарасидаги одам.

— Сейфда, — деди заргар. — Калити тортмада.

Заргар боши билан шкаф ва сейф турган томонга ишо-ра қилди.

Босқинчиларнинг бири бориб, калитни топди, сейфни очди. Иккинчиси фонус билан ёруғ қилиб, унга ёрдам берди.

Сейфда тилла кўп эмасди, ўнтага яқин эски, ҳар хил тақинчоқлар бор эди, холос.

— Кам-ку, — деди фонус тутган йигит. — Арзимайди...

Заргарнинг рўпарасида турган йигит ўрнидан турди, бориб, уларнинг қўлидаги тиллага боқди, ушлаб кўрди.

— Айтишганидан кам, — деди ҳафсаласи ўлиб.

— Балки бошқа жойга яширгандир, бизни алдаётган-дир, — деди бошқаси.

— Ҳозир аниқлаймиз, — деди бири ва заргарга яқин-лашди. — Қолгани қани?

— Шу! — деди заргар. — Бори шу!

Босқинчи шошиб унинг биқинига тўрт-беш марта тепди.

— Қани?! — яна ўшқириб сўради.

— Йўқ, дедим-ку! Бори шу эди... — заргар ялинган-дай гапирди.

Босқинчи яна тепишган чоғланаётган эди, уни ёнида-ги тўхтатди.

— Ана, деворда қилич турибди, шуни олиб, бирор жой-ини кесиб ташла, ақли кириб қолар.

Босқинчи деворда осифлиқ қилични олиб, қинидан чи-қарди ва заргарга яқинлашди.

— Шу қилични ҳам олишларинг мумкин, — деди зар-гар. — Бу жуда қиммат туради... Жуда...

Унинг гапига ҳеч ким ишонмади.

— Бизни аҳмоқ қиялсанми? Шу қиличми қиммат турадиган. Тўртта сирғани сейфга солиб, қўриб ўтирибсан-ку, қиммат бўлса, буни деворга осиб қўярмидинг? Биламиз сен хасисни. Ҳозир ё қолган пулларнинг жойини айтасан, ёки калланг узилади, танла!

Заргар билиб турибди, булар уруш кўрган йигитлар, ўлимни кўравериб, кўзлари пишган, этлари қотган. Булар учун тўшақдаги бир чолни ўлдириб кетиш ҳеч нарса эмас.

Нима қилишини билмади, бўлганда барча бойлигини буларнинг қўлига икки қўллаб топширган бўларди, жон азиз, ахир, лекин йўқ-да, ўша зорманда бойлик. Кимдир буларга нотўғри ахборот берган. «Заргар, жуда бой», деган. Ёки ўзлари шу тахмин билан келган.

Босқинчилар яна ярим соат шу ерда қолди. Лекин шундан ортиқ ҳеч нима топишолмади. Ниҳоят, кетишга қарор қилишди.

— Шошишимиз керак, — деди биттаси, қўни-қўшни эшитиб қолган бўлса, оқибати ёмон бўлади.

— Буларни нима қиламиз? — сўради бири тўшақда ўтирган заргарга имо қилиб.

— Бадтар бўлсин, — деди бири.

— Бу гап эмас, — деди бошқаси. — Ё бир ёқли қилайлик, ёки...

— Нима ёки?!

— Омон ташлаб кетайлик дейман.

— Таниб қолган бўлса-чи?

— Унда, унда...

Қўлида қилич тутган босқинчи заргар томон яқинлашди.

— Ҳай, ҳай, — деди бири орtdан. — Балки танимагандир... Юр, шу ердан сидирим кетайлик.

— Танимаган бўлса ҳам мелисага бориб, топтиради...

Қилич ушлаган йигит заргарнинг бошига борди.

... Эрталаб қўни-қўшнилари заргарнинг уйдаги воқеадан вофиқ бўли. Қиличнинг қини хонадан, ўзи эса кўча

четидаги ариқдан топилди. У жиноят қуроли сифатида далолатнома билан олинди.

Қилични кўриб, милиция бошлиғининг капалаги учди.

— Сал кам ўн йил бурун буни йўқ қилган эдик, яна қайдан чиқиб келди?

— Балки бошқадир, — деди жиноят-қидирув ходими. — Қилич ҳам тўппончага ўхшаган нарса-да, заводдан штампалаб чиқараверади.

— Қанақа завод? Қанақа штамп? Чаласавод, — бақририб берди бошлиқ. — Бунақа қиличлар битта бўлади. Уста ясаган буни. Ўшанда мен оддий милиционер эдим, ёш йигит эдим... Арабчани билганим учун бошлиғимиз ўқитиб кўрувди. Айтувдим. Мана, манави ёзувни минг йилдан кейин ҳам танийман. Кейин буни йўқ қилдик, деб акт тузишган.

— Ўшалар ҳам ҳозиргиларга ўхшаб ишлаган экан-да, ўртоқ бошлиқ, — деди ходим. — Акт қилиб, ўзи уйига олиб кетган бўлса керак.

— Қизиқ, — деди бошлиқ. — Ўшанда бу қилич тўғрисида бўлар-бўлмас гаплар эшитувдим. Хонникими, эшонникими экан. Ростдан ҳам бир сири борга ўхшайди бунинг.

Милиция бўлими старшинаси шу ерда ўтириб олиб, кеча синган стулнинг оёғини тўғрилаётган эди, бошини кўтариб, қизиқсиниб қиличга боқди.

— Сен ишингни қил... Буни заргарнинг қўлига қандай тушиб қолганини аниқла, — топшириқ берди бошлиқ жиноят-қидирув ходимига. — Ҳаммасини бил... Буни эса менга ташлаб кет, сейфга солиб қўяман. Яна бирор-та олғир илиб кетмасин.

Қилич бўйича далолатнома тузилган бўлса-да, унинг ўзи билан ҳеч ким қизиқмади. Чунки жиноят очилмаган, жиноятчилар топилмаган эди. У бошлиқнинг сейфида икки йилга яқин турди.

Милиция бошлиғи урушда қанташиб қайтган, анча асабий ва жаҳддор киши эди. Уруш жароҳатлари кўп

безовта қилар эди. Бир кун кечга яқин кўкрагида оғриқни ҳис қилиб, ходимини чақирди, бироқ у етиб келгунча оёқ-қўлидан жон чиқиб, қалтираб, полга йиқилди. Шу йиқилишда ўрнидан қайтиб турмади. Жони узилган эди.

Милиция бўлими старшинаси эртаси куни бошлиқнинг хонасини муҳрлаш учун келди ва шу ерда ётган калитлар билан унинг сейфини очиб кўрди. Бошлиқнинг оиласидан яширган пулими, олган пораларими яширилган бўлса, олиб кетаман, деган фараз нияти бор эди. Бироқ сейфда ўша, бир пайтлар ўзи кўрган, сеҳрлилиги тўғрисидаги гапни эшитган қилич ва қоғозлардан ўзга ҳеч нима чиқмади. Старшина қоғозларга қизиқмас эди, қилич тўғрисидаги гапни эса, ўшандан буён эслаб юрвди. Уни қўлига олиб кўрди. Нимадир жозибаси борга ўхшади. Кўнглида унга эгалик қилиш ҳисси уйғонди. Пойгақдаги оёқ артиш учун қўйилган шолчани олиб келиб, қилични унга ўради-да, хонани муҳрлаб, чиқиб кетди.

Старшина қилични уйига олиб кетди.

27

Эртаси куни барча ҳужжатлар тайёр эди. Гумондор ўз айбига иқроп бўлди. Шаҳарда шов-шув бўлган, аҳолини таҳликага солган жиноятлар фош этилди.

Жиноят-қидирув бўлинмаси бошлиғи Матмурод одамгарчилик қилиб, Фозининг онасига жавоб берди.

Энди ишнинг энг майда-чуйда расмиятчилиги қолган, холос: Фози билан Муҳаррамнинг кўрсатмаларини бир-бирига мослаштириш, айбланувчи билан бориб воқеа жойида тезкор-тергов ҳаракатларини адо этиш. Бу ҳеч кимни ўйлантираётгани йўқ, фақат Муродалигина ҳайрон, холос. Фози-ку, майли, барибир ўлимга маҳкум, бироқ уни айблайман, деб бир бечора жабрдийдани ҳам қаматиб юборишдан чўцияпти.

Ғозидан шаҳар чеккасидаги оилани ўлдирганлик тўғрисидаги иқрорномани Хонимқул ёздириб олган. Муродали ўқиб, бир ҳайрати минг бўлди: жиноятни тан олганига қарамай, у воқеани пойинтар-сойинтар баён этган. Сўзига қараганда, у Муҳаррам билан анчадан буён гаплашиб, учрашиб юраркан, ўша куни ҳам кечаси учрашув белгиланган эмиш. Бироқ кечаси борганда, қизнинг отаси тутиб, дўппослабди, шунда бунинг жаҳли чиқиб, бобойни қиличлабди, оиланинг бошқа аъзолари ҳам уйғонибди. Барчасини ўлдиришга тўғри келибди. Бор гап шу. Шундан ўзга ҳеч қанақа сўз йўқ.

Муродали бу қоғозларни бўлинма бошлиғидан олган эди.

— Қалай, — деди у мағрур. — Боплабдим, азамат. Ўзи шу Хонимқулга гап йўқ, биров қўрслигини айтмаганда, жиноят очишни билади.

— Йигитнинг иқрорини айтмаганда, ҳеч нарса маълум эмас-ку, — ҳайрон бўлди Муродали.

— Нима маълум эмас? — Матмурод ходимига ҳайрон боқди. — Сен овсармисан. Жиноятчининг ўзи иқрор бўлиб турибди-ку!

— Нима қиласиз, ўзингизниям, мениям алдаб, Матмурод ака, ўз гапингизга ўзингиз ишонмайсиз-ку. Бизнинг даврда жиноятни очишнинг энг осон йўли, гумондорнинг иқрори. Бироқ бу тўғри йўл эмас... Бу ишда очилмаган саволлар кўп.

— Масалан...

— Масалан, қизнинг отаси тўшақда ўлдирилган, ахир! Бундан бошқаям саволлар кўп — Ғози учрашувга борган бўлса, ҳовлининг қаерида турган? Қизнинг отаси уни қандай ушлаб олган? Оила аъзолари қайда бўлган? Ғози қилични қайдан олақолди? Ахир ҳеч ким учрашувга қилич кўтариб бормади-ку... Ростдан ҳам уйдан олиб борган бўлса, демак, атайдан қотиллик учун борган. Ҳозир йигирманчи йиллар эмас, кўчада қилич кўтариб юрилмайди. Умуман, ҳаммаси юзаки, деталлар аниқланмаган.

Матмурод ходимига олайиб қаради:

— Энди ука, биров яхши ишлайди, биров ёмон... Кўнгилни кенг қилиш керак, сенга ҳам бир кун омад кулиб боқади... Яхши ишлаётганнинг оёғидан чалишга уринмаслик керак. Бор детал мана шунда.

Муродалди англадики, уни тўғри тушунишмади.

— Мен ҳасад қилаётганим йўқ, бор гапни айтяпман.

— Биламан нимани айтаётганингни, бошиданоқ шу кизни қутқариб қолиш тарафдори эдинг. Бироқ қонун бировнинг шахсий томорқаси эмас, хоҳлаганингни қама-тиб, хоҳлаганингни олиб қололмайсан. Тушундингми?

Бироқ Муродалди бўш келадиганлардан эмас, икки оёғини бир этикка тиқиб, туриб олди:

— Бу ишнинг зўрма-зўракилиги кўриниб турибди, ёш болаям бир қарашда билиб олади. Жиноятчилар майли, ҳеч бўлмаса ўзимизни авайлайлик, ахир. Бунинг орқасидан ўлиб кетиш ҳеч гап эмас. Эртага бу тўқиб чиқарилган иқрорномаларни қандай мослаштира-сиз. Бунга-ям калла керак.

— Калла бор... — Матмурод тиржайди. — Лекин сен тўқиб чиқарилган, деб нотўғри гапирдинг. Ҳозир бунақа гаплар учун бош кетадиган замон, ахир... Бўпти, майли, менинг кўнглим бўш, агар шу жиноятдан анави кизни қуруқ олиб чиқсак рози бўласанми? Гапни чувалаштирмайсанми?

Муродалди лол: нима деяпти? Ҳозиргина қонун бировнинг томорқаси эмаслигини айтаётгудди, энди ўйинчоқ қилмоқчи?! Нега розилигини сўраяпти. Ахир, бошлиқ у-ку?! Демак сотиб қўяди, деб қўрқяпти... Ёки ростдан ҳам қиз билан Фозининг кўрсатмаларини бир-бирига чоғиштиришдаги қийинчиликдан чўчияпти.

— Қўйсангиз-чи, бунақа гапларни, менинг розилигим қайга борарди? Ҳақиқат бўлсин, деяпман, холос.

— Сенга нима керак ўзи? — сўради Матмурод.

— Ҳақиқат! Ҳақиқат юзага чиқса дейман, бегуноҳни қамаб юбормасак дейман, — деди Муродалди.

— Қанақа ҳақиқат тўғрисида гапиряпсан, кимнинг ҳақиқатини айтяпсан? Сенга ўхшаб ҳақиқат қидирганларнинг барчаси икки метр жойни эгаллаб, отамнинг ёнида ётибди... Шунча қамалиб кетаётганларнинг барчаси ҳақиқатни деб қамалаяптими? Ҳалиям нонни «нана» деб юрибсан, чамаси сен бола, — Матмурод пичинг қилди, сўнг жиддийлашди. — Сен, ошна, бир нарсани унутяпсан. Ички ишлар колхоз эмас. Бунда фидойилик кетмайди, жонбозлик ҳам. Фақат айтилганни бажариш керак. Тушундингми? Шу! Буйруқни бажариш! Ўйлашга, фикрлашга, хулоса қилишга сенинг ҳаққинг йўқ. Давлат сенга ўйлаганинг, фикр билдирганинг учун эмас, буйруқни сўзсиз бажарганинг учун ойлик тўйлайди. Буни ҳеч қачон ёдингдан чиқарма... Ўзинг бир пайтлар қамоққа тиққанларнинг ёнига бориб қолишни истамасанг, ёдингда тут!

— Одамлар-чи, уларни ким ҳимоя қилади? Қонун-чи қонун? У нима бўлади?

— Билмадим... Ўзингни ўйласанг-чи, сени ким ҳимоя қилади? Сени бу ерга ҳақиқатни аниқлаш учун эмас, топшириқни бажариш учун қўйишган, тушундингми? Бир нарсани эсингдан чиқарма, ука, бизнинг ишимизда ҳақиқат учун қатъиятлилик кетмайди. Шубҳа, гумонда қоласан, одамлар ўз манфаати учун куйиб-ёняпти, деб ўйлайди.

Муродалининг юрагига титроқ кирди. Ҳақиқат ҳам худди колхознинг ерига ўхшаб давлат ихтиёрида чамаси, бировнинг ўз ҳолича фойдаланишга ҳақи йўқ. Манфаатдан ўзга нарса тан олинмайдиган жамиятда яшаётганидан хўрлиги келди.

Унинг ўйланганини кўриб, Матмурод юмшади:

— Илгариям айтувдим, қўлингдан келса, ҳаммасини аниқлаб бер, деб. Бироқ ҳеч нарса қилмасдан, бировларнинг ишини йўққа чиқариб юрибсан. Бу яхши эмас. Майли, сенга икки кун муҳлат, унгача бу ҳужжатларни ишга солмай тураман, мабодо ҳақиқий жиноятчини ту-

тиб келтирсанг, унда қизни озод қиламан. Аксинча бўлса... Тақдирингдан кўр, бошқа тузукроқ қизга уйланишга тўғри келади.

Бошлигининг бу галати гапидан Муродали бир ҳайрон бўлди, бир ваҳимага тушди, бир уялди. Ҳар ҳолда, жиноят-қидирув раҳбари-да, қўл остидаги ходимнинг кўнглини пайқаган.

Муродални хонасига кетди. Дўппини ёнга қўйиб, барча воқеаларни бир бошдан қайта идрок қилмаса бўлмайдиган.

«Етти киши ўлдирилган, биттаси тирик! Қўни-қўшнилари ҳеч нарса эшитмаган!! Агар буларнинг тахмини тўғри чиқса, уларни Ғози қиличдан ўтказган бўлса, унда нега Муҳаррам қўлидан тутиб қолмай, бир чеккага ўтиб яширинди? Шарманда бўлишдан қўрққан ҳам дейлик, бироқ бу қиз ўз оиласидан ўз манфаатларини устун қўядиганга ўхшамайди. Демак, мантиқан олганда, оилани Ғози ўлдириши мумкин эмас...

Бу бошқа бировнинг иши дейлик. Ким ва нима учун? Талончилик ҳолати йўқ. Жиноятчи қочиб қолишни ўйламаган, нафрат билан учраган кишини қиличдан ўтказаверган, ҳатто жойида ётганларни ҳам... Дарвоқе, қилич! У қайдан пайдо бўлиб қолди? Қайдан келди. Йигирманчи асрда ким қилич кўтариб юрибди?

Жиноятнинг содир этилишига қараб, бир хулосага келиш мумкин — аламзада бўлган... Кимдан, ахир, булар саккиз киши эди-ку? Уч нафар болани ҳисобдан чиқариш мумкин, уларнинг бу қадар душманлари бўлиши мумкин эмас.

Биринчи навбатда, гумон отасига тушади. Энг кўп душман шунда бўлади. Бироқ на иш жойида ва на маҳаллада у ҳақда салбий фикр билдирилди.

Ўғил ҳақида ҳам шубҳали гап йўқ. Ҳатто қариндош-уруғлар ҳам ҳеч кимдан гумонланмади.

Оила аёлида душман нима қилсин? Бировга ёмонлик раво кўрмаган, остона ҳатлаб кўчага чиқмаган.

Муҳаррам — ҳали турмушга чиқмаган, тўй ҳақида гап ҳам бўлмаган, мабодо яхши кўргани бўлганда ҳам, ҳозирча алам олишни эмас, унга етишиш йўлини қидирган бўларди.

Дарвоқе, оилага янги келин тушган-ку!!!

Муродали юрагига игна санчилгандай, титради. Исмини нима дейишганди? Нозикми?

28

Старшинанинг Берди исми ўн яшар ўғли бор эди. Қилични уйига олиб келган заҳоти ўшанга кўрсатди. Бердига бу жуда ёқиб қолди. Отасининг қўлидан олиб, ўйнаб кўрди, кўнглида ғалати, тушуниб бўлмас бир туйғу пайдо бўлди: шарт кимнингдир бошини шу қилич билан узиб ташлагиси келди. Хаёлан ёнида турган отасининг бўйинини кўзлаб, уриб кўрди. Отасининг боши бир зарби билан жойидан думалаб кетадигандай туюлди. У ўзини шунчалар кучли ва бақувват ҳис қилдики, шу туйғунинг ўзиданоқ кўнглида қониқишга ўхшаш бир ҳис пайдо бўлди.

Берди қилични илк ушлаб кўрган заҳотиёқ унинг алла қандай сеҳри ва жозибаси борлигини пайқаган эди. Уни ушлаган кишини шайтон кўтарар экан. Кимдир қулоғи остида «ур, ур!», деб туради гўё.

Ота-бола шу ўтиришда қуролни томоша қилди. Лекин старшина ўғлининг кўнглидан нималар кечаётганини пайқагани йўқ. У ҳам кўплаб инсонлар каби менинг билганларимни бошқалар тушунмайди, менинг тушунганларим фақат ўзимгагина тегишли, деб ўйлайдиганлар хилидан эди.

Улар иккиси ўтириб қуролни томоша қилди.

— Ўғлим, — деди старшина Бердига. — Уйимизда қилич борлигини бировга айтма, билдингми?

— Нега?! — қизиқди Берди.

— Гуноҳ бўлади, — деди ўғлини қўрқитиб қўйишни

истаган старшина. — Бу сеҳрли қилич, дуо кетган. Бировлар билиб қолса, ўзимизга ёмон бўлади, тортиб олишлари мумкин. Умуман, бу қилич бошқага фақат бало олиб келиши мумкин, холос.

Старшина шу гапларни айтиб, ўзи ҳам кўрқиб кетди, юраги музлади ва ўзини алдаш учун қўшиб қўйди:

— Фақат... фақат уни сақлашни билмасанг!

Берди отасининг шу сўнгги гапини қонундай қабул қилди. Бир умр қиличнинг борлигини ҳеч кимга айтмай, сирлигича сақлади. Ҳато оиладагиларига ҳам кўрсатмади. Кейинроқ улғайиб, бу қурол нафақат сеҳрли ва жозибали, балки ўта қиммат туришини ҳам тушуниб етди. Унинг дастаси ва қинида кўп тилла ва қимматбаҳо тошлар ишлатилганини тушунди. Буни билгани сари отасига ихлоси ортиб борди. Бу инсон жуда ақлли бўлганига, болаларимга мерос бўлиб қолсин деб буни минг балолардан омон сақлаганини ва ўша, буни сақлаш тўғрисидаги гапи ҳам бежиз бўлмаганини англаб бормоқда.

У қилич азалдан ўзларига тегишли бўлганига ишонади. Ахир, отаси бунинг қайдан келиб қолганини ҳеч қачон айтмаган. Бир марта сўраганида, «ота-боболаримиз сарбоз ўтган, шуларники» деган эди. Шундан у қилич отамерос эканига ишонади. Буни ўзи ихлос қилган отаси бошлиғининг хонасидан ўғирлаб келганини хаёлига ҳам келтиролмади. Ахир, отасини илоҳий бир инсондай билади, шундай одам ўғрилиқ қилиши мумкинми? Йўқ!

Берди қиличнинг сеҳрлилигига ишониб ўсди, улғайди.

Уруш одамлари кўп яшамаётган эди, отаси тезда ҳаётдан кўз юмди. У етим бўлиб қолди, лекин отасининг ҳар бир сўзи, ҳар бир гапини қулоғига қўрғошиндай қуйиб олди. У ўзининг қиличи билан фахрланиб юрарди. Тарихидан хабари бўлмаса-да, барибир ардоқлайди.

Шу зайлда уйланди, бола-чақали бўлди. Тўнғич фар-

занди ўғил эди. Қилич тўғрисида ҳатто унга ҳам айтмади, хотини Ҳабиба эса, эски сандиқда латтага ўралган қилич борлигини биларди, лекин унча қизиқмаган. Эътибор ҳам бермаган. Чунки келин бўлиб тушганидан буён билади, у сандиқ тагида турибди. Шундан у ўзи учун сеҳрли эмас. Гўё шундай бўлиши керакдай, сандиқ тубида бир парча эски латтага ўралиб ётиши шартдай қабул қилади қилични. Унинг қонли ўтмиши борлиги, унга эга бўлган кимса борки, албатта қони тўкилганини билмайди ҳам. Яна биладики, эри ҳар-ҳар замонда, йилда уч-тўрт марта, кимдир хафа қилганда, алами келганда, ҳаётдан тўйиб кетганда сандиқ устидаги кўрпа-тўшакни ағдариб, қилични олиб, уни гилам устига қўйиб, соатлаб берилиб томоша қилади. Бўш уйда уни кўтариб рақсга тушгандай ҳар хил бўлмағур қилиқлари қилади. Илк бор кўрганида эрининг бу қилиқлар унга эриш туюлган эди. Кейинроқ эса кўникиб кетди.

Берди аканинг ўғли Умрзоқ йигирмага кириб, армиядан қайтиб келгач, пахта тозалаш заводига ишга кирди. Унинг ўзи эса кўп йиллардан буён новвойлик билан шуғулланади. Ҳанузгача отасидан қолган, эски кулбада истиқомат қилади. Топгани болаларидан ортмайди. Шунинг учун Умрзоқ армиядан қайтгач, орадан икки йил ўтиб, уни уйлантириш масаласи кўндаланг бўлиб қолганда, Берди ака нима қиларини билмай, довдиради. Йиғиб қўйган пули йўқ. Бир жойдан лўкка келадиган эҳтимоли ҳам мавжуд эмас. Шу пайтгача ёлғиз ўзи, оиласи яшаб юраверган экан, энди, қуда-андалик бўлиш олдидан ўйга чўмди. Ахир, энди бегоналар билан қариндошлашиш керак, уларнинг олдига ўзининг қабағаллигини, демакки, ожизлигини намойиш қилишни истамади. Бир чорасини кўриш керак.

Бу ўртада қиз томонникига совчи юборилган, икки ёш бир-бирига маъқул бўлган. Қиз томон ҳам рози. Тўйни бошлаш қолган, холос. Ортиқча ортга судраб

бўлмайди. Ахир, барибир бой бўлиб кетиш имкони йўқ. Бори шу!

Берди пул топиш имкониятларини қидираётган эди. Ўйлаб кўрса, қиличдан ўзга сотадиган нарсаси йўқ. Лекин отаси васият қилган эди, уни бегоналарга кўрсатиш мумкин эмас... Шу ўй уни кўпдан буён тўхтатиб турарди. Бироқ ниҳоят узил-кесил қарор қабул қилди — сотади.

Бу пайтда қудалар билан келишиб бўлинган, фақат тўй кунини белгилаш қолган эди, холос.

Бурун-сўғин қилич сотиб юрмаган одам, уни қайга олиб бориш, кимга кўрсатиш, қайдан харидор қидириш кераклигини билмайди. Бу замонда бунақа нарсаларнинг бозор ҳам йўқ, таниш-билишлари эса, ўзига ўхшаб камбағал. Уларга бунақа матоҳлар текинга ҳам керак эмас.

Бердининг билишича, бу замонда фақат тиш дўхтирларигина тилла билан қизиқади. Албатта, шундай буюмни тилласи учун сотиб юбориш увол, лекин унинг шундан ўзга чораси йўқ.

Берди ака таниш тиш дўхтири — Нурмаматнинг олдига борди.

Мижоз йўқ экан, Нурмамат уни бир хонага бошлаб кирди. Бу ердан алақандай дорилар ва куйинди ҳиди анқийди, бир чеккадаги столда куйган тахталар, майдаланган алебастр парчалари, қорайган гиштлар, газ балони ва яна алламбалолар сочилган. Бу ер кўпроқ тиш дўхтирининг хонаси эмас, темирчининг иш жойига ўхшаб кетади.

— Намунча, — деди ҳайрон бўлиб Берди ака. — Бу ерга нима бўлган?

— Сиз ҳар доим келадиган жой даволовчи врачнинг жойи бўлган, бу техникнинг иш жойи... Нозик таклиф бор, деганингизга шу ерга бошлаб келдим, ҳеч ким халақит бермайди. Хўш, нима дейсиз?

Берди атрофга боқди, ўйланди. Гапни нимадан бошлашни билмади.

— Менда бир товар бор эди... Шунинг сотмоқчи эдим...
— Неча грамм? — бирдан сўради Нурмамат. Унинг бу борада анча тажрибаси ошган, чамаси, ўйланиб ҳам, қўрқиб ҳам ўтирмади.

— Грамм?! Грамм нима қилади? Тортганим йўқ. Лекин қинисиз ҳам бир килодан оғир бўлса керак... Ҳар ҳолда қилич.

— Қилич? Уни бошимга ураманми? — Нурмамат ҳайрон бўлди. — Ёки унинг турган битгани тилладанми?

Шу гапни айтиб, Нурмаматнинг ўзи қўрқди.

— Турган-битгани эмас... Озроқ жойи... Тошлариям бор, жуда қиммат бўлса керак, шунча йилдан бери умуман ўзгармаган.

— Бизга тош керак эмас, ундан тиш ясаб бўлмаса...

— Шундай, эсдаликка олиб қўйилса ҳам бўлади, уни бузиш шарт эмас, — деди Берди ака.

— Эслаб юрадиган бошқа нарсаларимиз ҳам кўп, Берди ака, — деди Нурмамат. — Оғирлигини айтинг..

— Билмайман...

— Бўлмаса баҳоси қанча?

— Қиммат турса керак... Буниям билмайман.

— Нимани биласиз ўзи? Тилла сизга эчки эмас-ку, тўрта оёғи бор, дейилса сотиб олинаверадиган. Унинг софлигига, оғирлигига эътибор берилади, рангига қаралади. Олиб келоласизми? Кўрмасам бўлмайди.

— Қилични-я! — Берди аканинг капалаги учди. Ахир у уйларига келганидан буён ўша хонани тарк этмаган. — Кўчада битта-яримта мелиса ушлаб олиб, қамаб юборсинми?

— Бўлмаса нима қилиш керак? Кўрмасам савдолашолмайман-ку... Умуман менгаям ғалванинг кераги йўқ, ана магазинда нима кўп, тилла узук кўп, шуларни олиб, эритиб, тиш қилавераман, бежавотир.

Берди аканинг капалаги учди. Ягона харидори ҳам айниб қолса, яна кимнинг олдига ялиниб боради?

— Ўзингиз бизникига бориб, кўролмайсизми?

Нурмамат ўйланиб қолди. Уни тилла буюмлар ҳар

доим қизиктирган, бунинг устига тилла билан безатилган қилични кўриш иштиёқи кўнглида ўт олмоқда эди. Рози бўлди.

Эртага кечки пайт бориб кўрадиган бўлди.

— Зўр экан, — деди Нурмамат қилични кўра туриб.
— Дид билан безатилган. Қайдан олгансиз?

— Ҳа, энди, узумини е, боғини сўрама деган гап бор...
Боболардан қолган... Қанча дейсиз?

Нурмамат чайналди.

— Билмасам... Тортиб кўришнинг иложи йўқ... Текшириш керак... Ўзингиз қанчани мўлжаллаяпсиз?

— Беш минг сўм деяпман...

— Нима? — Нурмаматнинг капалаги учди. — Бу пулга бозордан яп-янги «Жигули» олса бўлади. Осонмикан шунча пулни топиш.

— Мен ҳам тўй қилишим керак-да, — ўзини айбдор санагандай гапирди Берди.

— Энди сизни тўй қиларкан, деб айтганингизга олавермаймиз-ку. Қанча туша оласиз?

— Ҳеч қанча. — деди Берди ака. — Отам раҳматли бунинг тошлари ҳам қиммат, девди...

— Тоши ўзингизга сийлов, — деди Нурмамат. — Менга фақат тилласи керак. Бошқасини ўзингизга олиб қолаверинг.

— Унда... унда... — ўйланди Берди ака. — Тўрт минг сўм берақол.

— Уч минг сўм, — деди Нурмамат.

— Битта тилла тангани беш юз сўмга олишган экан, бунга қара, — деди Берди ака. — Тўрт минг сўм, паст тушолмайман.

Нурмамат ўйланиб қолди.

— Бўпти, — деди ниҳоят. — Лекин ҳозирча бунча пулим йўқ. Бир-икки ойда тўплаб бераман.

— Мен тўй қиламан, деяпман-ку!

— Қариндош-уруғдан қарз кўтариб тўйни бошлайверинг... Қилични эса олиб кетаман.

— Э, бунақаси кетмайди. Мабодо йўқотиб қўйсанг, кимга арз қилиб бораман? Мелисага айтаманми? Олдин келишамиз, пулни олиб келасан, кейин...

Нурмамат дарров рози бўлди.

— Мана, йигирма беш сўм закатат. Ҳеч кимга сотиб қўйманг. Албатта, оламан.

У шундай деб яхлит, бели синмаган йигирма бешталикни чўнтагидан чиқариб, дастурхонга ташлади.

29

Тезкор ходим иккиланди — нима қилиш керак? Бор-э, деб жим ўтираверсами ёки қўлидан келганча ҳаракат қилиб, ишга аниқлик киритсами? Бундан унга нима наф, нима зиён? Ҳеч нарса аниқдолмаса, майли, лекин мабодо бирор янги гап билиб қолгудай бўлса, Хонимқул жим ўтирмайди.

Муродали таваккал қилмоқчи бўлди — йўқ иш учун эмас... Матмурод билиб айтган чамаси, бундан қандайдир манфаат кутяпти: қизга, ўша Муҳаррамга ачиняпти. Бир кўнгли шу қизга уйлангиси келади. Бир кўнгли эса шунчаки, барча яқинидан айрилган инсонни бунча хўрлаш яхши эмас, деб ўйлаяпти. Унинг ўзи ҳам етим ўсган.

Ўша, пешиндан сўнг бир келиб, сўраб-суриштириб кетгани — келинчак Нозикнинг хонадонида яна пайдо бўлганда қуёш ҳали ҳавони яхши қиздирмаётган, атрофда этни жунжиктирувчи изғирин эсарди. Бу сафар хонадон эркаги уйда экан. Бу баланд бўйли, қорачадан келган, анчадан буён кузалмаган мўйлови оғзининг ярмини ёпиб турадиган, кулча юзли, ёши қирққа яқинлашган, юзига озроқ ажин тушган, бақувват киши экан. Ўзини Ҳамид деб таништиради. Жиноят-қидирув ходими марҳума қизи тўғрисида сўраб келганини эшитиб, очиқ чехрасига тундлик соя ташлади. Чақирилмаган меҳмонни ичкарига бошлади:

— Бирор янгилик борми? — сўради йўл-йўлакай. — Қайси ярамас қилган экан бу ишни?

— Ҳозирча бир гап дейиш қийин, — мужмалланди Муродали. — Шуни суриштириб юрибмиз, албатта, топамиз.

— Топилса, менгаям бир оғиз шипшитиб қўйинг, илтимос.

— Нима қиласиз?

— Ўзим биламан, — Ҳамид ака капчадай қўлларини очиб олдинга чўзди.

Бу «шу қўлларими билан ўлдираман», деган маънони ифодаларди. Муродали тушунди ва қайрилиб, унинг юзига қаради. Нафрат уфуриб турибди. «Бу билса, ўлдиради», деган тўхтамга келди.

Қийин-қистовга қарамай, Муродали ичкарига кирмади, улар айвонда — қуёш кўзига ўтиришди. Бу ерга шамол тегмас экан, илиққина.

— Қизингизга бошқа жойдан совчи келган экан, бермабсиз? — тезкор ходимнинг биринчи саволи шу бўлди.

— Аҳмоқ бола эди, — деди Ҳамид ака. — Қизим бахтсиз бўлмасин, девдим.

Шу гапларни айтиб, унинг кўзлари йилтиллади. Бу ёш эди. Ҳамид ака меҳмондан уялиб, тескари қаради. Бошқа гапирмади, охирги гапи титраб чиқувди, йиғлаб юборишдан қўрқди. Муродали ортиқча савол бериш керак эмаслигини тушуниб, сукутга чўмди. Бироқ Ҳамид ака ўзини тутиб туролмади, пиқиллаб йиғлаб юборди, кўзидан дувиллаб оқиб келаётган ёшни уддалолмади, пиқиллаб бурнини тортди, капчадай катта ва қадоқ қўллари билан кўз ёшларини артди.

— Кечирасиз... Ҳеч кўниколмаяпман, — деди у овози хириллаб чиқаркан. — Қайга қарасам, кўзимга қизим кўринади. Ахир, ҳали у ёш бола эди-да... Содда эди, кийимга қизиқарди, чиройли кўйлакми, рўмолми олиб келсам, қувончдан қийқириб юборарди, ярим кун олдимдан нари кетолмасди... Шундай қизни... Чидолмаяпман...

Ҳовлида қийқириб, қувнаб юрганларини эсласам, ўзимни ўлдириб қўйгим келади... У ёқда нима қиляпти экан?!

Муродали хайрон, Ҳамид акага боқди. Сўнгги саволини тушунмади.

— Одамниям шундай ўлдиришадими?! — гапини давом эттирди пиқиллаб Ҳамид ака. — Нимага бунча шафқатсизлик, нимага бунча нафрат?!

Тезкор ходим индамай кутиб турди. Жабрдийда ота кўп гапирди, куйиб-ёниб сўзлади, кўз ёш тўқди.

— Сиз мелисада ишлайсиз, лекин айтиб қўяй, агар кимлигини билиб қолсам, давлат мени отиб ташласаям, шу қўлларим билан бурда-бурда қиламан...

— Кимдан совчи келган эди ўзи? — сўради ниҳоят Муродали.

— Шу ўлдирганми?!

— Нимага ваҳима қиласиз? Ким айтди шу ўлдирган деб? Бу шунчаки расмиятчилик учун керак, икки оғиз сўраб қўймасақ, раҳбарлардан гап эшитамиз. Биздаям тартиб бор.

— Хуррам деган йигитдан келувди... Отаси билан танишчилик жойим бор. Яхши оила эмас... Ўғлиям бозорда олибсотарлик билан тирикчилик қилади, деб эшитган жойим бор.

Муродали хонадондан чиқар экан, манави ўз ёғида ўзи қовурилаётган, икки дунёси қоронғилашиб бораётган эркакка ёрдам беришни истади. Лекин қандай?

... Бозор санжоблашган, пешин оққан эмасми, ҳамма уй-уйига шошади. Олиб келган нарсаларини сотганлар хурсанд, тўрва, халталарини қоқиб, уйга қайтляпти, сотолмаганлар олайиб, бўзариб ҳалиям жой-жойида ўтган-қайтганга илинж билан боқиб ўтирибди. Муродали кунда шунда олибсотарлардан сўраб-суриштириб, Хуррамни топди.

Кўзлари ичига тортиб, олайиб турган, ўрта бўйли, бақувват, камгап йигит экан. Иши битганми, ўзи тенги бир йигит билан чақчақлашляпти. Сўраб келган йи-

гит жиноят-қидирув ходими эканини эшитиб, кайфи-яти ўзгарди.

— Нозик деган қизни танирмидингиз? — саволни кўндаланг қўйди Муродали, улар иккаласи бир чеккага ўтгандан сўнг.

— Танирдим, — Хуррам бепарво гапирди.

— Шу қизга нима бўлганини биласизми?

— Эшитдим, келин бўлиб тушган жойида бутун оиласини ўлдириб кетишганмиш...

Йигит умуман ҳаяжонланмаяпти.

— Иккалангизнинг орангизда қанақа гап ўтган?

— Ҳеч қанақа!

— Қандай ва қачон танишгансиз?

— Бундан икки йил бурун, шу ерда танишиб қолувдим. Олма сотаётувдим... Кўзимга ёқиб қолиб, бир кило текинга берувдим. Кейин тез-тез келиб турадиган бўлди, исмини, манзилени, отасини сўрадим, айтди. Совчи юбордим, отаси кўнмади. Бор гап шу!

— Яхши кўрармидингиз?

— Яхши кўрардим!

— Уйланганмисиз?

— Йўқ.

— Яхши... — деди Муродали беихтиёр.

— Нимаси яхши? — Хуррам тушунмади.

— Ҳа, адашдим, сиз учун яхшимас, уйланиш керак эди, демоқчийдим... Сизнингча қизни ким ўлдирган бўлиши мумкин?

— Билмасам, у тушган оилани танимасам... мени бунга нима алоқам бор?

— Алоқангиз йўқ, шунчаки сўраяпман... Нозик келин бўлиб тушган уйни билармидингиз?

— Тўйга борувдим.

Хуррам ўйланмай, аниқ жавоб берган эди. Иккиланмади, довдирамади. Бу эса Муродалини ўзидан шубҳаланишга мажбур қилди: бу йигитнинг жиноятга алоқаси йўққа ўхшайди.

Сўнги саволни бериб, ортга қайтмоқни ният қилди:

— Қизнинг ўлганини кимдан эшитдингиз?

— Эсимда йўқ.

Йигит ҳар доимгидай совуққон. Бироқ бу Муродалига шубҳали туюлди. Киши қанчалар эътиборсиз бўлмасин, барибир етти кишининг ўлганини эшитганда бада ни жунжикади, бунинг устига ўзи яхши кўрган қизни, тўйида иштирок этган келинчакнинг ўлими эса қолиши керак. Ахир, ҳар кун эшителиётган одатий гап эмаску бу, унутиб юборилса.

— Наҳотки?! — Муродали ажабланиб унга боқди.

— Нимага ҳайрон бўляпсиз?

— Қизиқ-да, ростдан ҳам эслолмаяпсизми?

— Бунинг сизга нима қизиғи бор?

— Қизиқ-да, жуда қизиқ.

— Ундай бўлса... — илк бор Хуррам ўйланиб қолди.

— Ҳозир эслаб кўрай-чи... Ҳа-я, Норматдан эшитувдим, қовун сотадиган Норматдан.

... Муродали Норматни топди, кечпишар қовунларни машинага юклаётган экан, Муродалининг жиноят-қидирувдан эканини эшитиб, ранги оқарди, яқин кунларда содир этган номақбул ишларини бир-бир эслаб, «қай бири учун келди экан», деган хавотирга борди. «Олиб-сотарлигим учун қамаладиган бўлдим», деб хавотирга борди. Кўзи олайиб, ранги гезарди. Хуррам ўзини мана шундай тутганда, Муродали қўлига кишан солган бўларди. Бироқ бу гумондан холи.

Нормат саволни эшитгач бироз ўзига келди.

— Мен бу гапни Хуррамдан эшитувдим, — деди бамайлихотир у. — Тонг саҳарлаб бозорга чиқувдим, униси-буниси билан савдолашиб, қуёш икки терак бўйи кўтарилганда «деҳқончилик»ни тушириб, сомса егани тандирнинг ёнига ўтдим. Ёнимга Хуррам келиб, шу гапларни айтди. Ўзи у шунақа, бировнинг овқатига шерик бўлишни ёқтиради.

— Қайси кун эди?

— Адашмасам, катта бозор куни — шанбада эди... Хуррам «шу бутун кечаси» девди-да.

Муродали Хуррамнинг ёнига қайтиб борди.

— Нимага бир оғиз гапга ёпишиб олдингиз? — у хуноб бўлди. Жиноят-қидирув ходимининг бу аҳмоқчилигини тушунмаётган эди. Одам деганиям шунақа пасткаш, майда гап бўладими?

— Чунки ёлғон гапиряпсиз.

— Эсимда йўқ, деяпман-ку, сизга! Балки Нодирдан эшитгандирман...

— Униям топиб, гаплашаман, — деди бамайлихотир Муродали. — Манзилени айтинг.

«Кўр кўрганини, кар эшитганини қўймайди... бу ўларман энди тинч қўймайдиганга ўхшайди», деган хулосага борди Хуррам.

Муродали шу куни ярим кечасигача Хуррамнинг қўни-қўшнилари, танишларидан сўраб-суриштириб, у ўша жиноят содир этилгандан сўнг уст бошини янгилаганини билиб олди. Унинг қотиллигига ишонгандай бўлди. Энди орада бир масала бор эди, холос. Ўзига тегмагани учун қиздан аламини олмоқчи бўлгандир, майли. Келин-куёв ётган хонани ҳам билар, чунки тўйда бўлган. Лекин қандай қилиб у бутун оилани бир хонада ётишга мажбур қилди?

Тўғри ҳибсхонага бориб, соқчилардан Муҳаррам ётган хонани очиб беришни сўради.

— Нима учун ўша куни ҳаммаларинг бир хонага тикилиб олган эдиларинг? — томдан тараша тушгандай шу саволни берди у камерага кириши билан.

Муҳаррам кечалари сўроқ қилишларига кўникканми, ёки уйқусини йўқотганми, тезкор ходимга эътиборсиз қаради.

— Хонамизда танча очувдик, ҳаммаёғини шуваб, қури-тиш учун ичига олов ёқиб, тутун ва захлиги учун келиннинг хонасига бир оқшом тунаш учун ўтувдик.

Муродали бошқа сўз демади.

«Уларнинг бир хонада ётишини ҳеч ким атайдан уюш-тирмаган, бахтсиз тасодиф экан», — енгил тин олди у. Чунки қотил кимлигини энди аниқ билади.

Фақат бир масала очик қолмоқда — қилич масаласи? У қайдан пайдо бўлди? Хуррамнинг қўлида қандай пай-до бўлиб қолди?

Бу саволларнинг эса жавоби йўқ.

Эртаси куни пешинга яқин Муродали яна Хуррам-нинг ёнида пайдо бўлди.

— Гап бундай, — деди у бамайлихотир. — Ҳаммаси-ни аниқладим, сиз бу гапни Нодирдан эшитишингиз мум-кин эмас эди, чунки у билан пешиндан кейин учраш-гансиз, шу кун эрталаб эса Норматга бу жинойт ҳақида айтиб бўлган эдингиз... Демак, сиз менга ўша куни тонг-сахарда бу гапни кимдан эшитганингизни айтасиз ва ис-ботлаб берасиз, ёки жинойтни ўзингиз қилганингизни тан оласиз. Бошқа йўл йўқ.

Хуррам каловланди. Кўзларини чақчайтириб, Му-родалининг устига бостириб келди, бироқ тез ўзини ўнглаб олди.

— Менга олайманг, ҳамма айбни ўзингиздан қиди-ринг.

Хуррам нима дейишини билмай довдиради.

— Эслолмаяпман, — деди ниҳоят ҳовуридан тушиб.

— Қилични-чи, қилични қайда олдингиз? У ҳозир қайда?

Хуррамнинг кўзлари чақчайди.

— Қанақа қилич? Ҳеч нарсани билмайман.

Муродални бундан ортиқча ҳеч нарса сўраб билиб бўлмаслигини тушунди. Ҳозир буни қўлга олиб, бўлимга олиб борса ва ҳамкасблари айтишгандай «на-грузка» берса, ҳаммасини бир бошдан айтиб беради, лекин бундай қилишга имкони йўқ, ахир. У ёқда, бўлимда Ғози ўтирибди. Ҳамма жинойтни тан олиб, ҳаммасига имзо чекиб, бутун айбни бўйнига олган. Хуррамни етаклаб борса, уни, унга қўшиб, Мурода-

лининг ўзиниям орқасига тепиб, ҳайдашади. Қўлидан ҳеч нима келмайди.

Муродали индамай орқасига қайтди. У билади, бундай қилмаслик керак. Ҳозир бу имкониятини ишга солиб, гувоҳлар топади. Лекин Муродали буни қамамоқчи эмас. Биринчидан, Матмурод билан Хонимқул қарши чиқади, улар енгилганини тан олмайди. Бу ерда гап ҳақиқат, қотил ва қотилликда эмас, инжиқликда, орномусда, холос. У иккиси қарши турса Хуррамнинг айбини ўлақолса исботлолмайди. Иккинчидан, бу унга керак ҳам эмас. Хуррамни қамаганда нима ўзгаради? Ҳеч нарса. Ғози барибир отилади. Агар милиционер ўлдирилмаганда, шу бегуноҳ болани қутқариш учун ҳаракат қилса бўларди, бироқ энди бу ҳақиқат учун курашишнинг мантиғи йўқ. Бу ўз бошини сабабсиз, баҳонасиз, аҳмоқларча кундага қўйишдан ўзга нарса эмас.

Хуррам-чи, Хуррам жазосиз қолади-ку?!

Асло! Уям ўзига тегишлисини олади!

Муродали жиноят-қидирувдаги фаолияти давомида кўп жиноятларни фош қилди, кўпларни қамади. Бироқ барибир кўнглининг чеккасида шу ишидан қониқиш эмас, пушаймон ҳисси бўй кўрсатиб тураверади. Унга «ҳақиқат — совет қонунларининг ғалаба қилиши», деб уқтиришган. Бироқ ростдан ҳам бу адолат тантанаси бўлса, нега ҳар бир «иш»дан кейин кўнглида қоп-қора бир армон, тошдай офир бир ўй қолаверади?!

Бу сафар шундай йўл тутсинки, қонун ҳам бузилмасин, ҳеч ким норози ҳам бўлмасин, адолат ҳам тиклансин. Бу фикрни аллақачон, ҳали Хуррамни учратмасданок пишитиб қўйган. Муродали етти нафар бегуноҳ инсонни шунчалар хўрлаган, қадрсиз қилган нобакор эътиборга лойиқ эмас, унинг тақдири давлат миқёсида ҳал қилинмаслиги лозим, деб ҳисоблади. Унинг яшаш-яшамаслигини бир киши ҳал қилса ҳам бўлаверади, деган тўхтамга келган эди.

Энди, Хуррамнинг қотил эканига гумон қолмаганда шу фикрини амалга оширмақчи...

30

Нурмамат қилич анча қиммат туришини пайқаган эди. Қўлида эса тўрт минг сўм йўқ. Бировдан қарз кўтарай деса, шунча пулни берадиганни топиш мушкул.

Шунинг учун антиквар буюмлар билан шуғулланиб юрувчи Мирзоҳид исмли бир таниши билан гаплашмоқчи бўлди. У бунга одамлар эски тилла буюмларни олиб келса, менга бир кўрсатиб ол, қадимий бўлса, икки баробар нархига сотиб оламан, деган эди. Шундан иккаласи кўпдан буён ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Мирзоҳиднинг олдига пул сўраб борди. Бор гапни тунтирдди. У қиличнинг суратини кўрмай туриб, бир нарса дейиш қийинлигини айтди.

Нурмаматнинг рангли фотоапарати бор эди, Берди акага айтиб, қилични суратга олди ва тўрт бешта сурат қилиб чиқарди. Мирзоҳидга кўрсатди.

Мирзоҳид аввалига совуқонлик билан суратларни томоша қилди, сўнг бирдан қўлига заррабин олиб, томошага киришди. Нурмамат уни кузатиб турган эди. Билди, бу инсон пулга ўта ўч. Алдаши ҳам мумкин. Шундан англадики, қилич ростдан ҳам қимматбаҳо. Лекин аниқ нархи қанча бўлиши мумкинлигини Мирзоҳиднинг афт-ангоридан билиб ололмади.

— Қанча деяпти? — сўради суратни томоша қилишдан чалғимай Мирзоҳид.

Нурмамат бир-икки сония ўйланиб қолди:

— Ўн беш минг, — деди ниҳоят секин овозда.

Қиммат экан, дейдиган бўлса, ўн минг дедим, деб туриб оламан, деб ўйлаган эди. Мирзоҳид эса унинг нархига эътибор ҳам бермай томошада давом этди.

— Қанча дединг? — сўради ниҳоят бошини кўтариб.

Нурмамат пухта йигит, шу вақт орасида вазиятга баҳо бериб бўлган эди.

— Йигирма минг, — деди бемалол.

— Ўзингнинг ҳам нархингни қўшганмисан, ёки сўраётгани шуми?

— Шунча сўраяпти. Ўзимга йигирма фоиз оламан-да, хайрия ташкилотида ишламайман-ку.

— Қиммат, — деди Мирзоҳид. Лекин унинг кўзларидан бошқа маънони илғаш мумкин эди.

— Бори шу экан. Олсанг олдинг, бўлмасам бошқа харидор излашга тўғри келади.

— Кимда экан ўзи бу? — сўради Мирзоҳид. — Обориб кўрсат.

— Ҳо, — деди Нурмамат. — Бир сен ақлли, қолганлар аҳмоқми? Айтмайман! Бориб, ўзинг келишиб, менинг тегишимга ҳам эгалик қилмоқчимисан?

— Шундай де... — Мирзоҳид ўйланди. — Лекин бунча пулни топиш қийин... Туширарсан...

— Қанча бера оласан?

— Ўн минг сўм!

— Кўнмаса керак, — деди Нурмамат.

У биладики, Мирзоҳид ўн минг деяптими, демак буюм тўрт-беш баробар қиммат бўлиши мумкин. Бу анча туллак йигит, инсоф деган тушунча унга мутлақо бегона. Фойда бор жойда отасини ҳам танимайди. Шундан англадики, бу бекордан-бекорга шунча пулни айтмайди. Агар буюмнинг баҳоси ўнг минг сўм бўлганда бу икки мингдан юқорига кўтарилмаган бўларди.

— Кўндир, — деди Мирзоҳид. — Шунча пул кўчада ётмайди-ку, битта занглаган қилич учун ким шунча тўлайди?

— Занглаган эмас, — деди Нурмамат. — Бунинг устига тилла қопламаси бор... Тошлари-чи, тошлари?

Нурмамат бу танишининг олдидан ҳар ҳолда хурсанд бўлиб қайтди. Англаган эдики, буюм қиммат туради, жуда қиммат. Буни тушунган одамларни топиш керак, холос.

Орадан икки кун ўтиб, Мирзоҳиднинг ўзи қўнғироқ қилиб, савдо масаласи нима бўлаётгани билан қизиқди.

— Менга текинга ҳам керак эмас, — деди гап орасида. — Икки ўртада сен ҳам озроқ даромад қилган, ўша бечораларнинг ҳам қўли пул кўрсин, дейман. Биласан-ку, савоб деб юрган одамман.

«Ҳим, савоб деб юрганмиш, — ўйлади Нурмамат. — Сен умринг бино бўлиб бу сўзни биринчи марта ишлаётган бўлсанг керак».

Унинг бу гапи Нурмаматнинг кўнглида яна шубҳа уйғотди. Қиличга тезроқ эга чиқмаса бўлмайдиган.

Эртаси куни Берди аканинг уйига борди. Тезроқ қилични беришни талаб қилди, пулни эса кейин олиб келиб берадиган бўлди. Бироқ уй эгаси бунга кўнмади. У бу борада жуда қаттиқ экан. Нурмамат қилич қўлдан чиқиб кетишидан қўрқиб уйида бор пулни — саккиз юз сўм пулни олиб келган эди. Шуларни берди. Мабодо қилични бошқага сотиб қўйишса, беш баробар қилиб қайтариб олишини айтиб, қўрқитди.

Орада Берди ака укасидан озроқ, синглисидан озроқ қарз кўтариб, тўйни бошлаб юборди.

Тўйга Нурмамат ҳам келди. Яна бир бор қилич тўғрисида шипшиди, олиб кетмоқчилигини айтди. Берди аканинг жаҳди чиққан бўлса-да, ўзини босди, ахир, саккиз юз сўм пулини олиб қўйган.

— Қўрқма, шу мол сеники, — деди уни кўчага кузатиб чиқаркан. — Еб қўймайман. Эсимни таниганимидан буён сақлаб келаман, жин ҳам ургани йўқ.

— Қўрқяпман-да... — деди Нурмамат. Ўйлаб, бу одам нега қиличга бунча қизиқиб қолганимдан шубҳага бормасин, унинг қимматлигини билиб қолмасин, деган фикр билан қўшиб қўйди. — Биласиз, пулнинг юзи иссиқ... Бунинг устига шу буюмнинг материалидан тўрт-беш кишига тиш қўйиб бермоқни ваъда қилгандим, мижозлар хит қилиб юборди. Тилла узук оладиган пулни эса сизга бериб қўйганман.

— Менга фарқи йўқ, — деди Берди, пулнинг қолганини олиб келинг, бериб юбораман. Лекин насияга

бериладиган нарса эмас. Тушунинг. Агар жуда қис-
таланг бўлса, бирор парчасини кесиб олиб кетишин-
гиз мумкин.

— Эй, эй, хаёлингизга ҳам келтирманг, — Нурмамат-
нинг хаёли ўчди. Шундай буюмни расво қилиб қўйиш-
ларидан қўрқди. — Ҳеч нарсага тегинманг. Яна бирор
ақллиги учраб, тилласи, тошларини ўйиб олдирманг.

— Бизда унақа одат йўқ, — деди Берди ака.

Тўйдан кейин ҳам Нурмамат икки марта келиб, Бер-
ди ака билан гаплашиб кетди. Мижозларидан пул йиғи-
лишини кутаётган эди. Ҳа деганда улар ҳам тўламаяпти.
Ўзининг эски «Москвич»ини эса сотгиси йўқ. Қадрдон
бўлиб қолган. Бунинг устига шусиз ҳам битадиган ишга
таваккал қилмоқчи эмас.

Бир кун пешинга яқин Нурмамат ишхонада ўтирган
эди. Олов пуркаб, тилла тиш қопламасига ишлов беряп-
ти. Эшикни ичкаридан беркитиб олган. Тилладан тиш
ясаш тақиқланган. Шунинг учун милициядан келиб
қолишларидан қўрқди.

Эшик тақиллади. Нурмаматнинг нафаси ичига тушди.

— Ким?!

— Мен, Нодирман, — деди ташқаридаги одам. — Хо-
нага ўтиб кетаётувдим...

«Ўтиб кетаётган бўлсанг, ўтиб кетавер», — демоқчи бўлди-
ю, тилини тишлади. Бориб эшикни очди. Қўшни хонада
ишловчи болалар дўхтири Нурмамат ичкарига кирди.

— Эшитдингми? — сўради у сеҳрли қилиб.

— Йўқ! Нимани?! — Нурмамат унинг афт-ангорига
қараб, бир жиддий иш бўлганини англади.

— Шаҳар чеккасидаги бир оилани кечаси сўйиб ке-
тишибди. Буткул!

— Йўғ-э, — деди Нурмамат ҳиссиз бир оҳангда. —
Нега?

— Билмайман... Берди ака деганнинг оиласи экан...
Танисанг керак, бир-икки марта сенга тиш қўйдириш
учун келган эди... Кейин ҳам келиб юрганини кўрувдим.

Нурмаматнинг оёқ-қўли қалтиради. Бу нима деяпти? Нега ўлдириб кетади? Эси жойидами?

— Ким?! Берди ака?! Қайси?

Нурмамат бу инсоннинг гаплари хато бўлиб чиқишини истаган эди, бироқ ҳаммаси рост экан. Ранги оқариб, ўтириб қолди.

— Ҳаяжонланма, — деди Нодир чиқиб кетар экан. — Бўп туради-да, ёки қўйган тишингни пулини ҳали тўламаганмиди? Ундай бўлса, қарз қиёматга қолди.

Нодир чиқиб кетди.

Нурмамат нима қилишини билмай боши қотди. Шунча пули зое кетадиган бўлдимиз? Ким қилган бу ишни? Нима мақсадда? Қилич нима бўлади энди? У бефаросат қилични Нурмаматдан ўзга яна кимларгадир кўрсатганга ўхшайди...

У кўчага чиқди, телефон будкасини қидириб, ярим соат деганда топди ва икки тийинлик солиб, Мирзоҳиднинг ишхонасига қўнғироқ қилди.

— Эшитдингми? — деди шошиб.

— Нимани? — сўради Мирзоҳид.

— Ҳалиги... Берди аканинг оиласини сўйиб кетишибди...

— Шунга мен нима қилай? — деди Мирзоҳид. — Ким ўзи у Берди, деганинг?

— Ўша, қиличнинг эгаси эди... Энди қилич ҳам қўлдан кетди...

— Нима?! Қанақа қилич? Эсингни ебсан! Мен ҳеч нимани билмайман? Бердингни кўрганим ҳам йўқ. Ўзинг мени олиб бор, деганимда қизганган эмасмидинг, энди нега қўнғироқ қилиб, буни айтяпсан?

Нурмамат унга манзилни айтмаганини эслади. Дарвоқе, нега унга қўнғироқ қиляпти?

31

Муродала Ҳамид аканикига борганида кеч кириб, қоронғи тушган эди. Бу уйга танда қўйганини бошқалар кўрмагани дуруст...

— Ҳамид ака, — деб гап бошлади улар ичкарида, уй ёнида турганда Муродали паст ва сирли овозда. — Қотилни топдим... Маслаҳатлашгани келдим.

— Ким экан?!

— Айтаман, фақат... маслаҳатингиз керак... Қамаб юборсам бўладими?

— Давлат отадими?

— Билмадим... Балки отмас, ҳозир давлатга кўпроқ ишчи кучи керак.

— Унда исмини айтинг, ўзим... Шундай бечора қизимни ўлдирган тирик юрса адолатсизлик бўлади-ку!

— Айтаман, лекин ими-жимида қила оласизми?

— Қиламан!

— Бўлмаса бундай, шу ишни бажаргандан сўнг мен сизни, сиз мени танимайсиз, тушунарлими? — деди у жиноятчи кимлигини шипшигандан сўнг. — Ўлдирадиган бўлсангиз, қоронғида тинчитинг, унгача олдига умуман борманг, ҳеч ким сизни у билан кўрмасин, ўлдиргач албатта, ёнидан ҳамёни ва бошқа қимматроқ нарсаларини олиб кетинг.

— Нега?!

— Изни чалғитиш учун. Шундай қилсангиз, жиноятчини бошқа жойдан қидиришади...

— Тушунарли, лекин... лекин, — Ҳамид ака Муродалининг мақсадини тушунмади. — Сизга бунинг нима фойдаси бор? Ёки пулини келтириб беришим керакми?

— Қўйсангиз-чи... Мен воқеа жойда бўлганман, етти бегуноҳнинг қандай ўлдирилганини кўрганман... Шунинг учун...

Муродали тўлқинланди ва индамай ташқарига чиқиб кетди. У Ҳамид ака шу ишни бажариб, қўлга тушишидан қўрқмаяпти, ўзини сотишидан ҳам чўчимаяпти. Тан олмайди, ким исботлаб берарди? Ҳадиксирагани — бу ишни эплотмаслиги. Хуррамнинг тирик қолиши...

Эрталаб ҳафсаласизлик билан ишга келган Муродалини ваҳимали хабар кутиб турарди.

— Қайларда сандироқлаб юрасан, — деб унга бақирди эшик ёнида типирчилаб турган Абдиев. — Тонг-саҳарда яна бировни чавақлаб кетишибди.

— Нега?! Кимни?!

Абдиев саволга писандсиз қараб, яна кўча бошига тикилишда давом этди. Кимнидир кутяпти. Муродалининг ичи куйди? Кимни, ахир?

Ичкаридан Матмурод чиқиб келди.

— Айтсам ишонмайсан, — деди у Муродали билан кўришар экан. — Ҳалиги, шаҳар четидаги қотиллик эсингдами? Ўшанда келин болани ҳам ўлдиришган эди, эслайсанми?

Муродалиги ҳамсуҳбатининг мужмаллигидан ёрилиб кетгудай бўлди.

— Хўш, шунга нима қипти?

— Тақдирнинг номардлигини қара-да, ўша келиннинг отасини ўлдириб кетишибди!

— Нима? — Муродали ҳайрон бўлиб қолди. — Нега ўлдиради? Ким ўлдиради?

— Ҳовлиқмасанг-чи, — деди Матмурод. — Худди отангни биров пичоқлаб кетгандай гапирасан-а?

— Отамнинг нима алоқаси бор? Мен етимхонада катта бўлганман... Қотил топилганми? Бу иш қайда бўлган?

Муродалининг кўз олди қоронғилашиб кетди. Нима бўляпти? Нимага бундай бўп қолди? Ким ўлдирди уни? Наҳотки, Хуррам бўлса!? Унда... унда бу қотилликнинг бор гуноҳи унинг зиммасига тушадими?

Муродалининг оёқ-қўли қалтираб, жони чиққудай бўлиб, ўтириш учун жой қидирди. Уни синчиклаб кузатиб турган Матмурод ҳайрон.

— Сенга нима бўлди, мазанг қочдими? — сўради.

— Ҳозир, ҳозир ўтиб кетади, озгина грипп бўлибман, бош оғрияпти, — деди Муродали.

— Баҳона қилма, — деб ўдағайлади Абдиев. — Грипп касал эмас, тез Матмурод билан бирга воқеа жойига жўна. Касал бўлишга топган вақтингни қара.

Жиноят-қидирув ходимлари воқеа жойига жўнашди.

Тезкор-тергов гуруҳи воқеа жойида экан. Эксперт суратга оляпти, тиббиёт ходими ўликни кўздан кечиряпти, формадаги тўрт-беш қўриқлаш ходими одамларни қайтариб турибди, участка вакили уни-буни сўраб юрибди, бир тезкор ходим, чеккада ўтириб, нималардир ёзаяпти. Хуллас, иш қизғин.

Воқеа Хуррамнинг уйига буриладиган кўча чорраҳасида юз берган экан. Жасад шундайгина ариқ четида ётибди.

Муродалининг кўзи узала тушиб ўлиб ётган Ҳамид акага тушиб, эти жунжикди. Кўп бўлди, у ўликдан қўрқмайди, сесканмайди. Ўрганиб қолган. Бироқ бу одамнинг мана шундай ётишида бош айбдор ўзи эканини ҳис қилиб, юраги ёрилгудай бўляпти.

Билмайди бу хавотир бир бегуноҳ одамнинг ўлимида айбдорлигиданми, ёки бундан кейин, бор гап-сўз очилиб кетгудай бўлса, ҳолига маймунлар йиғлаши мумкинлигиданми? Ҳар ҳолда, у жуда ночор аҳволга тушиб қолган эди. Нега ўйламай шу ишга қўл урди ўзи?

Энди шуни ўйлаб, пушаймон қияпти. Ахир, ҳақиқатни рўёбга чиқариш фақат унга қараб қолганмиди. У мана шундай тарзда амалга оширилиши керакмиди? Энди анави ўлиб ётган инсоннинг бола-чақасига керакми шу ҳақиқат? Нима эди у аслида? Агар ёлғон ғалаба қилиб, бу одам тирик юрганда нима бўларди-ю, энди нима бўлди? Шу керакмиди уларга?

— Қотил ким экан? Ким қилибди буни? — сўради Муродали шу ердаги форма кийган участка инспектори ёнига бориб.

— Ким билсин? — елка қисди инспектор. — Ўлганининг шахсини зўрға аниқладик... Ҳамид деган киши экан. Одамларнинг айтишича, яқинда унинг қизиниям ўлдириб кетишган экан... Омади чопмабди бу одамни...

— Бирор далилми, улгими борми? — сўради Матмурод. Инспектор яна елка қисди:

— Ҳеч нима йўқ. Нимага ўлдирган, сабаб нима, билиб бўлмайди. Пичоқлаб кетибди... Ана, ариқ ичида ётибди.

Эксперт пичоқни суратга олиш билан овора экан. Муродали ёнига борди.

Англадики, бу пичоқни Ҳамид ака ўзи билан уйидан олиб чиққан, Хуррамга кучи етмаган, у қўлидан тортиб олиб, ўзини пичоқлаб ташлаган.

Хаёлига шу ўй келиши билан Муродалининг яна юраги музлади. Куни кеча ҳақиқат ҳақида куйиб-ёниб турган одамнинг энди мана бундай ўйлаши қизиқ... Қани кечаги адолатпарварлик? Қани ҳақиқатпарастлик? Ўз жонинг гаровга тикилган пайтда нега ҳақиқатни унутдинг?

Муродални ўзидан ижирғанди. Агар шу ишни ҳақиқатни деб қилмаганида, балки кўнгли унчалар қоронғилашмаган, ташвишга тушмаган бўлармиди? Лекин айнан ҳақ учун шу ишга қўл уриб, энди, ўз номи ўртага тикилган пайтда ёлғонни олқишлаб туриши қизиқ. Бироқ у қанчалар кўнгилчан, ҳақиқатпараст бўлмасин, аҳмоқ эмас, ўзига қарши ишламайди. Инсоннинг бир муқаддас нарсаси бор — уям бўлса ўзи. Шундай экан, унинг ўзига қарши ишламаслиги табиий ҳол.

Муродални шулар тўғрисида ўйланиб қолди. Нима қилиб бўлса ҳам бу жиноятнинг очилмаслиги чорасини қилиш лозим. Милицияга нима бўлди ўзи? Бу ерда жиноятни очиш эмас, фақат манфаат ҳимоясигина асосий нарса бўлиб қолдими? Лекин ўзга чора йўқ.

— Энди нима қиламиз? — ёнгинасидан Матмуроднинг дўриллаган овози эшитилди.

— Билмасам... — Муродали мужмалланди.

— Нима деб ўйлайсан, ким қилган бу ишни?

— Оддий босқинчилик, — деди овози титраётган Муродали. У ҳеч қачон гумонлари тўғрисида фикр билдира туриб, бу қадар қатъий гапиришга ҳаракат қилмаган. — Эрталаб бозорга бормоқчи бўлиб йўлга чиққан бўлса, пулини оламиз деб босқинчилар ташланган, пи-

чоқлаб, пулини олиб кетишган. Қимматроқ кийими бўлса, олиб кетишгандир...

Шундай деб Муродали жасадга боқди. Унинг чекка-роқда думалаб ётган эски телпаги, эгнидаги қора пальтосига боқиб, ўз фикридан ўзи уялди. Бироқ фикр айтилди, энди ортга қайтишга ҳожат йўқ.

Матмурод жасадга боқиб қолди.

32

Нурмамат нима қилишини билмайди, шунча пулга бекорга куйиб қолишни истамайди. Ўзидан кетгани майли, лекин уни қанча қимматга сотиши мумкин эди. Қанча даромад қилиши мумкин эди? У аллақачон ўзига тегиши лозим бўлган улушни ҳисоблаб, уни харажатлар сметасига қўшиб улгурган эди. Энди бу ёғи мана бундай — чалкашиб ўтирибди.

Бирор чорасини кўриш керак. Таваккал қилишга арзигулик пул, ахир. Қилишни қидириш керак!

Лекин кимдан? Нима деб қидиради. Бу ўз бошини сиртмоққа тиқиш билан баробар-ку!

Нурмаматнинг боши қотди. Бир кўнгли ҳаммасига қўл силтаб, ўз билганича, илгаригидай яшайвергиси келади, бир кўнгли, «нега аҳмоқ бўлиб қолиш керак. Шунча пулни қўлдан чиқариб юборавераманми? Аллақандай аҳмоқлар бурнимнинг остидан шунча пулни олиб кетса, ўтираманми лаллайиб?» Шунга ўхшаш хаёллар билан кескин ҳаракат қилгиси келади, таваккал қилмоқчи бўлади. Ё остидан, ё устидан. Йигит киши, ахир, таваккал қилиш учун яратилган-да. Лаллайиб, аёлга ўхшаб яшаб юрган билан бир иш бўладими? Ҳаётдан итнинг кейинги оёғидай бўлиб ўтиб кетиш мумкин.

Ҳаракат қилишни истайди, лекин қандай? Шунга билмайди. Кимдан сўраш керак? Номаълум. Агар ўша буюм милициянинг қўлига тушиб қолган бўлса, уни қандай олиш мумкин? Тушмаган бўлса, унда мили-

циядагилар ҳам уни қидираётган бўлади. Бунинг сўраб-суриштираётганини билиб қолишса, гумонга тушишлари аниқ. «Менга сотувди, шуни олишим керак», деса-чи. Унда «ўзинг ўлдиргансан», дейишлари аниқ. Ахир, иккиси ўртасида бўлган савдога ҳеч ким гувоҳ бўлган эмас.

«Исботлашолмайди, — деган қарорга келди ниҳоят у. — Мен бу ишга қўл урганим йўқ. Ўлиптими, бекордан-бекор, далил-исботсиз олиб бориб, қамаб қўйишмас. Мен пахта билан шуғулланмайман-ку».

Нурмамат қотилликдан икки кун ўтиб, таъзияга борди. Ўзича оиланинг яқин қариндошидай бўлиб, эртадан кечгача шу ерда ўтирди. Келган-кетганлар, шу ерда ўтирганлар билан гаплашди. Лекин ўзини қизиқтирган маълумот топилмади. Билгани оила қилич билан чопилган. Жиноят қуроли эса ҳали топилмаган. Оиланинг бўй етган қизи жиноятни содир этишда гумон қилиниб қўлга олинган.

«Бирор ўйнаши билан келишиб, шу ишга қўл урган бўлса керак, — деган хаёлга борди Нурмамат. — Ёки жиноятчилар қизнинг соддалигидан фойдаланиб, ўзини яхши кўрсатган қилиб, кўнглига йўл топиб, қилгандир бу ишни. Лекин бундай бўлганда қиз алақачон уларни сотиб қўйган бўларди-ку. Аниқ, айтиши керак эди. Чунки ўз ота-онасини ўлдирганларни яшириб ўтирмайди». Ким қилган бўлса бу ишни? Қилични қайга яширишган?»

Нурмаматни шу саволлар қийнайди, ўйлайвериб, боши қотган. Ҳатто милициядагилардан-да кўпроқ ўйлаётган бўлса керак.

Нурмамат барча маъракаларда қатнашаётган эди. Кўп қўни-қўшнилари уни Берди аканинг яқин қариндошилигига ишониб ҳам қолди. У барча ишларидан дерли воз кечган эди. Омад шунчалар яқин келиб, тўсатдан ундан юз ўтирганига ишонмаётган эди. Бунақа бўлиши мумкин эмас, ахир.

У Субҳон билан келишиб қолди. Иккаласининг гапи жуда қовушаётган эди. Кўп янгиликларни шу орқали билиб олмоқда. Ҳар ҳолда у ҳар кун шу ерда, оила атрофида нима гап бўлапти — ҳаммасидан хабардор.

— Қилич топилмадими? — сўради бир маърака чоғида иккаласи дарвоза ёнида ўтиришганда.

— Топилмаган чоғи, — деди Субҳон. — Мелисалар ҳеч нима демайди... Сиз қилич дейсиз, ҳали асл қотиллар ҳам топилмаган.

— Қиз ҳали қамоқдан чиқмадими?

— Йўқ, менимча қотил топилса топилди. Эмасам шу қизни уларнинг ўрнига отиб юборишса керак.

— Жуда унчаликка боришмас, — Нурмамат эътиборсиз гапирди. Уни қизнинг отилиш-отилмаслиги қизиқтирмайди.

— Ана, ҳозир ҳаммани қамаб ётишибди-ку. Буларга план тушган бўлса керак-да, бир йилда шунчани қамайсан, шунчасини отасан, деб.

— Майли, — деди Нурмамат секин. — Сиёсатга аралашмайлик. Ҳамманинг боши ўзига азиз... Кўпдан бери сиздан сўрамоқчи бўламан, қўшнингизнинг бир қиличи бор эди, шуни кўрмаганмидингиз?

Субҳон Нурмаматга ўтирилиб боқди.

— Ҳеч эслолмайман Берди аканинг қиличи борлигини. Шунча йиллик қўни-қўшни бўлганмиз... Бирор марта гапирмаган, кўрсатмаган. Қанақа қилич экан?

— Эски қилич... жуда эски... Шуни менга совға қилган эди, кейинроқ олиб кетаман девдим... Уйидан топилмабди. Қайга кетган бўлса...

— Эски бўлса... Билмадим... Бу кишининг отаси милицияда ишларди, шундан қолган бўлса керак... Бирор жойга ташлаб юборган бўлса керак-да.

Субҳон шундай деб, бирдан баланд овозда деди:

— Ҳалиги, буларни чопган қилич бўлмасин яна?

Нурмамат атрофга олазарақ боқди.

— Секин гапиринг, ҳозирги замонда ортиқча бир оғиз

гап учун қамаб юборишяпти. Айниқса, бу ишда. Ўзи мелисалар кимга тармашишни билмай турибди. Шу ҳақда бирор нарса биласизми?

— Билмайман, — елка қисди Субҳон. — Эшитмаганман.

— Таниш-билишлардан, Берди аканинг қариндошларидан бир суриштириб кўринг, илтимос.

Субҳон бу ғалати илтимосдан ҳайрон. Савол назари билан суҳбатдошига боқди. Нурмамат изоҳ беришга мажбур бўлди:

— Айтдим-ку, менга сотган эди, кейинроқ олиб кетман, дедим. Мана, энди тополмаяпман...

— Қанчага сотган?

Нурмамат унга ялт этиб боқди. Пулини айтиб бўлмайди, ахир. Ортиқча ҳар қандай маълумот охир-оқибатда ўзига қарши ишлаши мумкин.

— Сотган-да, — деди оҳиста. — Нархини нима қиласиз?

— Ҳеч балога тушунмаяпман, — деди Субҳон. — Бу, албатта, ўзингизнинг ишингиз, лекин шунча одамни ўлдирган қуролга даъвогарлик қилишингиз дуруст эмас. Мелисалар изингиздан тушиши мумкин. Бекордан бекорга қурбон бўлиб кетманг. Шусиз ҳам бечора қизалоқ қамоқда ўтирибди.

Нурмамат бирдан ҳушёр тортди. Ростдан ҳам бу боғриб, оғзидан гуллаб қўйгудай бўлса, омонлик бўлмайди.

— Энди... — деди чайналиб. — Сиз ўзимизга яқин одам бўлганингиз учун айтдим-да, бўлмасам ўлишманми гапириб... Бировга «гуллаб» қўйманг... Фақат, барибир секин-аста суриштириб кўринг, бир ердан дараги чиқиб қолар... Озроқ чиқимдор бўлишга ҳам розиман... Тушундингизми?

Субҳон анграйиб қолди. Бунинг гапларини умуман тушунмаётган эди. Бу нима хоҳлайди? Қилич нега керак бўлиб қолди бунга? Ўзи ким бу, аслида? Оиланинг яқини бўлса, Бердининг ўртоғи бўлса, нега илгари кўрма-

ган? Нега шунчалар яқин экан, ўзи суриштирамайди ўша машъум қилични? У орқали иш қилмоқчи бўляпти эканми, демак, бир балоси бор! Демак, у ўзи айтаётгандай бу оилага яқин эмас. Шундай бўлганда ўртага буни суқишга ҳаракат қилмасди. Жуда яқин бўлган тақдирда ҳам, буни ўртага соляптими, демак, бир балоси бор! Демак, ўша қиличнинг, наинки қиличнинг, шу жиноятнинг бунга қандайдир алоқаси бўлса керак!

«Мелисадагиларга секин шипшиб қўймасам бўлмайди, — деган тўхтама келди Субҳон. — Кейинроқ менга шу гапларни айтганини мелисадагилар эшитиб қолса, жиноятчининг шериги, деб қамаб юборишади. Шу зарурми менга?»

33

Абдиев буткул ўзини йўқотиб қўяр даражага келган эди. У бўлимга келгандан буён шаҳарда бирин-кетин офир жиноятлар содир бўлаётган эди.

— Ўртоқ бошлиқ, бир қўй сўйиб, худойи қилиб юбориш керак, — деди эрталаб унинг хонасига кирган старшина, гап топган киши бўлиб, бошини чангаллаб турган Абдиевга.

— Нима? — Абдиевнинг жаҳли чиқиб кетди. — Нима дединг? Ўзингни худойи қилиб юбормай! Шуям гапми? У ёқда ҳар кун битта одамни ўлдириб кетишяпти, бу ёқда мелисалар бўлса, худойи қилиб, жиноят очмоқчи! Шу даражага келиб қолдиларингми? Бу сенларга мачит эмас, ички ишлар бўлими!

Абдиев сиёсий ишлар бўйича ўринбосари Қулман комиссарни чақириб, ярим соат милиция ходимларнинг сиёсий онги пастлигини айтиб, дўқлади. Сўнг Матмуродни ҳам чақирди.

— Мачитга қўй сўйдингми? — сўради кесатиб ундан.

Матмурод уни тушунмади. Нима дейишни билмай бир Қулманга, бир бошлиққа боқди. Елка қисди.

— Нимага гўнг титган хўроздай жимсан? — Абдиев ўдағайлашда давом этди. — Мачитга қўй сўймасанг, жиноятни қандай очасан?

— Бошқа йўллари бор, — деди мужмаллик билан Матмурод. У ҳали бошлиқ ўзидан нима истаётганини тушунмаётган эди. Ростдан ҳам қўй сўйиш керакми, йўқми, тушунмаяпти.

— Йўллари бўлса, кўринглар-да, нимага сўлжайиб юрибсанлар? — Абдиев ўшқирди. — Сенларни деб гап эшитиб юравераманми? Яна неча кун муҳлат берай жиноятларнинг ҳаммасини очишинг учун?

— Энди... — Матмурод мужмалланди. — Билмасам... Бир нарса дейиш қийин... Ишляпмиз.

— Ишлаётганинг йўқ... Сенлар лаллайиб юрибсанлар, қотил бўлса одам ўлдиришда давом этяпти... Шаҳарда маняк пайдо бўлганини биялпсанми, йўқми? Бунинг учун сен билан менинг бошим кетишини-чи, тушунасанми? Сенга уч кун муддат, жиноятлар очилса-очилди, бўлмаса «мени қамоққа олинглар, ўз вазифамга совуққонлик билан қарадим», деб ариза ёзиб келасан, ишингни прокурорга ошираман. Билдингми, уқдингми? Қишлоқ хўжалигида тўрт кило пахта учун қамаяпмиз, сен бўлса шунча одамни ўлдириб кетган қотилни топганинг йўқ. Отиш керак сени... Хизмат вазифасини бажаришда совуққонлик қилганинг учун қамаласан.. Билиб қўй, сен билан ўйнашаётганим йўқ. Гапим — гап! Уч кун муддат! Яна кимнингдир ёстиғи қуримасдан, қотилни топиш керак. Агар шаҳарда яна бир киши ўладиган бўлса, ўз қўлларим билан бутун жиноят-қидирув ходимларини бўғиб ўлдираман, тушундингми? Биринчи сендан бошлайман... Энди бор, ишла.

Абдиевнинг жазавага тушишига сабаб бор. Бугун уни «тепа»га чақиритган, роса тузлашган бўлса керак. Шундан захрини кимга сочишни билмаяпти. Шундан, ўзи боя у ёқдан эшитиб келган гапларни битта қолмай, оқизмай-томизмай буларга айтди.

Матмурод чиқиб, ўз ходимларини йиғди. Бор гапни оқизмай-томизмай уларга етказди.

Муродали бошини чангаллаб ўтирибди, нима қилсин, қандай ҳаракат қилсин? Нима қилса ўзининг оёғига болта урмайди. Жиноятчининг топилмагани ёмон, лекин у топилса ҳам унга яхши бўлмайди-да.

Қўни-қўшнилар билан яна бир бор суриштиришни лозим топди. Ёдларига бирор гап тушган бўлса, айтиб қолар. Ёки илгари ёлғон айтишган бўлса, яна бир бор сўраб чиқиб, олдинги кўрсатмалари билан солиштиради, ва ким ёлғон гапираётганини билади, қўяди. Кимки ёлғон айтаётган бўлса, демак, ўша ниманидир яшираётган бўлади.

Шу фикр билан Муродали қотиллик содир этилган жойга борди. Уни-буни сўради.

— Кечирасиз, — деб унга яқинлашди бир киши. — Сиз мелесада ишлайсизми? Мен Субҳонман, ўша куни сизларга хабар берган мен бўламан...

Муродали унга синчиклаб разм солди.

— Қулоғим сизда, — деди унга бир одим яқинлашиб. — Нима демоқчи эдингиз?

Унинг атрофга аланглаётганидан англаган эдики, бу нимадир муҳим гапни айтмоқчи. Муҳимлиги ҳам майли, аланглашидан, кўзларининг жаврашидан билинадик, сирли гап. Одамлар билмайдиган бир хабар. Шундан Муродалининг қулоғи динг бўлди. Сухбатдошининг тирсагидан тутиб, чеккага бошлади.

— Юринг, чеккароқда гаплашайлик, биров халақит бермасин.

Улар йўл четидаги ариқ лабига ўрнатилган ўриндиққа келишди.

— Гапиринг, — деди Муродали. — Нимани айтмоқчи эдингиз?

— Мен ўша кундан бери кузатиб юраман... Шу, қўшниникига келаётганларга разм соламан-да... Кеча бир йигит келди...

— Ким?

— Тўғриси, кимлигини билмайман. Отини Нурмамат девди.... Умуман, у йигит ҳамма маракаларга келади. Энг яқин қариндошидай тутади ўзини. Лекин...

Субҳон жимиб қолди. Муродали унга боқди, гапнинг давомини кутди, лекин у чуқур ўйга толган эди.

— Хўш, — деди Муродали. — Кейин-чи?

— Ҳа, кейинми? — Субҳон ўзини ўнглаб, гапида давом этди. — Менимча, у бу уйдагиларнинг ҳеч бирига қариндош эмас, улар буни танимайди ҳам. Кеча сўраб кўрдим, бирортаси билмайди... Раҳматли Берди аканинг яқин ўртоғи бўлмаса, билмадим...

— Так, — деди Муродали.

У ҳали бу ахборотнинг ўзи учун қизиқ жойи борми, ё йўқми билмайди. Ундан қандай фойдаланиш мумкин — хаёлига ҳам келтиргани йўқ, шунинг учун ортиқча гап қилмай, жимиб қолди.

— Нега бўлмасам у барча маъракаларда қатнашяпти? — сўради Муродали.

— Йўқ, уни назарда тутганим йўқ, — деди Субҳон. — Қизиқ томони, ўша йигит «Берди аканинг уйида бир қилич бор эди, менга сотувди, шуни топишда ёрдам бериб юборинг, пулини тўлайман» деяпти. Шунга ҳайрон бўп турибман.

— Қилич?! — Муродали ҳайрон бўлди. — Қайдан биларкан уни? Қанақа қилич экан?

— Билмайман. «Менга сотган эди», дейди... Ўйладимки, сизларга қизиқ бўлса керак... Мабодо жиноятни ўша йигит қилган бўлса, мени ҳам айблаб юбормасаларингиз, деб айтяпман буни.

— Неча пул берган экан? — сўради Муродали.

— Айтмади, — деди Субҳон. — Лекин қамалиб кетишдан ҳам қўрқмай, жиноят қуролини қидириб юрган экан, демак? кўп пул берган...

— Фикрингиз тўғри, — деди Муродали. — У ҳақда яна нималарни биласиз?

— Бошқа ҳеч нимани билмайман...

— Қайдан топсак бўлади уни?

— Буниям билмайман, лекин эртага ис куни, келиб қолса керак. Шу пайтгача бирорга ҳам исни ўтказиб юборгани йўқ.

Муродали ўйланди.

— Фақат сиздан бир илтимос, — деди Субҳон ялингандай бўлиб. — Орамизда бўлиб ўтган гап-сўзларни ҳеч ким билмасин, ҳатто ўша йигитнинг ўзи ҳам. Қўрқаман, шунча одамни қиличлаб кетганлар битта мени омон қўярмиди...

— Қўрқманг, ҳаммаси ими-жимиди бўлади.

Муродали унга ваъда бериб, ортга қайтди. Унинг билгани? демак, қилич ростдан ҳам бўлган. Бунинг устига Берди аканинг уйида бўлган. Балки айнан ўша буюм учун ўлдиришгандир бутун оилани? Жуда мумкинга ўхшаяпти, ахир? одамлар фош бўлишидан ҳам қўрқмай ҳаракат қилипти-ку. Демак, шунча одамни ўлдиришга арзигулик бўлган ўша матоҳ. Балки бу Нурмамат деганлари ғирт аҳмоқдир. Бўлмаса? ўз бошини мана шундай қилиб сиртмоққа тиқиб бермас! Чунки ўша жиноятни Хуррам содир қилганига юз фоиз ишониб юрган эди-ку. Бунда Нормамат деганлари нима қилиб юрибди? Энди гумон Хуррамдан, яъни номус масаласидан олиниб, қиличнинг ўзига, яъни моддий манфаатдорлик масаласига тушадиган бўлдимми? Бундан чиқадики, бечора ота бекордан-бекорга ўлиб кетдимми? Агар бу ишга Хуррамнинг алоқаси бўлмаса, Ҳамид акани нега ўлдирди? У билан келишиб қўя қолса бўлмасмиди? Ёки милициянинг гапига қаттиқ ишонган Ҳамид ака гап-сўзсиз ташланиб, гаплашишга имкон қолдирмаганмикин? Ниҳоят? кучи етмай, ўзи қурбон бўлдимикин?

Муродали буткул ўйда қолди.

У бир томонда Хуррамни қандай қўлга олишни билмайди, умуман уни ушлаш керакми ёки очилмай қолиб

кетгани дурустми шу қотиллик. Ёки бирортасининг бўйнига қўйиб юборсами? Қай бири дуруст?

У ўзи билмаган ҳолда, катта бир ўйин бошлаб қўйганини энди-энди тушунапти. Ҳақиқат қиламан деб, бошини катта бир галвага тикди. Энди бундан чиқиб кетишнинг умуман имкони йўқ, чамаси. Охир-оқибатда бу ўйин унинг ҳам ҳаётига зомин бўладиганга ўхшайди.

Бечора отага нисбатан жабр қилганини энди тушунапти ва энди билиптики, бир кишининг ҳақиқати ҳали ягона ҳақиқат эмас экан. Субъектив қараш билан бунақа масалаларни ҳал қилиб бўлмас экан.

У ўзининг хатоларини тушунди, лекин бу билан кўнглига енгиллик кираётгани йўқ-да. Бир инсоннинг ҳаётига зомин бўлди, энди шу ўй билан бир умр яшаши керак. Қандай?!

Муродали бўлимга келди.

Хонасида ўтириб, Хуррамни тутишга қарор қилди. Ўз айбини қисман бўлса-да? шу орқали ювиши мумкинлигини тушунган эди, балки шу билан виждон азобидан қутилар. Эҳтимол? уни тутганидан кейин кўнгли баптар қоронғиликка чўмар. Энг асосийси, Хуррам орқали, ўзи режалаштирган ўша аҳмоқона ишлар очилиб кетиши мумкин. Ана унда ҳолига маймунлар йиғилайди. Балки ҳеч нарса юзага чиқмай, бу ишга унинг аралашиб қолганини биров англамас... Билиб бўлмайди. Лекин, ҳар ҳолда, шундан ўзга чораси йўқ. Нурмаматни эса эртага эрталаб топади. Гаплашиб кўради ва шунга қараб иш тугади. Ҳозир эса, бўлимга бориб, Хуррамни тутиш керак, шу орқали жинойтлар очилиб кетади. Ана унда Нурмамат билан қизиқишнинг ўзи ҳам ортиқча бўлиб қолади. Балки булар иккиси шерик бўлгандир.

Нима бўлганда ҳам, Муродали бу жинойтларнинг таг-тутига етмаётган эди.

Ички ишлар бўлимида жиноят-қидирув ходимларидан ҳеч ким йўқ экан. Муродали хонага кириб, жойига ўтирди ва раҳбарларга айтиладиган гапларни режалаштира бошлади.

Орадан ярим соатлар ўтиб, Матмурод келди.

— Нима гап? — сўради умид билан. — Бирор янги гап топдингми?

У Муродали «янгилик йўқ» деса, уришаман, деган ўй билан шайланиб турган эди, бундай бўлмади.

— Бир хабар бор, — деди у оҳиста. — Нима десам экан... Жиноят очилиб кетиши мумкин...

— Нима экан?! — шошилиб сўради Матмурод.

— Болаларнинг айтишича, Хуррам деган йигит қилган бўлиши мумкин экан бу ишни.

— Қайси болалар? — ҳовлиқиб сўради Матмурод.

Унинг хаёлига илк урилган савол шу бўлди. Ахир айтилган «болалар» гапига ишонса бўладиганми, ёки кўчанинг вайсақи кишиларими, шуни билиш керак-да.

— Айтолмайман, — деди Муродали. — Ўзимнинг йигитларим... Биласиз-ку! Сизга ким гапирганининг нима аҳамияти бор?

«Ана, бошланди, — деб ўйлади ичида. — Буларга жиноятнинг очилиши муҳим эмас. Муҳими — ким нима дегани».

Матмурод бу борада ортиқча савол бермади.

— Қандай қилиб? — сўради Матмурод.

— Буням билмайман, лекин ўша содир этган бўлиши мумкин экан.

— Қайдан топамиз уни? — сўради яна Матмурод.

— Уйини сўраб билдим...

— Бўлмаса юр, бошлиққа айтиб чиқамиз. Кейин қўлга олиш учун борамиз. — шошди Матмурод.

— Қўйсангиз-чи, — деди Муродали. — Ҳозир айтиб

қўйсак, гапни кўпайтириб юборади. Биласиз-ку, ишимизнинг нозик томонларини билмайди, бутун дунёга жар солиб юборади. Оқибатда жиноятни у қилмаган бўлиб чиқса, биз балога қоламиз. Шунинг учун ўзимиз имижимида бориб, ушлаб қайтамыз. Кечаси билан «нагруз-ка» берсак, мулла минган эшақдай бўлиб, бор гапни бўйнига олиб турибди-да.

Муродалининг гапларидан Матмуроднинг оғзи ланг очилиб қолди. Йўқ, ҳайрон бўлгани учун эмас. Шунчаки, хаёлида жиноят очилиб кетгандай бўлди.

— Фақат бақувватроқ одамни олволишимиз керак, — деди Муродали. — Йигитнинг эшақдай кучи бор. Бир кор-ҳол қилиб қўйиши мумкин.

Муродалининг қўрқани, шундайин бақувват Ҳамид акани ими-жимидида бир ёқли қилган одам, буларга кучи етмайдими?

— Хонимқулни оламиз, — деди Матмурод. — Унга ҳеч ким бас келолмайди. Учаламиз борсак етарлими, ёки яна ёрдам сўрайинми?

— Етарли, — деди Муродали.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас Хонимқул келди. Улар учаласи Хуррамни қўлга олиш учун чиқиб кетди.

Ярим соатдан кейин эса Хуррам Муродалининг хонасида ўтирарди.

— Кимни ўлдирдинг? — сўради Муродали мулойимлик билан.

— Биз сиз билан гаплашганмиз, — деди Хуррам. — Орада ортиқча савол қолмаган эди. Яна нимага бунақа гап-сўз?

Муродали рўпарада ўтирибди. Матмурод тўр томондаги дераза ёнида, Хонимқул эса, эшик ёнида. Шу тарзда улар буни ўраб олган. Хуррам уларнинг ҳар бирига боқиб-боқиб қўяди.

— Сенга савол берилди, — деди пойгакдаги Хонимқул. — Жавобини қанча кутамиз?

— Ҳеч кимни ўлдирганим йўқ, — деди Хуррам.

— Ёлғон гапирма, — деди оҳиста Муродали.

— Нимага ёлгон гапираман? — деди Хурам. — Ўлдирганим йўқ.

Хонимқулнинг сабр косаси тўлиб бораётгани унинг то-райиб, кенгайиб турган бурун каттакларидан билинади.

— Бўлди қил, эй интиллегент, — деди Муродалига. — Бу туришда эрталабгача «сиз-биз» қилиб ўтираверасан. Бу сенга танноз хонимчаларнинг йиғилиши эмас...

Хонимқул шундай деб важоҳат билан Хурамнинг устига бостириб келди:

— Гапир, ярамас!

Хуррам унга бақрайиб боқди.

— Ўлдирганим йўқ, — деди. — Ҳеч кимни ўлдирганим йўқ. Гапларингизни тушунмаяпман.

Хонимқул ортиқча савол бермади, оёғи билан унинг қорнига чунонам тепдики, ўтирган жойидан ўмбалоқ ошиб, полга йиқилди. У тўғри Матмуроднинг оёғи остига бориб тушган эди. Уям тепди. Хуррам букчайиб, Муродалининг столи остига кириб кетди. Муштлашув ёмон, бир бошланса киши ўзини тўхтатолмай қолади. Иккаласи икки томондан бири олиб, бири қўйиб, тепаверди.

— Бор, омбур олиб кел, бунинг тирноқларини битта-лаб суғуриб оламиз, — Матмурод Муродалига буйруқ берди.

— Бўлди, бўлди, — полда думалаб ётган Хуррам додлаётган эди. — Айтаман, ҳаммасини айтаман...

— Бор, опкелавер, — Матмурод буйруқни такрорлади.

— Ўлдирдим, мен ўлдирдим, — деди Хуррам овозини янада баландлатиб.

Шу гапдан кейин уни тепкилашни бас қилишди.

— Бу нима ётиш, устинг чанг бўпти-ку, — Матмурод уни қўлтиғидан ушлаб, стулни тўғрилаб, ўтқазди.

Хуррам оғриқнинг зўридан букчайиб олган эди. Матмурод унинг устидаги чангни қоқмоқчи бўлган эди, Хуррам яна калтаклашмоқчи, деган қўрқув билан юзини яширди.

— Ие, йигит йиқилиб тушганмиди, — Хонимқул ҳам унинг устига келди. — Муродалига боқди. — Яхшимас, меҳмонни йиқитиб ўтирибсан.. Қани, қоғоз билан ручка ол-чи, меҳмон қандай қилиб бир уй одамни ўлдирганини ёзиб берсин.

Хуррам унга савол назари билан боқди.

— Мен бир уй одамни ўлдирганим йўқ, — деди аранг.

— Мен эшитмай қолдимми, биров бир нарса дегандай бўлдимми? — Хонимқул Муродалига қараб гапирди ва ўтирилиб, Хуррамга боқди. — Калтак ёқиб қолдимми? Ҳозиргина тан олиб турувдинг-ку!

У Хуррамга гапиришга ҳам имкон бермай, дўппослаб кетди.

— Бердининг оиласини ўлдирганмидинг? — сўради калтаклар орасида.

— Уларни билмайман, — деди ерда букчайиб ётиб олган Хуррам.

Хонимқулнинг бу гапдан жаҳли чиқди, ўйладики, бо-ягидай зарб билан тепмаяпман, чамаси, тан олмаяпти. Шу хаёл билан қатикроқ тепа бошлади. Бироқ Хуррам энди ўз айтганида туриб олди.

— Кимни ўлдирдинг, бўлмаса? — сўради ниҳоят Матмурод.

— Ҳамид акани! — деди Хуррам ётган жойида. — Бошқаларидан эса хабарим йўқ.

Уни яна кўтариб турғизишди. Муродали унга боқиб, индамай турибди. Ортиқча савол беришга қўрқади. Ахир содир этилган жиноятнинг бир учи келиб унга тақалади-ку.

— Нега ўлдирдинг? — сўради Матмурод.

— Ўзи ҳужум қилди, пичоқлаб қўйдим...

— Пичоқни қайдан олдинг?

— У ўзи билан олиб келган экан. Мени ўлдирмоқчи экан. Ҳужум қилди, қайтардим, «ўзингизни босинг» дедим, кўнмади. Қизимнинг хунини оламан, деб кўп бақирди. Бошқа иложим қолмаган эди, қўлидаги пичоқни

қайириб, ўзига тиқиб қўйдим. Шундай қилмасам мени ўлдиради.

— Калла жойидами? — Хонимқул олайди. — У нега сени ўлдиради? Нега қизининг хунини сендан олади?

— Бир пайтлар қизига совчи қўйган эдим, менга бермовди... Шунинг учун бориб, ҳаммасини ўлдириб келган, деб ўйлагандир.

Икки изқувар унга олайиб боқди.

— Бизнинг ақлимиз етмаган нарсани Ҳамид ака қайдан билибди, — сўради Матмурод.

— Нега ақлларингиз етмаган? Ана, — Хуррам Муродалига ишора қилди. — Манови киши ҳам бу ҳақда мени сўроқ қилган. Кейин бу ишни мен қилмаганимни билиб, тинч қўйган эди.

Икки изқувар бирдан Муродалига савол назари билан қаради. Уларнинг нигоҳларидан «нега биз билмаймиз, сен буни қайдан аниқладинг?» деганга ўхшаш саволни илғаш мумкин эди.

— Буни кейин гаплашамиз, — деди Муродали ерга боқиб. — Олдин ишни ҳал қилайлик.

Икки изқувар Хуррамнинг олдига қоғоз қўйиб, ўз айбига иқдор бўлиб келгани тўғрисида тушунтириш хати ёзиб олишга киришди.

35

Хуррам қўлга олинди. Абдиев севинди. Бироқ асосий жиноят барибир очилмай қолаверди. Хонимқул билган Матмурод уларни ҳам Хуррамнинг бўйнига «осиб» юборишни кўзлаяпти. Шу мақсадда уни аврашга, қўрқитишга ҳаракат қиляпти. Бироқ Ҳамид акани ўлдирганини осонлик билан тан олган бу йигит, бошқасига ўла қолса ҳам рози бўлмаяпти. Қалтаклар, қўрқитишлар, яхши гап — ҳеч бири самара бермади.

Шу куни эрталаб Муродали Муҳаррам билан гаплашгани кирди. Қилич тўғрисида сўради. Яна ўша гап.

Нурмамат деган киши ҳақида суриштирди. Билмас экан. Отасининг унақа таниши борлигини эшитмаган ҳам экан. Шу одам қилич билан қизиқаётганига эса изоҳ беролмади.

— Билмайман, — деди елка қисиб. — Унақа одамни танимагандан кейин бир нарса дейишим қийин.

Қиз озиб-тўзиб кетган, ранги заҳил бўлиб қолган, нигоҳларида эса маъни йўқ. Муродалининг унга раҳми келди, қандай қилиб шу қизни бу едан чиқариб юбориш мумкинлигини ўйлади. Сўнг бирдан хаёлига Ҳамид ака билан содир бўлган воқеа тушиб, шаштидан қайтди. Бу соҳада бировга яхшилик қилиш ҳам қийин. Яхшилигинг ёмонлик бўлиб кетиши мумкин, ахир.

Муродали ҳозир тўғри уларнинг уйига, маъракага боришини айтган эди, дийдаси қотган қизнинг кўзлари намга тўлди. Кўзига бу дунёда энг бахтли инсон Муродали бўлиб кўринди. Унга жавдираб боқди.

— Насиб қилса, сиз ҳам қайтиб қоласиз, — деди Муродали унга.

— Ёрдам беринг, — илтижоли боқди Муҳаррам. — Мени бу ердан олиб кетинг, илтимос. Ёки отиб ташланг, ҳаммаси жонимга тегди. Ўлгим келяпти.

— Бунчалар тушкун бўлманг, — деди Муродали. — Ҳали кўрасиз, бахтли бўп кетасиз.

Муродали кўнгли аланечук бўлиб, кўчага чиқди. Кейинги пайтларда ўзи ҳам ўзиники эмасдай бўлиб қолган. Хаёллари алмойи-алжойи, фикри бир жойда эмас. Ўзи қилиб юрган ишларни ўзи тушунмайди.

«Менга Хуррамдан ўч олиш зарил келганмиди?.. — ўйланди у кўчага чиқиб. — Менга мана шу қизнинг неча пуллик қизиғи бор? Нега унга раҳмим келяпти? Ҳар бандага Худонинг раҳми келсин. Менинг ачинганим нима бўлади? Агар уйланаман десам, шу қиздан бошқаси йўқми? Нега буни ҳадеб ўйлайвераман?»

Муродали Берди аканиг уйига борди. Субҳоннинг ёнига келган эди, у ўзидан сал нарида ўтирган қоровул

йигитга имо қилди. Муродали унга бир боқиб қўйиб, индамай ўтираверди. Сўнг туриб, нарига кетди. Ярим соат мобайнида кўчанинг нариги бетида туриб қолди. Сўнг қайтди. Тўғри Нурмаматнинг олдига келди. Сўрашди, ёнига ўтирди.

— Исмингиз Нурмаматмиди? — сўради ундан.

Нурмамат ҳайрон бўлиб, савол назари билан боқди:

— Нимаиди?

— Мен жиноят-қидирувиданман, — деди Муродали.

— Мана шу оиланинг қотилини қидириб юрибман.

— Яхши, яхши, — деди Нурмамат. — Мендан қанақа ёрдам?

У «жиноят-қидирув» деган иборани эшитгани ҳамонқ юрагига титроқ кирган эди.

«Мана, — деб ўйлади у. — Етиб келдинг. Шунчалар аҳмоқ бўлиб, қилични суриштиришга бало бормиди? Субҳон сотган, аниқ ўша сотган. Ярамас. Шунақа қилишини олдинроқ билганимда тилимни тишлаб юрган бўлардим».

— Хизмат йўқ, — деди Муродали. — Фақат бир савол бўлади...

Шуни айтиб, Муродали агайдан сукут сақлади. Вазиятга жиддийлик тусини бермоқчи эди.

— Қанақа савол? — шошиб сўради Нурмамат.

— Эшитаманки, Берди акада бир қилич бўлган, шуни тополмай сарсонмиз? Билмайсизми, у қанақа қилич эди, кўриниши қанақа, белгилари борми? Жиноятчилар ўзи билан олиб кетганга ўхшайди.

Нурмамат жимиб қолди. Вазият бу даражада ўзгариб кетишини кутмаган эди. Шунинг учун ўйда қолган. Нима дейиш керак, қандай гапирса ўзига фойдаси бўлади-ю, нима деса ўзига зарар етказиши мумкин. Ахир, ёнида турган одам жиноят-қидирув ходими. Булар ҳар бир гапингдан хулоса қилади, ҳар бир гапингдан фикр чиқаради. Шундай экан, гапингни ўйлаб гапирмасанг, балога қоласан.

— Қилич ҳақида эшитмаган эканман, — деди ниҳоят Нурмамат.

У энг ўнғай усул шу — тан олмаслик деган қарорга келган эди. Ҳар ҳолда инкор қилиш осонроқ-да, барчасини бир бошдан инкор қилаверасан.

— Наҳотки, — деди Муродали. — Қизиқ. Эшитишимча...

Муродали шу гапни айтди-ю, тўхтади. Ахир, шундай жойда ишлайдиган одам «Эшитишимча...» деб ўтириши ўринлими? Бунинг устига, бу гапи билан ўз ахборотчисини фош қилиб қўйиши мумкин. Яна бир инсонинг хуни бўйнида қолишини истамайди, ахир.

— Берди ака сизнинг кимингиз бўлади? — савол берди Муродали.

У саволни узоқдан олиб келмоқчи бўлди.

— Танишмиз, — деди Нурмамат. — Жуда яхши ошналар эдик.

— Ошна? — Муродали унга разм солди. — Ошналик бўлишга анча ёшлик қилмайсизми?

— Таниш эдик, — деди шошиб Нурмамат.

Муродали ортиқча бу мавзуда гаплашмади. Шунчаки гап тополмай зериккан инсон бўлиб, қайда ишлашини, манзилини сўради. Ишқилиб, унинг тўғрисида бир қанча маълумотлар тўплади.

Эртаси куни ишга борган Муродали Нурмамат тўғрисида Матмуродга айтди. Хуррам бўйича айтилган маълумот ўз исботини топгандан сўнг Матмуроднинг унга ҳурмати ошган эди. Шунинг учун Нурмамат тўғрисидаги хабарни ҳам севинч билан қабул қилди ва шошиб қолди.

— Қўлга оламизми? Қачон? — деди шошиб.

— Аниқ эмас, лекин шу бола бир балони билади. Олиб келиб сўроқ қилмасак бўлмайди, — деди тушунтириб Муродали. — Ўзим гаплашиб кўрдим, лекин биласиз-ку, буларнинг барчаси кўчада ботир, бор гапни яшириб ўтираверади. Олиб келиб, бир «нагрузка» берсак, ҳақиқатни айтиб берармиди, деб ўйлаяпман.

— Тўғри ўйлаяпсан, — деди Матмурод. — Кетдик, бориб ушлаб келамиз. Бунақа ишларни ортга суриш керак эмас. Бошлиқ берган вақт тугаб бормоқда. Эртага ишимизни прокуратурага ошириб юборса, улар бизни тириклайин еб қўяди. Шошиш керак.

Орадан бир соат ўтганда Нурмамат ҳам Муродалининг хонасида, ўша Хуррам ўтирган жойда бош эгиб ўтирарди. Берилаётган «нагрузка» иш бермади, ёки ҳақиқатан ҳам у қотиллик қилмаган, тан олмади. Фақат қилич тўғрисидаги гапни айтди, холос.

Муродалининг боши қотди.

— Қилич тўғрисида сендан бошқа яна кимлар биларди? — сўради у Нурмаматдан.

— Билмасам, — деди Нурмамат.

— Сен кимларга айтгансан?

— Мирҳосил деган йигитга айтувдим. Антиквар нарсалар билан савдо қилади...

Жиноят-қидирув ходимлари Мирҳосил билан қизиқди. Манзилени сўради.

— Униям тутиб келиш керак, — деди Хонимқул.

— Бўлмайди, — деди Муродали. — Тан олмай туриб олса, қўлимиздан нима келади? Авваламбор қилични топиш керак. Кейин иш осон кўчади. Қиличсиз шунча ҳаракат бир тийин.

— Қайдан топасан? — ўшқирди Хонимқул. — Иложи бўлса экан, ҳал қилсак. Ҳамма гап шунда бўп турибди-ку.

36

Мирҳосил антиквар буюмлар билан уйда савдо қиларди. Асосан чет эликлар билан ишларди.

Бир кун уйига бегона киши қўнғироқ қилди. Ўзидан бир буюмни сотиб олган кишидан рақамини олган экан.

— Мен таржимонман, — деди ҳалиги киши. Бирор жойда учрашиб, гаплашиб олишимиз керак.

— Нима масалада? — сўради Мирҳосил.

— Учрашайлик, гаплашамиз. Телефондаги гап эмас. Мирҳосил учрашув белгилади.

— Бир аффон кишиси мамлакатимизга эски буюмларни олиб кетиш учун келган экан, — деди таржимон унга. — Эски буюмлар бўлса, олмоқчи. Пичоқлар, милтиқлар, қиличларга қизиқаркан. Пулига гап бўлиши мумкин эмас, қанча десангиз тўлайди.

Мирҳосил шошмади. Ўйлаб кўришини, орадан икки кун ўтиб қўнғироқ қилишни тайинлади.

Айтилган вақтда қўнғироқ бўлди.

Мирҳосил ўша аффон йигитини кўриши лозимлигини айтди.

Улар автобус бекатида учрашишди. Мирҳосил тожикча сўзларни бироз биларкан. Ўзича нималардир, деб аффон билан гаплашмоқчи бўлди.

— Товарларни кўрсатишинг керак, экан — деб таржима қилди таржимон. — Хоҳлаган пулингни тўлайди. Яхши товар бўлса, юз минг долларгача бериши мумкин.

Мирҳосилнинг кўзи чақнади. Олдинига суратини кўрсатмоқчи бўлди. Эртага учрашишни келишиб, хайрлашишди.

Эртаси кuni хиёбонда яна учрашишди. Суратни олиб келган экан, уни кўриб аффондан кўра таржимоннинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Зўр-ку, — деди ҳовлиқиб.

— Эй жўра, буни қанча туришини, кимларнинг қўлидан ўтганини биласанми? — мақтанди Мирҳосил. — Бу шахсан Субҳонқулихоннинг қиличи. Бор-ку, ёвуз подшо, адабиёт дарсларида у ҳақда шеър ҳам бор. Ўқиган бўлсанг керак. «Жойи осойиш эмас, ҳеч кима бу кўҳна равоқ», деб бошланадиган шеър.

— Бўлмаса бекорга сотяпсиз экан-да, шунча қадимий бўлса, музейга бериш керак эди, — деди таржимон сўнг аффонга қараб қўйди. — Қўрқманг, бу аҳмоқ ўзбекчани умуман билмайди.

— Музейга! — Мирҳосилнинг жаҳди чиқди. — Қуруқ раҳмат учунми? Ёки саккиз сўму ўттиз тийин олиш учунми? Мен ҳали эсимни еганим йўқ. Сўра-чи, қилич ёқибдими?

Афғон бир нималарнидир деди.

— Ёқибди, лекин қиличнинг ўзини кўрмай туриб, нархини айтмас экан, — тилмоч таржима қилди.

— Тахминан айтсин нархини...

Афғон яна нималардир деди.

— Етмиш беш минг доллардан ортиқ беролмайман, дейди...

— Эй, калласи ишлайдими бунинг, долларни нима биламан, ўзимизнинг пулдан айтсин.

Тилмоч ва афғон яна нималардир деб гаплашиб олди.

— Юз минг сўмдан ортиқ беролмас экан.

— Юз минг! — Мирҳосилнинг кўзлари чақнаб кетди. Лекин тезда ўзини босиб олди. — Шундай зўр товарга сал камроқми дейман.

— Сиз буни чегарадан олиб ўтиш харажатларини ҳам ҳисобга олинг-да... — деди тилмоч ва афғон билан икки оғиз гаплашди. — Қолганини қилични кўргандан кейин келишаркан.

Эртага худди шу ерда учрашишга келишиб, хайрлашдилар.

Эрталаб хиёбонда Мирҳосил хавотир билан у ёқдан-бу ёққа юрарди. Қўлида чит матога катта қилиб ўралган, узунчоқ бир нима. Узоқдан кечаги шерикларини кўриб, кўнгли бироз ёришди.

Учалас ўтирғичга ўтирди, Мирҳосил атрофга олазарак боқиб, айлантириб, читни оча бошлади. Ниҳоят, қилич кўринди. Афғон уни қўлига олиб томоша қила бошлади.

— Сўра-чи, нима деркан? — шошилди Мирҳосил.

Афғон унга бир қараб, ўз машғулотида давом этди.

Бир пайт хиёбоннинг икки томонидан иккитадан киши улар томонга келаётганига кўзи тушган Мирҳосилнинг

ранги оқарди. Шошиб афғоннинг қўлидан қилични олиб, матога ўрай бошлади.

— Ҳа, — деди тилмоч унга савол назар билан боқиб.

— Анавилар ўтиб кетсин...

Бироқ улар ўтиб кетмади, тўғри уларнинг устига бос-тириб келишди.

— Сиз Берди аканинг оиласини ўлдиришда айбланиб қўлга олиндингиз, — деди уларнинг бири.

Шундай деб, тўрталаси унинг устига ташланиб, қўллари орқага қайириб, кишан солишди. Талатўзда кимдар қорнига бир-икки мушт туширди ҳам.

— Кимсизлар? Қанақа Берди? — типирчилади Мирҳосил.

— Ўзинг биласан, — деди уларнинг бири.

37

Тергов узоқ давом этмади. Берилаётган «нагрузка»ларга Мирҳосил дош беролмади. Дарров қилични қўлга тушириш учун ишлатган ҳийласини тан олди.

Нурмаматдан қиличнинг дарагини эшитгач, унинг расмини кўргач, бу жуда қиммат туришини англаган ва унга эгалик қилиш режасини тузган. Бироқ у буюм кимникида эканини билмас эди. Шунинг учун икки кун Нурмаматнинг ортидан кузатади. Берди аканинг уйига борганини билиб, демак, қилич шу уйда деган хулосага келади. Ахир у суратга олиш учун айнан шу уйга фотоаппаратини кўтариб борган эди-да. Сўнг жиноятни режалаштиради. Бунинг учун иккита шерик ёллайди ва ярим кечаси юзларига ниқоб тутган ҳолда Берди аканинг уйига бостириб киради. Бахтга қарши, оиланинг барча аъзолари бир уйда ётган экан. Қилич ҳам шу ерда экан. Аслида уларнинг оила аъзоларини ўлдириш ниятлари бўлмаган, лекин қилич қўлга теккандан кейин у ёллаган бир ашаддий жиноятчи, булар бизни таниб қолди, мелисага айтади, деган хавотир билан барчани қиличдан

ўтказади. Ҳеч кимга шафқат қилмайди. Буни кўриб, Мирҳосилнинг ўзи ҳам қўрқиб кетади. Ҳозир унинг ше-риклари қилич сотилишини кутиб турган экан.

Жиноят-қидирув ходимлари уларни қўлга олиш учун кетди.

— Афғон танишинг зўр экан, — деди йўлда Матмурод Муродалига. — Мен чув тушириб қўяди, деб ўйлаган эдим.

— Мен унга чув туширишни кўрсатиб қўярдим, — деди Муродали. — Ахир унга қарши қўлимда бир зўр материал бор эди-да. «Иш»ни кўрмаслик шарти билан ёллагандим. Ўлган-қолганига қарамай, ишлади-да, шунинг учун.

— Қандай материал экан? — сўради Матмурод.

— Шу нарса мен билан афғоннинг ўртасида сир бўлиб қола қолсин, — деди Муродали.

Қотиллар тутиб келинган, Муҳаррамнинг бу ишга умуман алоқаси йўқлиги маълум бўлиб қолди.

Муродали уни ҳибсдан олиб чиқди.

— Қайга бораман, — деди у бўлим остонасини ҳатлаб кўчага чиққач, кузнинг ёқимли куёши нурларидан кўзи қамашиб. — Отам йўқ, онам йўқ, ҳеч кимим йўқ!

У қанчалар аянчли бўлмасин, қамоққа кўниккан эди. Ҳибсда оиласининг барча аъзолари вафот этганини ҳазм қила оларди, олдидаги қийинчилик билан чоғишиб, кулфат қайсидир маънода енгиллашгандай эди, бунда оиласи, ота-онаси, укаларини эслатувчи ҳеч нима йўқ. Бироқ энди, озодликда, воқелик билан юзма-юз туриб, унинг олдида ёлғиз қолганда, озодликнинг ҳар бир лаҳзаси унга бир ваҳший томонидан шафқатсизларча чопиб ташланган оиласини эслатаётганда, қандай таскин топади? Қандай тасалли беради кўнглига?

— Юринг, уйингизгача кузатиб қўяман, — деди Муродали, ортиқча сўз айтишга ботинмай.

Муродали тушлиқдан сўнг хонага қайтиб, шу ердаги қилични қўлига олди ва оғир ўйларга берилди.

Бу қилич бундан роса уч юз йил бурун ясалган ва ясалиши билан ўз устасига бахтсизлик олиб келган эди. Унинг уч юз йиллик тарихи худди шу тарзда, қонлар гирдобида кечди — қонлар-қонлар... Неча-неча инсонларнинг ҳаётига нуқта қўйди, қанчалаб инсонларни бахтсиз қилди.

Муродали уни қўлида ушлаб туриб, негадир юраги титраб кетди. У илгари Субҳонқулихон тўғрисида кўп ўқиган, унинг қонхўрлигини эшитган, халқни сўнгсиз қийноқлар гирдобида қолдирганини биларди, ҳар доим шу ишлар учун уни айблаб келган. Лекин ҳозир, айти дамда қўлида унинг қиличини тутиб, бирдан бу ҳақдаги фикри ўзгарди. Гап хонда ҳам эмас деган фикрга келди. У ҳам ўз мамлакатини қўлидан келганча осуда сақлашга ҳаракат қилган, деб ўйлади. Шунга ишонди. Қўлидаги қилич унга бошқача куч, бошқача ғайрат бағишлаётган эди. У гўё сеҳрлаб қўйилганга ўхшар эди. Ўзида илоҳий бир кучни ҳис қилди. Негадир ҳозир шарт Хонимқулнинг бошини узиб ташлагиси келди. Ўз-ўзидан, ҳеч бир сабабсиз шу ўй хаёлига келди. Қўли хиёл кўтарилганини ҳам ҳис қилди. Ўзини зўрға тийиб қолди. Қиличнинг ўзи ҳаракат қилаётгандай эди, гўё.

Инсоннинг иродаси қуролнинг сеҳри олдида ҳеч нарса эмас — у мана шундай хулосага келди.

Қанчалар қимматли бўлмасин, қанчалар азиз ҳисобланмасин, қилични йўқотиш керак, деб ўйлади у. — Етар шунча қон, шунча забун бўлган умрлар!

Орадан роса уч юз йил ўтиб, қилич ўз вазифасини бажариб бўлган эди. Биргина қилич, биргина қурол шунча инсоннинг ҳаётига зомин бўлди, қанчалар тақдирларни ҳал қилди, қанчалар одамларни хор-зорликка маҳкум эди. Буларнинг барчаси биргина қуролнинг иши эди. Оддий бир қиличнинг.

Аслида унда ҳеч қанақа сеҳрли кучнинг ўзи бўлмаган. У, дастасига қадалган жавоҳирлар ва тиллани эътиборга олмаганда, оддий пўлат парчаси, холос. Барча бу-

юмлар, барча маъданлар каби унинг ҳам инсон ҳаётини ҳал қилиш ваколати йўқ. Бироқ, шундай бўлди. Кейинги уч юз йил давомида у кўпларнинг ёстиғини қуритди, ҳаётига зомин бўлди.

Муродали шуларни ўйлаб, бир хулосага келди - аслида бу қуролнинг инсонлар тақдирида, шунча хўрликлар ва ҳалокатларда заррача айби йўқ. У барча темир парчалари каби инсон қўлидаги оддий ўйинчоқ, холос. Унинг бор айби - инсон кўнглидаги хоҳишларга бўйсуна билиши, уларни алангалатиб юбора билиши, холос. Аслида ҳаммасини қиличдан эмас, инсон кўнглидан, унинг тубан хоҳишларидан қидириш керак.

Бор ҳақиқат шу!

*Февраль – ноябрь ойлари,
2009 йил*

Саидвафо БОБОЕВ

ҚОНЛИ ҚИЛИЧ

Муҳаррир *Шукур Қурбон*
Бадий муҳаррир *А. Жўраев*
Техник муҳаррир *Ш. Жўрабоев*
Саҳифаловчи *А. Жўрабоев*

Босишга 2009 йил 26 апрельда рухсат этилди.
Балтика уз гарнитурасида офсет усулида
чоп этилди. Бичими 60x84.¹/₁₆
Ҳажми 11,5 ш.б.т Адади 4000 нусха.
Буюртма № 24.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Истиқлол кўчаси 33 уй.